

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

MAKÂLÂT GELENEĞİNDE
İMAM EŞ'ARÎ

Yüksek Lisans Tezi

Kadir GÖMBEYAZ

Bursa 2005

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

MAKÂLÂT GELENEĞİNDE
İMAM EŞ'ARÎ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Kadir GÖMBEYAZ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Tefik YÜCEDOĞRU

Bursa 2005

ÖNSÖZ

İslam Mezhepleri Tarihi alanında araştırma yapanların öncelikli başvuru kaynağı makâlât türü eserlerdir. Bunlar içerisinde, İmâm Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî (324/936)'nin “*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*” adlı eseri, ilmî metodu, tarafsız üslubu ve güvenilirliği gibi hususiyetleri sebebiyle seçkin bir yere sahiptir. Bu eser hakkında yapılmış hususî bir çalışmaya rastlamamış olmamız, eserin makâlât geleneği içerisindeki yerini tespit konusunda bir araştırma yapmaya bizi sevk etmiştir. Böyle bir araştırmanın, aynı zamanda geleneğe dair yazılan diğer eserleri tanıma ve haklarında bilgi sahibi olmayı gerekli kılması, bu sahanın çalışanı olarak kazanç vesilesi addedilmiştir.

İmâm Eş'arî'nin elimize ulaşan “*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*” adlı eserini makâlât sahasında yazılan diğer eserlerle karşılaştırmak suretiyle kendine has hususiyetlerini tayin ederek makâlât geleneği içerisindeki konumunu tespit etmek yorucu bir çalışma olmakla birlikte gerçekten zevkli bir uğraş olmuştur.

İmam Eş'arî'nin, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn* adlı eserinin, metot, tasnif ve muhteva özelliklerinden hareketle gelenek içerisindeki yerini tespit, karşılaştırma imkânı vermesi açısından öncelikle geleneğin genel özellikleri ve bu sahada yazılmış eserler hakkında bilgi sahibi olmayı gerekli kılmaktadır. Bu nedenle, araştırma iki bölüm halinde düzenlenmiş, birinci bölümde, Makâlât Geleneği ve bu sahada yazılan eserler hakkında bilgi verilerek atılan temelin üzerine ikinci bölümde *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*'in gelenek içerisindeki yeri ve hususiyetleri bina edilmiştir.

“Genel Olarak Makâlât Geleneği” adını taşıyan ilk bölümde, evvela geleneğin bu şekilde isimlendirilmesinin etimolojik analizi ile ortaya çıkış serüveni anlatılmıştır. Geleneğin “Makâlât Geleneği” olarak isimlendirilmesi ile ortaya çıkışı arasında sıkı bir ilgi olduğu için, konu tek bir başlık altında incelenmiştir. Bu başlığı, makâlât sahasında yazılan eserlerin tanıtıldığı “Makâlât Türü Eserler” konusu takip etmiştir. Bu kısım, Eş'arî'nin *Makâlât*'ının gelenek içerisindeki yerini tespit noktasında karşılaştırma yapma imkânı vermesi hasebiyle önemlidir. Burada, özellikle hicrî ilk yedi asırda

yazılmış makâlâtlar tanıtılmıştır. Zira diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi makâlât sahasında da hicrî yedinci asırdan sonra gerek biçimsel özellikleri gerekse de içerik bakımından eskinin tekrarı söz konusudur. Ayrıca Eş'arî'nin hicrî üçüncü asrın ikinci yarısı ile üçüncü asrın ilk çeyreğinde yaşamış olması, çerçevenin günümüze dek uzanacak şekilde geniş tutulmasını gerekli kılmamaktadır.

Makâlât türü eserlerin tanıtımına geçilmeden evvel, bu eserlerin metot, tasnif ve muhteva açısından birden çok makâlât geleneği oluşturdukları şeklindeki iddialar gündeme getirilmekle birlikte bu tezlerden herhangi biri tercih edilerek eserlerin ona göre tasnif edilmesi şeklinde bir ameliyeye girişilmemiş, eserler müelliflerinin bağlı buldukları mezhebe göre tasnif edilmiştir. Mu'tezilî makâlât yazarları, Şîî makâlât yazarları gibi başlıklar, asla başlı başına bir Mu'tezilî makâlât geleneği veya Şîî makâlât geleneğinin var olduğu anlamına gelmemektedir. Bu, sadece bilgilerin tasnifi için, biraz da saha çalışanlarının zihnen alışık oldukları kategorilere uygun olarak tercih edilen bir yoldur. Bilgi yoğunluğu nedeniyle zaman zaman sıkıcı olabilse de bu bölümü önemli kılan bir husus da, geleneğe dair yazılan eserlerin derli toplu bir listesini sunma çabasında olmasıdır. Burada tanıtılan eserlerin her biri incelenmeye çalışılmış, araştırmanın temel amacından sapmamak için gelenek açısından taşıdıkları önem ile kendine has hususiyetleri öne çıkarılarak kısaca tanıtılmıştır.

Müelliflerinin bağlı oldukları mezheplere göre tek tek tanıtılan eserlerin, daha sonra ortak özellikleri tespit edilmek suretiyle genel tasviri yapılmaya çalışılmıştır. Burada, makâlât türü eserler, isimleri, yazılış gayeleri, kapsamaları, üslupları ve tasnif özellikleri bakımından incelenmiştir. Bu başlık altında dikkat çeken ve hacim itibarıyla de diğerlerine nazaran daha geniş yer tutan konu, makâlât türü eserlerin tasnif özelliklerinin işlendiği bölümde yer verilen '73 fırka hadisinin makâlât kitaplarına tesiri' konusudur. Zira bu hadis, en çok makâlât türü eserler üzerinde etki yapmış, bu eserlerin yazılış gayeleri, üslupları, diğer fırkalara bakışı, tasnifi, fırkaların sayısı gibi pek çok hususu şekillendirmiştir. 73 fırka hadisi karşısında her makâlât yazarının tavrı, aynı olmamakla birlikte genelde tercih edilen, hadisin sahih olduğu ve bu hâliyle mezheplerin algılanışında hareket noktası teşkil ettiği şeklindedir.

Araştırmanın ikinci bölümü, Eş'arî'nin makâlât geleneğindeki yerinin tespitine ayrılmıştır. Bu da, onun geleneğe dair elimize ulaşan tek eseri olan *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* özelinde gerçekleşeceği için, bölümün ağırlıklı konusu *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'in özellikleridir. Ancak, önce günümüze ulaşmayan fakat varlığını çeşitli kaynaklardan öğrendiğimiz Eş'arî'nin makâlât geleneğine dair diğer eserleri hakkında bilgi verilerek onun sahadaki etkinliğine dair bir fikir oluşturmak amaçlanmıştır.

Bu konudan sonra, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* üzerinde yoğunlaşmış, eser, önce doğrudan içeriğiyle alakalı olmayan genel özellikleri ve daha sonra da metnin iç yapısı ve muhtevasıyla ilgili özellikleri bakımından incelenmiştir. Genel özellikleri başlığı altında, eserin yazma nüshaları ve yapılmış baskıları hakkında bilgi verilmiş, daha sonra eserin ismi konusunda ileri sürülen bazı görüşler sunulmuş, yazılış gayesi tespit edilmiş ve esere dair en önemli problematiklerden biri olan eserin Eş'arî'nin hangi döneminde, Mu'tezilî olduğu dönemde mi yoksa Sünnîliğe intisap ettikten sonraki zamanda mı yazıldığı konusu işlenmiştir. Burada, meseleyle daha fazla ilgilenen batılı araştırmacıların farklı görüşleri sunulmuş, akabinde *Makâlât*'ın metninden yola çıkarak bu soruya cevap bulunup bulunamayacağı sorgulanmıştır. Bu konudan sonra, eserin kapsamı hakkında genel tespitler yapılmış, daha sonra Eş'arî'nin *Makâlât*'ında ismen zikrederek nakillerde bulunduğu tespit edilen kaynaklarına dair bilgiler verilmiştir. Eş'arî, yararlandığı eserlerin ismini değil, onların müelliflerini zikretmeyi esas edindiği için kaynakları başlığı altında bu müelliflerle ilgili bilgiler derlenmiş, zaman zaman Eş'arî'nin, bu müelliflere nispet edilen eserler içerisinde yararlanması daha muhtemel olanlarına işaret edilmiştir. Eş'arî'nin kaynaklarıyla ilgili sunumun evvelinde, metnin okunma aşamasında tespit edilen, kaynaklarından istifâde hususundaki kriterlerine dikkat çekilerek, niçin sahanın en güvenilir eserlerinden biri olduğu ortaya konmak istenmiştir.

Makâlât genel özelliklerinin tanıtımından sonra, metnin iç yapısı ve muhtevası hakkında tespitlerin yapıldığı '*Makâlât*'ın tasnif ve muhteva özellikleri' konusuna geçilmiştir. Burada, öncelikle eserin, kendi içinde hususiyetler taşıyan ana bölümleri tanıtılmıştır. Bu, kendi içinde bir bütünlük arz eden diğer makâlât kitaplarında pek karşılaşılmayan bir durumdur. Bu konunun işlenmesini gerekli kılan husus ise, iki ya da

üç ana bölümden müteşekkil olduğuna dair görüşler serdedilen *Makâlât*'ın, bu bölümlerinin farklı zamanlarda yazıldığı veya bunların aslında birbirinden farklı eserler olduğu şeklindeki iddiaların varlığıdır.

Makâlât'ın tertip özellikleri konusunda ise önce diğer makâlât eserlerine kıyasla, takip ettiği metodu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha sonra eserin tertip noktasında en belirgin özelliği ve aynı zamanda zaafı olan sistematik olmayışı ve tekrarların fazlalığı konularına değinme gereği hissedilmiştir.

Fırkaların tasnifi başlığı altında, Eş'arî'nin hangi şartlar gerçekleştiğinde bir görüş ve düşünceyi fırka kabul ettiği hususu tespit edilmeye çalışılmış, daha sonra *Makâlât*'taki fırkaların sayısı hakkında bilgi verilmiştir. Bu konuyu önemli kılan, makâlât türü eserleri, yazılış amacından üslubuna, tertip özelliklerinden fırkaların tayinine kadar birçok yönden etkileyen 73 fırka hadisinin Eş'arî ve *Makâlât* üzerinde etkisinin olup olmadığını sorgulamaktır. Fırkaların sayısı makâlât türü eserlerin birbirleriyle kıyaslanmaları ve aralarındaki ilişkilerin tespiti noktasında önemli bir göstergedir. Diğer bir ölçüt de eserde işlenen fırkalar ve onlar hakkında sunulan malûmâttir. Bu nedenle, karşılaştırma imkânı vermesi açısından *Makâlât*'ta zikredilen fırkalar ve onlar hakkında Eş'arî'nin aktardığı önemli bilgiler kısaca belirtilmiştir.

Eş'arî'nin *Makâlât* boyunca takip ettiği üslubun özellikleri hakkında bilgi verildikten sonra onun geleneğe olan katkı ve tesirleri hakkında birkaç noktaya işaret edilerek araştırma sona erdirilmiştir.

Son olarak, bu yorucu olduğu kadar zevkli araştırma boyunca, başından beri şahsıma olan güven ve desteğini her zaman hissettiğim danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Tefvik YÜCEDOĞRU'ya gerçekten müteşekkirim. Ayrıca, bilgi ve tecrübesinden istifâde ettiğim hocam Prof. Dr. A. Saim KILAVUZ'a; ilgi ve desteğinin yanında özellikle kaynak temininde kapılarını sonuna kadar açık tutan hocam Doç. Dr. Cağfer KARADAŞ'a teşekkürü bir borç biliyorum. Tezi baştan sonu okuyarak tashih ve tavsiyelerde bulunma inceliğini ve yüceliğini göstererek tezin olabildiğince kusurlardan azade hale gelmesine katkı sağlayan sevgili dostlarım Arş. Gör. Kasım KÜÇÜKALP'e ve Arş. Gör. Ulvi Murat KILAVUZ'a minnet ve şükranlarımı sunmak bir zevk olacaktır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK MAKÂLÂT GELENEĞİ

I- MAKÂLÂT GELENEĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE ANLAMI	4
II- MAKÂLÂT TÜRÜ ESERLER.....	7
A- Hâricî Makâlât Yazarları	9
B- Mu'tezilî Makâlât Yazarları	12
C- Şîî Makâlât Yazarları.....	21
1- İmâmiyye Şiası'na Mensup Makâlât Yazarları.....	21
2- Zeydî Makâlât Yazarları	26
3- İsmâilî Makâlât Yazarları	27
D- Sünnî Makâlât Yazarları	32
1- Ashâb-ı Hadis'e Mensup Makâlât Yazarları.....	32
2- Eş'arî Makâlât Yazarları	38
3- Hanefî Makâlât Yazarları.....	42
4- Mâturîdî Makâlât Yazarları.....	47
E- Kerrâmî Makâlât Yazarları.....	50
III- MAKÂLÂT TÜRÜ ESERLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ	52
A- İsimleri.....	52
B- Yazılış Gayeleri.....	54
C- Kapsamları	55
D- Üslupları.....	56

E- Tasnif Özellikleri	57
1- Metodları.....	57
2- Fırka Kabul Edilme Kriteri	57
3- 73 Fırka Hadisinin Makâlât Eserlerine Etkisi ve Fırkaların Sayısı.....	58
a- Hadisin Sıhhatini Kabul Edenler	59
1) 73 Sayısını Hakikat Kabul Edenler.....	63
2) 73 Sayısını Mecâz Kabul Edenler	64
b- Hadisin Sıhhatini Kabul Etmeyenler	65
c- Hadis Hakkında Hiçbir Şey Söylemeyenler.....	66

II. BÖLÜM

İMAM EŞ'ARÎ'NİN

“MAKÂLÂTU'L-İSLÂMIYYÎN VE'HTİLÂFU'L-MUSALLÎN”

ADLI ESERİ

I- EŞ'ARÎ'NİN MAKÂLÂT GELENEĞİNE DAİR ESERLERİ	68
II- MAKÂLÂT'IN GENEL ÖZELLİKLERİ	71
A- Yazma Nüshaları ve Baskıları.....	71
B- Eserin İsmi	74
C- Yazılış Gayesi.....	76
D- Yazılış Tarihi.....	78
E- Kapsamı.....	93
F- Kaynakları	96
1- Kaynaklarından İstifâdede Eş'arî'nin Usulü.....	96
2- Kaynakları	99
III- MAKÂLÂT'IN TASNİF VE MUHTEVA ÖZELLİKLERİ.....	113
A. Bölümleri.....	113
B- Tertip Özellikleri	115
1- Metodu	115
2- Sistemik Olmayışı.....	117
3- Tekrarlar.....	120

C- Fırkaların Tasnifi	121
1- Fırka Sayılma Kriteri	121
2- Fırkaların Sayısı.....	121
3- Fırkalar	122
D- Üslubu.....	130
E- Makâlât'ın Tesirleri	132
SONUÇ.....	135
BİBLİYOGRAFYA	137

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
ag md	Adı geçen ansiklopedi maddesi
ag tez	Adı geçen tez
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	bin
BEO	Bulletin d'études Orientales
bsk.	Baskı
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
dan.	Danışman
DEİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİFM	Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
ER	The Encyclopedia of Religion
Edit.	Editör
GAL	Geschichte der Arabischen Literatur
GAL S.	GAL Supplementband
h.	Hicrî
İA	İslam Ansiklopedisi
İSAV	İslami İlimler Araştırmaları Vakfı
krş.	Karşılaştırınız
nşr.	Neşreden
nu.	Numara
s.	Sayfa
sy.	Sayı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
tsz.	Tarihsiz
UÜİFD	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
UÜSBE	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	ve benzeri
yay.	Yayınları

GİRİŞ

Araştırmanın temel amacı, İslâm Düşüncesinin ve Makâlât Geleneğinin köşe taşlarından biri olan İmâm Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil el-Eş'arî (324/936)'nin, elimize ulaşan “*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*” adlı eserine özel referansla, “Makâlât Geleneği” içerisindeki yerini, kendine has hususiyetlerini, geleneğe olan katkı ve tesirlerini tespit etmektir.

Araştırma, özellikle “*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*” üzerinde yoğunlaştığı için, öncelikle eser, en az bir defa baştan sona dikkatli bir okumayla incelenmiş, okuma sürecinde, eserin metodu, tertip ve tasnif özellikleri, yazılış gayesi ve tarihi, kapsamı, üslubu ve kaynakları gibi hususiyetleriyle ilgili notlar alınmıştır. Eserin en iyi tanıtımının metninden hareketle olacağı düşüncesinden yola çıkarak, bu süreç en verimli şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Eserin gelenek içerisindeki yerini tespit, aynı türün diğer eserleriyle karşılaştırmayı gerekli kılacağı için makâlât sahasında yazılmış, elimize ulaşan veya ulaşmayan eserler hakkında malûmât toplanmış, basılmış eserlerin önemli bir çoğunluğuna ulaşılarak eserler bizzat incelenmiştir. Bu safhada eserlerin, yalnızca *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* ile alakaları değil, genel olarak makâlât geleneği içerisindeki konumları göz önünde bulundurulmuştur.

Araştırmanın *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'in incelendiği ikinci bölümünde, gerek Eş'arî gerekse *Makâlât* hakkında az veya çok bilgi veren kaynaklara imkân ölçüsünde ulaşılmaya çalışılmış, özellikle problematik hususlarda öne sürülen farklı görüşlerin her birinin aktarılmasına özen gösterilmiştir. Araştırmada dikkat çeken özelliklerden birisi de, belki de cedelden zevk alan kelamcı zihniyetinin varlığa bakışının kaçınılmaz neticesi olarak hakkında tartışma bulunan meselelerin diğerlerine nazaran daha geniş ve derinlemesine incelenmiş olmasıdır. Araştırmada bir takım ön kabullerin ispatlanması gibi bir amaç güdülmemiş, araştırmanın seyri bir takım kanaatlere ulaşmaya imkân verse de genel itibarıyla tasvirî ve ilmî bir üslup takip edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın kaynaklarına gelince, en başta temel ilgiyi oluşturan İmâm Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn* adlı eseri gelmektedir. Eserin Hellmut Ritter'in tahkikini yaptığı ve Almanya Wiesbaden 1980 baskısı esas alınmıştır. Araştırma boyunca verilen tüm atıflar bu baskıya aittir. Ayrıca Muhammed Muhyiddin Abdülhamid'in tahkikini yaptığı iki cilt halinde yayınlanan Beyrut 1995 baskısı da, eserin okunma sürecinde Hellmut Ritter'in neşri ile karşılaştırmalı olarak okunmuştur. Ancak, bu tahkikin Ritter'in tahkikinden farklı olmaması ve onun kadar kabul görmemesi nedeniyle esere yapılan atıflarda esas alınmamıştır.

Makâlât türü eserlerin incelendiği ilk bölümde kaynaklar, öncelikle ulaşılabilen eserlerin kendileri olmuş, ulaşılamayan veya günümüze gelmemiş veyahut da basılmamış olanlar hakkında makâlât türü eserleri derlemeye çalışan Hellmut Ritter'in *Philologica III: Muhammedanische Häresiographen* adlı makâlesi, Muhammed Tancî'nin ders notları, Ethem Ruhi Fığlalı'nın *el-Fark beyne'l-Fırak*'ın tercümesinin başına koyduğu giriş yazısı, Keith Lewinstein'in *Notes in the Two Firaq Tradition* isimli doktora tezi ile özellikle Sönmez Kutlu'nun *İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu* isimli basılmamış makalesidir. Ayrıca İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'u, Brockelmann'ın *GAL*'ı gibi bibliyoğrafik eserler de başvuru kaynaklarındandır.

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ile ilgili bilgilerde İbn Asâkir'in *Tebyîn*'i, Sübkî'nin *Tabakât*'ı, İbn Teymiyye'nin *Minhâcü's-Sünne*'si gibi kitaplarla Yusuf Ziya Yörükan'ın *Şehristânî* başlıklı iki makâlesi, Ritter'in *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'in başına yazdığı mukaddime, Montgomery Watt, Richard McCarthy gibi batılı araştırmacıların kitap ve makâleleri kaynaklar arasındadır. Bunlar dışında her iki bölümde de Diyanet İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığının tercüme ederek bastığı İslam Ansiklopedisi ve The Encyclopedia of Religion'dan bazı maddelerden yararlanılmıştır. Netice itibariyle konuyla alakalı Türkçe, Arapça ve İngilizce kaynaklara imkân nispetiyle ulaşılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK MAKÂLÂT GELENEĞİ

I- MAKÂLÂT GELENEĞİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE ANLAMI

“Makâle” kelimesi, sözlükte “görüş” anlamına gelmektedir ki, terim olarak da özellikle itikâdî konularda kişinin benimsediği inanç ve görüşleri ifade etmektedir.¹ İtikâtle ilgili herhangi bir konuda ortaya atılan farklı görüşlerin her biri, birer *makâle*dir ve onu ortaya koyana nispetle, ‘Bu, falancanın makâlesidir’ diye anılır.² Kişi, herhangi bir konudaki kendine has görüşünü, şifâhî olarak ifade edebileceği gibi, yazı yoluyla da ortaya koyabilir. Böylece, kişinin kendi görüşünü/görüşlerini beyan ettiği eseri, onun görüşü yani makâlesi olmaktadır. Bu nedenle, ilk devirlerde, farklı fırka mensuplarının kendi görüşlerini ifade ettikleri, bir veya birkaç muayyen konuya hasredilen, ‘*Kitâbun fi’l-Kader*’, ‘*Kitâbun fi’l-Kebîre*’, ‘*Kitâbun fi’l-İstîtâat*’, ‘*Kitâbu’l-İmâme*’ adlı³ küçük hacimli eserlere “*makâle*”, bunların sahiplerine de “*Ashâbu’l-Makâlât*” denilmiştir.⁴ Bu, tıpkı ilk devir kelâmcılarının, bu ilmin bahis başlıklarında “şu mevzuda kelâm”, “şu hususta kelâm” (el-kelâm fî...) gibi tabirleri kullanmaları ve daha sonra bu mevzuların ‘ilm-i kelâm’ adını almasına benzemektedir.⁵

Fırkaların teşekküllerini tamamladıkları daha sonraki devirlerde, çeşitli fırkaların ve kişilerin itikâdî görüşlerini yani makâlelerini gerek şifâhî yolla gerekse de yazılı metinlerden toplayıp tasnif etmeye çalışan eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu eserler, içeriğe uygun olarak “*Makâlât*” şeklinde isimlendirilmiştir. Hatta bazen farklı isim taşısalar bile türüne nispetle, “*Falancanın Makâlât’ı*” şeklinde anılmıştır.

Böylece, “Makâlât Geleneği”, İslâm toplumu içerisinde ortaya çıkmış, kendisini İslâm’a nispet eden veya İslâm’a nispet edilen itikâdî oluşumları/fırkaları ve onların itikâdî konulardaki görüşlerini tasnif etmeyi amaçlayan eserleri ifade etmektedir. Bu geleneğin, “*Makâlât Geleneği*” olarak isimlendirilmenin sebebi, “*makâlât*” teriminin

¹ Sözlükte “kavl”, “kıl”, “kavle” ve “makâl” kelimeleriyle aynı anlamı karşılamaktadır. İnanç ve görüş anlamında kullanılışının ve “kelâm” kelimesine tercih edilmesinin gerekçeleri için bkz. İBN MANZÛR, *Lisânu’l-Arab*, Dâru Sâdır, I-XV, Beyrut, tsz., XI/572.

² Makâle kelimesinin bu şekildeki kullanımı hem incelemekte olduğumuz Eş’arî’nin *Makâlât*’ında ve hem de diğer kelâm ve makâlât kitaplarında çokça bulunmaktadır.

³ Bunun örnekleri için bkz. İBNÛ’N-NEDÎM, *el-Fihrist*, (thk. Nâhid Abbas Osman), Dâru Katarî b. Fücâe, Doha 1995, s.331-419.

⁴ TANCÎ, Muhammed b. Tavîl, **Basılmamış ders notları**, s.6, FIĞLALI, Ethem Ruhi, “**Çevirenin Önsözü**”, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne’l-Fırak)*, TDV yay., Ankara 1991, s.XIII-XIV.

⁵ TAFTAZÂNÎ, *Şerhu’l-Makâsid*, (thk. Salih Musa Şeref), Âlemü’l-Kütüb, I-V, Beyrut 1409/1989.

hem İslâm Mezhepleri Tarihi sahası için hem de bu alandaki eserler için kullanılan ilk isim olmasıdır.⁶ Daha sonraları yazılan “*fırak*” veya “*milel-nihal*” isimlerini taşıyan eserler de, bu gelenek içinde mütalâa edilmektedir. Bu nedenle, geleneğin sınırlarını belirleyen temel kriter, isim ortaklığı değil, içerik ortaklığıdır.

Makâlât yazarları genel itibarıyla kelâmcılardır. Bu nedenle, ilk makâlât yazarları da tıpkı ilk kelâmcılar gibi o dönem İslâm toplumunun çoğunluğunu oluşturan Sünnî ana gövdeye/Ashâbu'l-Hadis'e muhalif isimlerdir. Mesela, el-Yemân b. Rebâb ve Yahya b. Kâmil el-Cahderî, Hâricî; Şeytânü't-Tâk olarak tanınan Muhammed b. Nu'mân el-Becelî, Şîî; Ca'fer b. Harb, Nâşî el-Ekber, Zürkân, Ka'bî gibi şahıslar da Mu'tezilîdir. O dönem Ashâbu'l-Hadis'in kelâmcılara karşı tutumu oldukça serttir. Bu tutumun en çarpıcı örneklerinden birisi de, Ahmed b. Hanbel'in, eserlerinde reddetmek için bile olsa, Mu'tezile'nin, görüşlerini nakletmesinden dolayı, Ashâbu'l-Hadis'e mensup Hâris el-Muhâsibî'yle ilişkisini kesmesidir.⁷ Zira Ahmed b. Hanbel'e göre, her ne kadar reddiye amacıyla yazılmış olsa da onların görüşleri tanıtılmış ve yayılmış olmaktadır.

İlk dönemlerde, makâle/makâlât kavramlarının Sünnî olmayan kişi ve fırkaların görüşlerine delâlet etmesi ve ilk makâlât eserlerinin Sünnî olmayanlarca yazılmış olması sebebiyle, İmam Eş'arî ve İmam Mâturîdî gibi Sünnî kelâmı tesis eden zevâtın ortaya çıkışına kadarki dönemde, hem makâle/makâlât kelimesinin hem de makâlât türü eserlerin, Sünnî ana gövde tarafından pek tasvip edilmemiş olduğu ve onlara kaşı antipatik bir tavrın geliştiği söylenebilir.

Makâlât türü eserler, -Sünnî gözüyle- bâtıl fırkaların görüşlerini toplayan

⁶ TANCÎ, **Basılmamış ders notları**, s.6, FIĞLALI, “**Çevirenin Önsözü**”, s.XIII. İtikâdî İslâm mezheplerinden bahseden eserler için, “*Makâlât Geleneği*” isimlendirmesi dışında “*Fırak Edebiyatı*” ve “*Milel-Nihal Geleneği*” gibi isimlendirmeler de tercih edilmektedir. Nitekim, Yaşar Kutluay, bu türün ilk örneklerinin “*makâlât*” şeklinde olduğunu belirttiikten sonra, daha sonraki dönemlerde, “*Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal*” tabirinin bu sahadaki kitapların umumî ismi olarak meşhur olduğunu söylemektedir. bkz. KUTLUAY, Yaşar, **İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu**, Pınar Yay., İstanbul 2003, s.12.

“*Makâlât Geleneği*” şeklindeki kullanımın tarafımızdan tercih edilmesinin sebebi, bu alana verilen ilk isimlendirme olmasının dışında, İslâmî literatürde bu tür eserler için, “*Makâlât*” kelimesinin kullanılması, ileride belirtileceği üzere, Batılı araştırmacıların bu gelenek için kullandığı “*heresiography*” kelimesiyle “*makâlât*” kavramının benzerliği ve bu sahada yazılan Türkçe eserlerin bazısında bu tür kullanımların görülmesidir. bkz. KUTLU, Sönmez, “**İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu**”, İSAV Mezhepler Tarihi Metodoloji Toplantısı (basılmamış tebliğ), s.6, 11.

⁷ SÜBKÎ, Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin, **Tabâkâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ**, Dâru'l-Ma'rife, I-VI, 3. bsk., Beyrut, tsz, II/39.

eserlerdi. Her ne kadar zamanla Sünnî âlimler de makâlât türü eserler yazdılsa da, yine bu kitaplar, Sünnî olmayan kişi ve fırkaların görüşlerini bir araya getiriyorlardı. Nitekim Makâlât ilmi, “İlâhî akîdelere müteallik bâtil mezhepleri kaydetmekten bahseden bir ilimdir.”⁸ şeklinde tanımlanmıştır. Bu noktada, Makâlât Geleneğinin İngilizcede “*heresiography*” kelimesiyle karşılanması da ilginçtir. Grekçe “*tercih*” anlamına gelen “*hairesis*” kelimesi, daha sonra Hıristiyanlıkta ortodoks inanca aykırı olarak ortaya çıkan sapkın inançları ifade etmek için kullanılmıştır.⁹ İlâhî akîdelere müteallik bâtil mezhepleri kaydetmekten bahseden bir ilim olarak tanımlanan makâlât ilminin, sapkın inançları konu edinen literatür için kullanılan heresiography kelimesi ile karşılanması, aralarındaki bu ortak ilgiden kaynaklansa gerektir.¹⁰

---

⁸ TAŞKÖPRÜZÂDE, Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde fi Mevzû’âti’l-Ulûm**, (thk. Kâmil Kâmil Bekrî – Abdülvehhab Ebu’n-Nûr), Dâru’l-Kütübi’l-Hadîse, I-II, Dersaadet 1313, I/322; KANNEVCÎ, Sıddık b. Hasan, **Ebcü’l-Ulûm**, I-III, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, tsz., II/515.

⁹ Heresy kelimesinin gelişim aşaması, kullanım alanı ve daha geniş bilgi için bkz. RUDOLPH, Kurt, “**Heresy**”, ER, VI/269-75.

¹⁰ İslâm Dininde neyin ortodoks, neyin sapkın/heretic olduğunu belirleyen ve heretik olanları aforoz eden Kilise, konsil, ruhânî meclis gibi bir otorite kurumun olmaması nedeniyle, Hıristiyanlıktaki anlamıyla heresy kelimesinin İslâm’da tam bir karşılığının olamayacağı söylenmiştir: LEWIS, Bernard, “**Some Observations on the Significance of Heresy in Islâm**”, Studia Islamica, I (1953), s.57. Ancak İslâm’da her zaman için Müslümanların çoğunluğunun oluşturduğu ana gövdenin olduğu ve makâlât geleneğinde hak-bâtil mezhep ayrımlarının olageldiği de gözönünde bulundurulmalıdır.

II- MAKÂLÂT TÜRÜ ESERLER

İlk makâlât kitaplarının çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bunun sebebi, muhtemelen parça parça ve küçük oluşları veya savaşlar, yangınlar, istilâlar veya siyasî baskıların doğurduğu gizlilik endişesi¹¹ olabilir. İbnü'n-Nedîm (385/995), Hâricîlerin bazı eserlerini aktarırken, onlar tarafından kendisinin bilmediği birtakım eserlerin de yazılmış olabileceğini ama kendisine ulaşmadığını ifade eder ve bunun sebebini de onların eserlerinin parça parça (meştûr) ve gizlenmiş (mahfûz) olmaları olarak gösterir.¹² İlk makâlât yazarlarının Sünnî olmadıkları düşünüldüğünde, bu eserler, belki de yüzyıllardır gizlenmiştir ve tıpkı el-Ka'bi'nin *Makâlât*'ında olduğu gibi¹³ birtakım özel kütüphanelerde keşfedilmeyi beklemektedir.

Makâlât türü eserler arasında ortak noktalar bulunmakla birlikte, tertip, üslup ve muhteva bakımından farklılıklar da mevcuttur. Bu farklılıklar göz önünde bulundurularak, tek bir makâlât geleneğinin olmayıp birden fazla makâlât geleneğinin mevcudiyeti iddia edilmiştir. Keith Lewinstein'e göre, fırka tasnifi ve kullanılan materyal açısından iki makâlât geleneği vardır. Bunlardan ilki ve İslâm dünyasında en çok tanınanı, Mu'tezilî-Eş'arî Makâlât Geleneği (Standart Makâlât Geleneği), diğeri de, Doğu İslâm dünyasında gelişen ve müelliflerinin genelde Hanefî olduğu Hanefî-Mâturîdî Makâlât Geleneği (Doğu Hanefî Makâlât Geleneği)dir. Mu'tezilî-Eş'arî gelenek, Verrâk (247/861), Nâsi el-Ekber (293/906), Zürkân (298/910) ve Ka'bi (319/931) gibi Mu'tezilî makâlât yazarları ile Eş'arî (324/936), Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037), Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (471/1078) ve Şehristânî (548/1153) gibi Eş'arîlerin oluşturduğu makâlât geleneğidir. Hanefî-Mâturîdî gelenek, doğu Hanefî İslâm dünyasında gelişen, fırka tasnifinde çoğunlukla 6x12 gibi sabit bir kalıp kullanan, fırkalara dair materyalleri itibariyle diğer gelenekten farklı veriler ve fırkalar içeren gelenektir.¹⁴

¹¹ FIĞLALI, “Çevirenin Önsözü”, s.XIV.

¹² İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.386.

¹³ “Mu'tezilî Makâlât Yazarları” bölümünde Ka'bi'nin *Makâlât*'ı ile ilgili bilgiler verilmiştir. bkz. s.17-8.

¹⁴ LEWINSTEIN, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firq Tradition*, (basılmamış doktora tezi), Princeton University, 1989; “Notes on Eastern Hanafite Heresiography”, *Journal of the American Oriental Society*, 114/4 (Kasım-Aralık 1994), s.583.

Makâlât geleneğini kendi içinde tasnif eden bir başka araştırmacı Sönmez Kutlu'ya göre, makâlât yazarlarının bağlı oldukları mezhep ile eserlerde takip edilen metodoloji açısından altı ayrı gelenekten bahsedilebilir. Buna göre makâlât gelenekleri, a) Hâricî makâlât geleneği, b) Mürciî-Mâturîdî makâlât geleneği, c) Mu'tezilî-Zeydî makâlât geleneği, d) İmâmiyye Şiası makâlât geleneği, e) İsmâilî makâlât geleneği, f) Hadis Taraftarları makâlât geleneği, g) Eş'arî makâlât geleneği şeklinde tasnif edilebilir.¹⁵

Bu çalışmada herhangi bir makâlât geleneği tespitine gidilmemiş, yalnızca makâlât yazarları, bağlı oldukları mezheplere göre gruplandırılmıştır. Bu tasnif, her mezhebin kendine has bir makâlât geleneği olduğu iddiasında olmayıp yalnızca tasnif için tercih edilen bir yoldur. İncelenen makâlât eserleri genel itibariyle hicrî 7 asrı içermektedir. Zira, Sönmez Kutlu'nun da belirttiği gibi, hicrî 7. asırdan günümüze kadarki dönemde yaşayan veya yeni ortaya çıkan mezhep ve fırkaların tarihi henüz yazılmamıştır.¹⁶ Hicrî 7. asırda ve sonrasında yazılan makâlât eserleri, gerek biçimsel gerekse de kullanılan materyal açısından, önceki eserlerin ya tekrarı ya da revize edilmiş şekilleri mesabesinde dir. Bu nedenle, bu dönemlerdeki eserlerden birkaçı hakkında kısaca malûmât verilmiştir. Yazarlarının mensup olduğu fırkalara göre belirlenen her başlığın altında zikredilen eserler, kendi içinde kronolojik bir tasnifle sıralanmıştır.

---

¹⁵ KUTLU, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, s.11. Kutlu, makâlât geleneklerinin sayısını 6 olarak belirtmesine rağmen 7 gelenek saymaktadır. Muhtemelen Onikiimâmiyye Şiası ile İsmâilî makâlât gelenekleri, kendi içerisinde bir bütün olarak algılanmış olabilir.

¹⁶ KUTLU, “Usul Sorunu”, s.24.

A- Hâricî Makâlât Yazarları

İslam toplumu içerisinde ortaya çıkan ilk itikâdî fırka olan Hâricîlerin, ortaya çıktıkları ilk devirler itibariyle, entelektüel bir hareket olmaktan ziyade aksiyoner bir tabiata sahip olmaları ve bedevî bir yaşam sürmeleri, onların bu dönemlerde itikâda dair eserler kaleme alma ihtimalini azaltmıştır. Ezârika fırkasının kurucusu Nafi' b. el-Ezrak (65/685) ile Necedât fırkasının lideri Necde b. Uveymir (69/688) arasında ve yine Necde ile o sıralar halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr (73/692) arasında mektuplaşmalar olduğu nakledilmektedir.¹⁷ Ancak bunlar, bir edebî ve akademik faaliyet değil, gruplar arası çekişmenin bir yansıması niteliğindeki metinlerdir.

Hâricî müelliflerin makâlât yazımının tarihini, Eş'arî'nin de başvurduğu kaynaklardan biri olan el-Yemân b. Rebâb'a ve onun "*Kitâbu'l-Makâlât*"ına götürmek mümkündür.¹⁸ Bu şahıs, önce Sa'lebî iken daha sonra Beyhesiyye'ye katılmıştır.¹⁹ Ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Michael Cook, İbnü'n-Nedîm'de geçen,

¹⁷ MÜBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdulkber el-Ezdi, **el-Kâmil**, (thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, I-IV, Kahire, tsz., III/284-289.

¹⁸ Tancî ile Fiğlalî ve onu kaynak gösteren bazı müellifler, ilk makâlât kitabı yazar Hâricî müellif olarak Necedât fırkasının kurucusu Necde b. Uveymir'i göstermekte ve onun Hâricîlerin Makâlât'ından müstakil bir Makâle'si olduğunu söylemektedirler. (Tancî, **Ders Notları**, s.7, Fiğlalî, "**Çevirenin Önsözü**", s. XIV) Bu bilginin kaynağı Müberred'in *el-Kâmil*'inde geçen Necde b. Uveymir hakkındaki bir cümledir. Ancak kanaatimize göre, bu cümle yanlış manalandırılmış ve Necde b. Uveymir'in '*Makâle*' isimli bir eserinin olduğu zannedilmiştir. Bu cümlede, "Necdiyye, Necde b. Uveymir'e nispet edilir. O, Âmiru'l-Hanefî'dir, Hâricîlerin makâlâtından müstakil bir makâlesi olan bir reistir (firka kurucusu)" denilmektedir. (Müberred, **el-Kâmil**, III/184) demektir. Burada geçen makâle ve makâlât kelimeleri, makâlât türü eser ve eserler şeklinde algılanmıştır. Halbuki, diğer pek çok kelâm ve makâlât kitaplarında geçtiği üzere, makâle/makâlât lafzı, bir kimseyi diğerlerinden farklı kılan, kendine has görüşü/görüşleri anlamındadır. Zaten Necde b. Uveymir'i reis/firka kurucusu yapan da onun diğer Hâricîler'in görüşlerinden (makâlât) farklı görüşe (makâle) sahip olmasıdır. Bu kullanımın örneklerine hem incelemekte olduğumuz Eş'arî'nin *Makâlât*'ında hem diğer kitaplarda sıkça rastlanmaktadır. Mesela İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf hakkında bilgi verirken, " ... O, mezhebinde kendine has görüşleri (sâhibu'l-makâlât), meclisleri ve münâzaraları olan biridir." (**el-Fihrist**, 251) demektir. Buradaki 'sâhibu'l-makâlât' ifadesi onun makâlât isimli veya makâlât türü bir eseri olduğu anlamına gelmemektedir. Bir başka örnek Şehristânî'nin Hişâm b. el-Hakem hakkında "... Hişâm b. el-Hakem, teşbih konusunda kendine has bir görüşe (makâle) sahiptir." (**el-Milel ve'n-Nihal**, (thk. Emîr Ali Mehnâ – Ali Hasan Fâ'ûr), Dâru'l-Ma'rife, I-II, Beyrut 1416/1996, I/216) şeklindeki ifadesidir. Bu bilgiler bir yana, Necde b. Uveymir'in 69/688 yılında vefat ettiği göz önüne alınırsa, kitap yazma faaliyetleri için çok erken bir zaman diliminde yaşamış olmaktadır. Ayrıca ilimle meşgul olmaktan ziyade aksiyon ve mücadele adamları olan Hâricîlerin böyle erken bir dönemde yazın faaliyetleriyle uğraşması pek de mümkün gözükmemektedir.

¹⁹ EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn**, (thk. Hellmut Ritter), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980, s.120; İBNÜ'N-NEDÎM, **el-Fihrist**, s.386, ŞEHRİSTÂNÎ, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/160.

el-Yemân'ın, Hammâd b. Ebî Hanîfe(170/786)ye karşı bir reddiye (*Kitâbu'r-Redd alâ Hammâd b. Ebî Hanîfe*) yazdığı²⁰ ve Ebu Ca'fer et-Tûsî'nin Fadl b. Şâzân(260/874)'ın el-Yemân'ı eleştirdiğine dair verdiği bilgiden hareketle onun, bu iki tarih arasında yaşamış olduğu sonucuna ulaşır.²¹ Madelung da, Mes'ûdî'nin '*Mürûcu'z-Zeheb*'inde geçen el-Yemân b. Rebâb'ın Hişâm b. el-Hakem(195/810)'in de çağdaşı ve tanınmış bir İmâmî âlim olan Ali b. Rebâb isminde bir kardeşi olduğu şeklindeki ifadeyi aktarır.²² Buna göre, o, 2/8. Asrın ikinci yarısında yaşamış olmalıdır. Ayrıca, el-Yemân b. Rebâb'ın İbnü'n-Nedîm'de geçen '*Kitâbu't-Tevhîd*' ve '*Kitâbu'l-Mahlûk*' adlı kitapları,²³ onun 2/8. asırdaki tevhîd ve insanın özgürlüğü problemi ile ilgili erken dönem kelâmî tartışmalar içerisinde aktif olarak yer aldığı göstermektedir.²⁴

Eş'arî'nin Hâricîlerle ilgili bilgilerde kaynak olarak gösterdiği ve Hâricîlerin müellif ve mütekellimleri arasında zikrettiği²⁵ el-Yemân b. Rebâb'ın "*Kitâbu'l-Makâlât*"nın içeriğini, yani sadece Hâricî fırkaları mı yoksa diğer fırkaları da kapsayıp kapsamadığını bilemiyoruz. Ancak Hâricîliğe dair makâlât geleneğinin temel çatısını el-Yemân b. Rebâb'a dayandırmak mümkündür. Çünkü onun öncesindeki Hâricî makâlâtlar bizim için tamamiyle meçhuldür.²⁶

Bilebildiğimiz bir başka Hâricî makâlât yazarı, "el-Cahderî" diye bilinen Yahya b. Kâmil el-Basrî'dir. Önceleri Bişr el-Merîsî'nin ashabından ve Mürcie'den iken daha sonra İbâdiyye mezhebine geçmiştir.²⁷ Eş'arî de, *Makâlât*'ında, onu Hâricî müellif ve mütekellimleri arasında sayar ve onun İbâdî olduğunu söyleyerek²⁸ bir görüşünü nakleder.²⁹ Fakat *Makâlât*'ı olduğuna dair herhangi bir bilgi vermez. İbnü'n-Nedîm, eserleri arasında, Mu'tezilî Ca'fer b. Harb (236/850) ile aralarında geçen meselelere dair bir kitabını haber vermektedir ki, buna göre, Cahderî, h. III. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olmalıdır. Bu eserin dışında, dönemin itikâdî tartışmalarına katıldığı anlaşılan

²⁰ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.386.

²¹ COOK, Michael, *Early Muslim Dogma*, Cambridge Univ. Press, London 1981, s. 99

²² MADELUNG, Wilfred, "*The Shiite and Kharijite Contribution to Pre-Ash'arite Kalam*", *Islamic Philosophical Theology* içinde s.120-139, edit. Parviz Morewedge, State Univ. of New York Pres, New York 1979, 69 nolu dipnot.

²³ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.386.

²⁴ MADELUNG, *agm*, s.127.

²⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.120.

²⁶ COOK, *Early Muslim Dogma*, s. 99

²⁷ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.386.

²⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.120.

²⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.108.

ve el-Yemân'ın eserleriyle de aynı ismi taşıyan '*Kitâbu't-Tevhîd*' ve '*Kitâbu'l-Mahlûk*' ile son olarak "*er-Redd ale'l-Gulât ve Tavâifu's-Şia*" yı zikreder.³⁰ Bunlar arasında *Kitâbu'l-Makâlât* yoktur. Belki de Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin varlığından haberdar ettiği "*Kitâbu'l-Makâlât*"³¹ ile kastedilen bu eserdir. Eser, adından anlaşıldığı kadarıyla, Şia ve Gulât fırkalarını konu edinmekte ve reddiye üslubu taşımaktadır.

İbnü'n-Nedîm'in haber verdiği bir başka Hâricî makâlât eseri, Hafs b. Eşîm el-Hâricî'nin "*Kitâbu'l-Fırak ve'r-Redd aleyhim*" adlı kitabıdır.³²

Hâricî makâlât yazarlarından birisi de, eseri günümüze ulaşan ve aynı zamanda bir ibadî olan Ebu Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî'dir. Onun, "*el-Keşf ve'l-Beyân*"³³ adlı, milel-nihal türü bir eseri mevcuttur. Wilkinson, '*Keşf*'i bir 7. yüzyıl çalışması olarak görürken,³⁴ Cook, Kalhatî'yi kesin olmamakla birlikte 5. yüzyıla³⁵ yerleştirmiştir. Brockelmann ise, Kalhâtî'nin vefat tarihini 1070/1659 olarak belirlerken,³⁶ eserin tahkikini yapan Seyyide İsmail Kâşif ise, Kalhâtî'nin eserinde, görüşüğünü söylediği bir şahsın vefat tarihinin 328/939 olmasından yola çıkarak onun IV/X. asrın başlarında yaşadığı sonucuna ulaşmıştır.³⁷ Rieu, Şehristânî'nin *Milel*'i ile Kalhatî'nin *Keşf*'i arasındaki benzerliklere dayanarak, Şehristânî'nin Kalhatî'ye dayandığını iddia etmektedir.³⁸ Kalhâtî, 73 fırka hadisine dayanan tasnifinde kurtuluşa eren fırkayı İbâdiyye olarak belirlemiştir.³⁹

³⁰ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.386.

³¹ NESEFÎ, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tebîrâtü'l-Edille fî Usulî'd-Dîn*, I-II, (thk. Hüseyin Atay), DİB Yay., I-II, Ankara 1993 - 2003, II/437. el-Cahderî'ye yapılan diğer atıflar I/212, II/356.

³² İbnü'n-Nedîm, onun bu eseri Cübeyr b. Gâlib'ten rivayet ettiğini söylemektedir. (*el-Fihrist*, s. 387), Emîn müellifin ismini Eşîm el-Hâricî olarak verirken (el-EMİN, Şerif Yahya, *Mu'cemu'l-Fırakü'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Advâ', Beyrut 1406/1986, s.6), İlyas Üzüm ise, Hafs b. Eşîm şeklinde verir: (ÜZÜM, İlyas, "*Mezhep*", DİA, XXIX/535). Hafs'ın yaşadığı asır veya ölüm tarihiyle ilgili bilgi verilmemektedir.

³³ KALHÂTÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, (thk. Seyyide İsmail Kâşif), I-II, Umman 1980. Eserin fırkalarla ilgili bölümü, "*el-Fıraku'l-İslâmiyye min Hilâli'l-Keşf ve'l-Beyân*" adıyla Muhammed b. Abdilcelil'in tahkikiyle ayrıca neşredilmiştir (Tunus 1984).

³⁴ WILKINSON, "*The Early Development of The Ibadî Movement in Basra*", *Studies in the First Century of Islamic Society*, (Southern Illinois Univ. 1982) s.242, 8 nolu not. (naklen LEWINSTEIN, *Studies*, s.29).

³⁵ COOK, *Early Muslim Dogma*, s.234.

³⁶ BROCKELMANN, *GAL S*, II/568.

³⁷ KÂŞİF, Seyyide İsmail, "*Nâşirin Mukaddimesi*", *el-Keşf ve'l-Beyân*, s.8.

³⁸ RIEU, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, London 1894, s.122. (naklen LEWINSTEIN, *Studies*, s.29).

³⁹ KALHÂTÎ, *el-Keşf*, II/471.

B- Mu'tezilî Makâlât Yazarları

Makâlât Geleneğinin ilk örneklerini veren, bu alanda çok sayıda eser kaleme alan ve kendilerinden sonra, mezhepleri ne olursa olsun, pek çok makâlât yazarına kaynaklık eden itikâdî fırka, Mu'tezile'dir. Ancak Mu'tezilî makâlât yazarlarının yazdığı eserlerin birçoğu günümüze ulaşmamış, ya çeşitli sebeplerle kaybolmuş ya da bugün elimizde olan bazı örnekleri gibi özel şahıs kütüphanelerinde keşfedilmeyi beklemektedirler.

Mu'tezilî müelliflerin yazdığı makâlâtların tarihini, fırkanın kurucusu Vâsıl b. Atâ (161/748)'ya kadar götürmek mümkündür. İbnü'n-Nedîm, Vâsıl b. Atâ hakkında kısaca bilgi verdikten sonra ona izafe edilen eserleri sayarken, bunlar arasında “*Kitâbu Esnâfi'l-Mürctie*” adlı bir kitabı zikreder.⁴⁰ Günümüze kadar ulaşmadığı için içeriğine dair bilgi sahibi olamadığımız bu eser, isminden anlaşıldığı kadarıyla Mürctie'nin alt kollarından bahsetmektedir. Bu haliyle tam bir makâlât kitabı olarak kabul edilmesi zor görünmekle birlikte, bu fırkanın alt kollarıyla konu edinilmesi itibariyle makâlât türünün ilkel bir şekline veya başlangıç haline işaret ettiği kabul edilebilir. İman-amel ilişkisi bağlamında kebîre/büyük günah işleyeninin durumu konusunun, Vâsıl b. Ata'nın başlı başına bir fırka kurucusu haline gelmesinin sebebi ve hem kendisi hem de Mu'tezile'nin karakteristik görüşü olduğu ve bu tartışmada da en önemli muhalifin Mürctie fırkası oluşu dikkate alınırsa eserin bir reddiye türü olabileceği söylenebilir.

İbnü'n-Nedîm, Mu'tezilî Ebu Bekr el-Esamm (200/816)'ın “*Kitâbu İftirâkı'l-Ümme ve'htilâfu's-Şia*” isimli bir kitabından bahsetmektedir.⁴¹ Bunun da Şîî fırkalardan bahsettiği anlaşılmaktadır.

Elimize ulaşmayan ancak isimlerinden hareketle makâlât türü eserler olarak kabul edebileceğimiz kitaplar arasında, Nazzâm (231/845)'ın “*Kitâbu'r-Redd alâ Esnâfi'l-Mülhidîn*” ve “*Kitâbu'l-Adl fî Esnâfi'l-Mu'tezile*”si⁴² ile Ca'fer b. Mübeşşir (234/848-49)'in “*Kitâbu't-Tevhid alâ Esnâfi'l-Müşebbihe ve'l-Cehmiyye ve'r-Râfıza*”⁴³

⁴⁰ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.333.

⁴¹ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.355.

⁴² İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.340-1

⁴³ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.344.

adlı eserleri sayılabilir.

Basra Mu'tezile'sinin kurucusu ve bazı makâlât kitaplarında zikredilen Hüzeyliyye fırkasının da lideri kabul edilen Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (235/849)'a nispet edilen "*Kitâbun fi Cemî'i'l-Esnâf*" adlı eseri,⁴⁴ isminden hareketle bir makâlât türü eser olarak görülebilir ve içeriğinin kendisine kadar ulaşan tüm itikâdî fırkaları ve belki de dinleri de kapsamış olduğu tahmin edilebilir.

Eş'arî'nin kaynaklarından birisi de Ca'fer b. Harb (236/850)'dir. Eş'arî, bazen verdiği bilgilerin kaynağı olarak gösterdiği bazen de nakiller yaptığı bir müelliftir. Onun makâlât türü kabul edilen eseri "*Kitâbu'l-Usûl*" günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak Wilfred Madelung, Josef van Ess tarafından neşri yapılan ve bir başka Mu'tezilî en-Nâşî el-Ekber'e isnad edilen "*Mesâilu'l-İmâme*" unvanıyla anılan "*Usûlu'n-Nihal*" adlı eserin, Ca'fer b. Harb'in "*Kitâbu'l-Usûl*"ü olduğunu iddia ederek, metinden hareketle bu iddiasını temellendirecek bazı deliller getirir.⁴⁵ Şayet durum Madelung'un dediği gibiyse, bu eser elimize ulaşan ilk makâlât eseri olmaktadır.

Eş'arî'ye ve pek çok müellife kaynaklık eden bir diğer makâlât da Ebu İsa el-Verrâk'ın "*Makâlât*"ıdır. Eş'arî, *Makâlât*'ında, onu Râfıza/İmâmiyye fırkasının müellifleri arasında zikreder ve İbnü'r-Râvendî ile birlikte sonradan bu fırkaya katılıp, onlar için imâmet konusunda eserler kaleme aldıklarını söyler.⁴⁶ Günümüze ulaşmayan bu eserin sadece İslamî fırkalardan bahsetmeyip, Yahudîlik, Hıristiyanlık ve İran kökenli dinlerden de bahsettiği anlaşılmaktadır.⁴⁷ Madelung, el-Hâkim el-Cüşemî'nin Verrâk'ın eserinden yaptığı bir alıntıda yola çıkarak, eserin 260/864'den sonra yazıldığını ve bu durumda müellifin ölüm tarihi olarak verilen 247/861 tarihinin doğruluğunun şüpheli olduğunu söylemektedir.⁴⁸ *Kitâbu'l-Makâlât*'ın dışında yazara nispet edilen ve elimizde bulunmayan bir başka makâlât eseri "*Kitâbu İhtilâfi's-*

⁴⁴ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.337.

⁴⁵ MADELUNG, Wilfred, "*Frühe Mu'tazilitische Häresiographie: das Kitab al-Usul des Ğa'far b. Harb*", *Der Islam*, LVII, 1980, 220-236.

⁴⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.64.

⁴⁷ BROCKELMANN, *GAL S*, I/341-2.

⁴⁸ MADELUNG, *Bemerkungen zur Imamitischen Fırak-Literature (İmamiyye Fırak-Literatürüne Dair Mülâhazalar)*, (çev. Ali Dere), *Şiî Fırkalar* içinde Ek1 olarak, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s.282

Şia”dır.⁴⁹

Mu'tezilî müellifleri içerisinde en çok eser yazanlardan biri olan Câhız (255/869)'ın makâlâta dair kabul edebileceğimiz bazı eserleri rivayet edilmiştir. Bunlar, “*Kitâbu Hikâyeti Kavli Esnâfi'z-Zeydiyye*”, “*Kitâbu Zikri mâ beyne'z-Zeydiyye ve'r-Râfıza*” ve “*Risâle fi Beyâni Mezâhib'ş-Şia*” adlı kitaplardır. Bu üç eserin de Şia üzerine olduğu anlaşılmaktadır. Bunların içerisinde “*Risâle fi Beyâni Mezâhib'ş-Şia*” isimli küçük risale “*Mecmûatu'r-Resâil*” (Kahire 1324, s. 178-185) içerisinde yayınlanmıştır.⁵⁰

Münhasıran fırkalara dair yazılan ve zamanımıza kadar ulaştığını tespit edebildiğimiz ilk eser, en-Nâşî el-Ekber (293/906)'in ‘*Mesâilu'l-Îmâme*’ diye anılan “*Usûlu'n-Nihal*”i ile “*el-Kitâbu'l-Evsat*”ıdır.⁵¹ Eseri, Hellmut Ritter, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi Haraççioğlu bölümünde (1309 numarada) keşfetmiş, 1961 yılında bu yazma nüshanın mikrofilmünü Josef van Ess'e göndermiştir. Van Ess de bu eserin tenkitli neşrini ve bazı bölümlerin Almanca tam tercümesini, bazı bölümlerin de özetini yaparak Almanca kısmını “*Frühe Mu'tazilitische Häresiographien*” adıyla, eseri de “*Mesâilu'l-Îmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*” adıyla neşretmiştir.⁵²

Bu iki eser, Haraççioğlu kütüphanesinde tek bir cilt içerisinde tek bir kitap gibi durmaktadır. Birinci kitabın (*Mesâilu'l-Îmâme*) son tarafı, ikinci kitabın (*el-Kitâbu'l-Evsat*) ise baş tarafı eksiktir. Türkiye kütüphanelerinde çeşitli çalışmalar yaparak bazı yazma eserleri tanıtan Ramazan Şeşen, Haraççioğlundaki bu esere de muttali olmuş ve eser yayınlanmadan önce onu tanıttığı ve bazı kısımlarını tenkitli neşrettiği bir makale kaleme almıştır. O, ikinci kitabın yanlışlıkla birinci kitabın devamı zannedilerek onunla birlikte ciltlendiğini, iki eserin yazarının farklı olduğunu, ikinci kitabın yazarının hicrî VI. veya VII. asırda yaşayan bir müellif olduğunu söylemekte ve bu iddiasını eserde geçen İbn Sina ve Gazâlî'den yapılan nakillerin mevcudiyeti gibi bazı argümanlarla

⁴⁹ NECÂŞÎ, *Ricâl*, s.263. (naklen Madelung, *Bemerkungen*..., 60 nolu dipnot).

⁵⁰ KUTLU, “*Usul Sorunu*”, s. 29

⁵¹ FIĞLALI, “*Çevirenin Önsözü*”, s.XIX.

⁵² NÂŞÎ el-EKBER, *Mesâilu'l-Îmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*, (nşr. Josef van Ess), Franz Steiner Verlag, Beyrut 1971.

desteklemektedir.⁵³ Bu makaleden iki yıl sonra eserin neşrini yapan Josef van Ess, iki eserin farklılığına dikkat çekmiş, ancak onların tek bir müellife ait olduğunu yani en-Nâşî el-Ekber'in eserleri olduğunu belirtmiştir. İkinci eser, 7/13. asırda yaşamış olan İbnü'l-Assâl (1260'dan önce) tarafından cerhedilip 30 varağı etraflica istinsah edilmiştir. İbnü'l-Assâl, eserin girişinde, bunu Abdullah en-Nâşî'nin makâlâta dair kitabı *el-Kitâbu'l-Evsat*'tan doğru bir şekilde istinsah ettiğini söylemektedir.⁵⁴ İbnü'l-Assâl, asıl nüshayı Yahya b. Adî (364/974)'nin 311/923 tarihli istinsahı içerisinde elde etmiştir. Bu tarih, Nâşî'nin vefatından 19 yıl sonrasına tekâbül etmektedir. Ya'kûbî Hıristiyanları'ndan olan Yahya b. Adî, Nâşî'nin *el-Kitâbu'l-Evsat*'ını Ebu İsa el-Verrâk'ın "*Kitâbu'r-Redd alâ Fırakı's-Selâse mine'n-Nasâra*"⁵⁵ adlı kitabına karşı Hıristiyanlığın müdafaası için istinsah etmiştir.⁵⁶

Birinci kitap olan "*Mesâilu'l-İmâme*" veya "*Kitâbun fihi Usûlu'n-Nihali'lleti İhtelefe fihi Ehlu's-Salât*", bu haliyle eksiktir ve muhtemelen tamamının üçte biri kadardır. Eserde Hz. Peygamber'in vefatından itibaren kronolojik bir düzen içerisinde ortaya çıkan ihtilaflar ve fırkalar nakledilmiş, imâmet konusu merkeze alınarak, bu konu etrafında mezheplerin duruşları tespit edilmeye çalışılmıştır. Yazma nüshada 1b-51b varakları arasındadır. Hz. Ali'nin vefatından sonra İslâm ümmetinin 7 fırka olduğu söylenmiştir. Bu fırkalar, Şia, Osmaniyeye, Huleysiyeye (Köşeye çekilenler), Haşviyeye (Şamlılar ve Muaviye taraftarları), Mu'tezile, Havâric ve Mürcie'dir. Daha sonra bunlardan Osmaniyeye Mürcie'ye, Huleysiyeye de Haşviyeye'ye katılmış ve böylece fırkaların sayısı 5 olmuştur. Nâşî bu bilgilerin akabinde 5 fırkanın alt kollarına ve görüşlerinin ayrıntılı anlatımına geçer. Önce Şia'yı anlatır, arkasından Hâricîlere geçer, ancak eser burada sona erer. Bu durum eserin şu haliyle eksik olduğunu göstermektedir.

⁵³ ŞEŞEN, Ramazan, **Türkiye Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar**, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul 1969, sayı 23, s.86.

⁵⁴ NÂŞÎ el-EKBER, **Muktetafât**, s.73.

⁵⁵ Bu eserin 'Teslisi Redd' adındaki ilk bölümü '*Anti-Christian Polemic in Early İslâm: Abū İsā al-Warrāq's Against the Trinity*' ve 'İttihadı Redd' ismindeki ikinci bölümü '*Early Muslim Polemic Against Christianity: Abū İsā al-Warrāq's Against the Incarnation*' isimleriyle David Thomas tarafından (University of Cambridge Oriental Publication) 1992 ve 2002 tarihlerinde tahkik edilip İngilizce çevirileriyle birlikte yayınlanmıştır.

⁵⁶ TUNÇ, Cihad, "**Kitap Tanıtma**" (en-Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-İmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*), AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, sayı 2 (1975), s.201.

Üslup olarak tasvir edicidir, yazar sadece görüşleri anlatmayı tercih eder.⁵⁷ Madelung, bu eserin Nâşî'ye ait olmayıp Ca'fer b.Harb'e nispet edilen “*Kitâbu'l-Usûl*” olduğunu iddia etmektedir.⁵⁸

İbnü'l-Assâl'ın derlediği ikinci eser (*Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât*), yazma nüshanın 52a-162b varakları arasındadır. Milel ve nihâl tarzındadır. Eserin baş kısmı eksiktir.⁵⁹ Üslubu, *Mesâilu'l-İmâme*'nin aksine tasvir edici değildir. Müellif kendi kanaatlerini belirtir, lehte ve aleyhte duruş sergiler. Eserde Seneviyye, Mecûsîler, Yahudîler ve özellikle Hıristiyanlar hakkında bilgi verilir. İhtilâfu'l-Müslimîn başlığı altındaki kısa bölümde, özellikle Mu'tezile'nin çeşitli kelâmî konulardaki görüşleri sunulur. Bundan sonra çocukların elem duyup duymamaları hakkında “Etfâl”, hayvanların ölümden sonraki durumlarıyla ilgili “İâdetü'l-Behâim” ve felsefe ve kadîm bilimlerle ilgili “Kudemâ ve Felâsife” ile Ay'ın muhtelif hallerine dair “Buhrânât” bölümleri yer alır.

Başta Eş'arî olmak üzere Bağdâdî, Himyerî ve Bîrûnî'nin de kaynakları arasında bulunan bir başka makâlât kitabı, Ebu Ya'lâ Muhammed b. Şeddâd ez-Zürkân (298/910)'ın “*Kitâbu'l-Makâlât*”ıdır.⁶⁰

Bir başka Eş'arî öncesi Mu'tezilî makâlât yazarı, Eş'arî'nin de hocası olan Ebu Ali el-Cübbâî (303/916)'dir. Eş'arî, hocasından birçok nakillerde bulunmakla birlikte, onun makâlât türü bir eseri olduğundan bahsetmez. Ondan yaptığı alıntılar, genellikle çeşitli konulardaki şahsî kanaatleridir. Ahmet b. Yahya b. el-Murtaza, “*el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*” adlı eserinde, Ebu Ali el-Cübbâî'nin “*Makâlât*” adlı eserinden bahsetmektedir.⁶¹ Eserin çeşitli yerlerinde “Ebu Ali şöyle dedi:...” diyerek ondan bazı alıntılar yapmakta⁶² ancak bu alıntıları onun hangi eserinden yaptığını belirtmemektedir. Bu nakillerin eserin başında bahsettiği Ebu Ali el-Cübbâî'nin

⁵⁷ NÂŞÎ el-EKBER, *Mesâilu'l-İmâme*, s.21.

⁵⁸ MADELUNG, “*Frühe Mu'tazilitische Häresiographie*”, s.220-236.

⁵⁹ ŞEŞEN, *agm*, s.86.

⁶⁰ KÂDİ ABDÜLCEBBÂR, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mübâyenetühüm li Sâiri'l-Muhâlifîn*, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde (thk. Fuad Seyyid), Tunus 1974, s.285, İBNÜ'L-MURTAZA, Ahmed b. Yahya b. el-Murtaza, *Kitâbu'l-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Muhammed Cevad Meşkûr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979, s.169.

⁶¹ İBNÜ'L-MURTAZA, *el-Münye ve'l-Emel*, s.38.

⁶² İBNÜ'L-MURTAZA, *el-Münye ve'l-Emel*, s.162, 171, 173.

Makâlât'ından olup olmadığı meçhuldür. Onun bu eseri bizzat görmeyip sadece ismen bilmesi de muhtemeldir. Yine Kâdı Abdülcebbâr, tam anlamıyla bir makâlât eseri olmasa da, firkalara dair bilgilerin yer aldığı “*Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile ve Mübâyetühüm li Sâiri'l-Muhâlifîn*” adlı eserinde, “Şeyh Ebu Ali dedi ki: ...” şeklinde bolca alıntı yapmaktadır.⁶³ Diğer firkalarla da ilgili bu alıntıları yaptığı kaynağı *Makâlât* mı yoksa başka bir eser mi olduğu meçhuldür.

Eş'arî'yle yakın bir zamanda yaşamış ve makâlât sahasının kendisinden sonraki müelliflerine temel kaynaklık eden müellif, Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî (319/931)'dir. mezhepler hakkında önemli bilgilerin bulunduğu “*Kitâbu'l-İntisâr*”ın yazarı, ünlü Mu'tezilîlerden Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât (300/913)'in öğrencisidir. Günümüze ulaşan tek eseri ve Bağdâdî, Neşvânü'l-Himyerî gibi makâlât yazarlarının yararlandığı kitabı, “*Kitâbu'l-Makâlât*”tır. Yazma halinde 1952 yılında özel bir Yemenli koleksiyonunda merhum Fuad Seyyid tarafından keşfedilmiş ve yalnızca Mu'tezile fırkası ile ilgili olan bölümü “*Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*” başlığı altında, Kadı Abdülcebbâr (415/1020)'in “*Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile ve Mübâyetühüm li Sâiri'l-Muhâlifîn*” adlı eseri ile el-Cüşemî (494/1100)'nin “*Şerhu'l-Uyûn*”undan bir bölüm ile birlikte yayınlanmıştır.⁶⁴

Ka'bî, “*Makâlât*”ın mukaddimesinde, eserini yazarken gerek şifâhî gerekse yazışma şeklinde hocası Hayyât'ın sözlerine dayandığını belirtmektedir.⁶⁵ Ka'bî'nin *Makâlât*'ındaki fırka tasnifi hakkındaki bilgiyi meşhur Zeydî âlim ve makâlât yazarı İbnü'l-Murtaza'dan öğrenmekteyiz. O, “*Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal*”inde 73 fırka hadisini aktardıktan sonra, 73 fırkanın çoğunu sayacağını söyler ve akabinde Ka'bî'nin

⁶³ KÂDİ ABDÜLCEBBÂR, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s.137-350

⁶⁴ KA'BÎ, Ebu'l-Kâsım el-Belhî, “*Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn*”, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde, (thk. Fuad Seyyid), ed-Dâru't-Tînüsiyye, Tunus 1974, s.63-119. Ka'bî'nin *Makâlât*'ını haber veren kaynaklar, eserin ismini “*Kitâbu'l-Makâlât*” şeklinde vermektedirler. (İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.364, KÂTİP ÇELEBÎ, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1782). Fuad Seyyid de bulduğu yazma nüshanın baş sayfasını kitapta yayınlamıştır (s. 57). Bu sayfada, eserin ismi, “*Kitâbu'l-Makâlât*” olarak görüldüğü halde, muhakkikin eserin Mu'tezile kısmını “*Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn*” başlığıyla naklederek eserin adını “*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*” olarak yazması ilginçtir. Bu tasarrufu neye dayanarak yaptığına dair bir bilgi vermemektedir. Bunun yanında, eserin Ürdün Üniversitesi Usûlu'd-Dîn Fakültesi öğretim üyelerinden Racîh Kurdî'nin özel kütüphanesinde bulunan yazma nüshasını inceleyen Hüseyin Hansu da, eserin ismini “*Kitâbu'l-Makâlât*” olarak vermektedir. bkz. HANSU, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2004, s.26.

⁶⁵ SEYYİD, Fuad, “*Muhakkikin Önsözü*”, (*Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*), s. 27.

Makâlât'ında yaptığı fırka tasnifini vermeye başlar. Buna göre Ka'bî, ana fırkaları Şia, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşviyye olmak üzere 6'ya ayırmaktadır. İbnü'l-Murtaza, Ka'bî'nin Mücbire'yi Mürcie'den saydığı için fırkaların sayısının altı olduğunu, aslında Mücbire'yle birlikte 7 olduğunu ifade eder.⁶⁶ İbnü'l-Murtaza, daha sonra, bu 7 fırkayı alt kollarıyla tasnife girer. Bunlar içerisinde Küllâbiyye ve Eş'ariyye gibi fırkaların yer alışından, onun ana fırkaların sayı ve isimlerini Ka'bî'nin *Makâlât*'ından aldığı, ancak alt kollarıyla ilgili tasnifi kendisinin yaptığı anlaşılmaktadır. *Makâlât*, sadece fırkalar hakkında bilgi veren bir kaynak olmanın ötesinde, Ka'bî'nin fıkhındaki geniş bilgisinin ve hadisçiliğinin yansıdığı bir eserdir. Özellikle Mu'tezile'nin hadis ile ilgili görüşleri hakkında, başka hiçbir kaynaktan rastlanmayan bilgilerin mevcut olduğu söylenmiştir.⁶⁷

Ka'bî'nin *Makâlât*'ının ilginç yönlerinden birisi de, genellikle itikâdî bir grup olarak zikredilmeyen, dinî konularda ulemâyı taklit ile yetinen 'toplumun çoğunluğu' anlamındaki "el-Âmme"nin altı ana fırkadan biri sayılmasıdır. Bunlar, dine icmâlî bir tarzda inanıp ayrıntılardaki ihtilaflara girmeyen, tüccarlar, zenaat sahipleri, köylüler, bedevîler gibi dini, anne ve babalarından öğrenen kişilerdir. Ümmetin çoğunluğunu oluşturan bu kesimin akıllarına bir şüphe düşürülmediği müddetçe, Ka'bî, bunların böyle inanmalarında bir sakınca olmadığını belirterek 'onlara selam olsun' der.⁶⁸

Kâtip Çelebî, Ka'bî'nin bu eseri h. 279 yılında yazmaya başladığını söylerken,⁶⁹ muhakkik Fuad Seyyid, bunun bir hata olduğunu, müellifin bizzat *Makâlât*'ta eserin telifine 290'lı yıllarda başladığını zikrettiğini belirtir.⁷⁰ Ka'bî'nin doğum tarihinin 273/886⁷¹ olduğu düşünülürse, Kâtip Çelebî'nin verdiği bilgi isabetli görünmemektedir. İbnü'n-Nedîm, Ka'bî'nin *Makâlât*'ı olduğunu beyan ederken bu esere '*Uyûnu'l-Mesâil*

⁶⁶ İBNÜ'L-MURTAZÂ, Ahmed b. Yahya, **Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal**, (thk. Muhammed Cevad Meşkûr), Dâru'l-Fikr, 1399/1979, s.18.

⁶⁷ HANSU, **age**, s.26.

⁶⁸ KA'BÎ, **Makâlât**, vr. 37a (naklen HANSU, **Mu'tezile ve Hadis**, s.286).

⁶⁹ KÂTİP ÇELEBÎ, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, **Keşfü'z-Zünûn an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, (tsh. M. Şerefettin Yalçkaya, Kilisli Rifat Bilge), Milli Eğitim Basımevi, I-II, 2. bsk., İstanbul 1971-2, II/1782.

⁷⁰ SEYYİD, Fuad, "**Muhakkikin Önsözü**", s.65.

⁷¹ SEYYİD, "**Muhakkikin Önsözü**", s.45.

ve'l-Cevâbât' adlı eserini de ilave ettiğini söyler.⁷²

Eş'arî sonrası dönemde, makâlâta dair eseri günümüze kadar ulaşmayan makâlât yazarlarından biri de, Ali b. el-Hüseyin el-Mes'ûdî (346/957)'dir. Şîî müelliflerin İmâmiyye Şiası'na mensup olarak kabul ettikleri, bazı Sünnî yazarların Mu'tezilî olduğunu söyledikleri⁷³ İbn Hacer el-Askalânî'nin Şîî ve Mu'tezilî olarak belirttiği Mes'ûdî, şîî eğilimli bir Mu'tezilî olarak görülebilir.⁷⁴ Mes'ûdî'nin makâlât geleneğine dair eseri, *Mürûcu'z-Zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı diğer eserlerinde de pek çok kez atıfta bulunduğu⁷⁵ “*Kitâbu'l-Makâlât fi Usuli'd-Diyânât*”tır. Yapılan atıflardan bu eserde Şia, Havâric ve Mu'tezile'den başka Mârûnî, Sâbiî, Mecûsî ve Hurremiyye inançlarından söz ettiği anlaşılmaktadır. Bu eserin dışında makâlât ile ilgili olarak yine bizzat kendisinin haber verdiği “*el-Mesâil ve'l-İlel fi'l-Mezâhib ve'l-Milel*”⁷⁶ ve “*Tekallübü'd-Düvel ve Tegayyürü'l-Ârâ' ve'l-Milel*”⁷⁷ ile kendisine nispet edilen “*Ahbâru'l-Havâric*” adlı eserleri de vardır.⁷⁸

4/10. asrı çalışan araştırmacıların en büyük sorunlarından birisi, bu devirde yaşayan müelliflerin tıpkı Mes'ûdî'de olduğu gibi bağlı oldukları itikâdî mezheplerin genellikle tam olarak tespit edilememesidir. Bu asır, çeşitliliğin ve aynı zamanda özgünlüğün hâkim olduğu bir dönemdir. Bu dönemde yaşayan müelliflerden biri olan Mutahhar b. Tahir el-Makdisî (355/966'dan sonra)⁷⁹,nin Mu'tezilî olduğu iddia edildiği gibi,⁸⁰ koyu bir Sünnî olduğu⁸¹ da söylenmiştir. Bunun yanında, mezhebe bağlılık

⁷² İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, 364. Nitekim Hüseyin Hansu da incelediği nüshanın sonunda, 35 varaklık ‘*Uyânu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*’ adlı eserin bulunduğunu söylemektedir. bkz. HANSU, *Mu'tezile ve Hadis*, s.27.

⁷³ SÜBKÎ, *Tabakât*, II/307.

⁷⁴ AVCI, Casim, “*Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin*”, DİA, XXVII/354.

⁷⁵ MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zeheb*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), 4. bsk., Kahire 1384/1964, I/11, 96, 346, 355, III/146; *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (thk. Michael Jan De Goeje), Brill, Leiden 1967, s.154, 161, 353, 397.

⁷⁶ MES'ÛDÎ, *Tenbîh*, s.4, 155.

⁷⁷ MES'ÛDÎ, *Tenbîh*, s.334.

⁷⁸ SÜBKÎ, *Tabakât*, II/307, KÂTİP ÇELEBÎ, *Keşfü'z-Zünûn*, I/26.

⁷⁹ Ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen müellifin, vefat tarihi, *el-Bed' ve't-Târîh* adlı eserini yazdığı 355/966 tarihine itibarla, “355/966'dan sonra” şeklinde verilmektedir. Örnek olarak bkz. ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Makdisî, Mutahhar b. Tahir*”, DİA, XXVII/432; Sönmez Kutlu ise, 387/997 olarak vermektedir. bkz. *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yay. Ankara 2002, s.261.

⁸⁰ KHALÎDÎ, Tarif, “*Mu'tazilite Historiography: Maqdisî's Kitâb al-Bad wa'l-Tarîkh*”, *Journal of Near Eastern Studies*, 35/1 (1976), 1-12.

⁸¹ GÜNALTAY, Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, Endülüş Yay. İstanbul 1991, s.93.

anlamında değil ancak tarihe bakışını şekillendiren düşünce (aklî bakış) anlamında onun Mu'tezilî akideye sahip bir Hanefî olduğu⁸² da söylenebilir. Makdisî'nin tarih kitabı olan "*el-Bed' ve't-Târîh*" adlı eseri, makâlât türü olmamakla birlikte, makâlât geleneği açısından eseri önemli kılan husus, 22 bâba ayırdığı eserinin 19. bâbını İslam mezheplerine ayırması ve haklarında bilgi toplamak amacıyla uzun ve yorucu seyahatlere çıkarak, döneminde yaşayan mezheplere ait bilgiler içermesidir.

Sâmânî vezirlerinden biri adına Sistân'ın Büst şehrinde⁸³, yazarın kendi beyanıyla 355/966'da yazılan⁸⁴ ve bazen yanlışlıkla Ebu Zeyd el-Belhî'ye nispet edilen⁸⁵ bu eserin mezheplerle ilgili 19. Bâbında önce ilk ihtilaflara temas edilir, arkasından ana fırkaların sekiz adet olarak belirlendiği fırka tasnifine geçilir. Buna göre ana fırkalar, Şia, Havâric, Müşebbihe, Mu'tezile, Mürcie, Mücbire ve Mücevvire, Sûfiyye ve Ashâbu'l-Hadis'tir. Fahreddin Râzî'nin makâlât yazarlarının fırka tasniflerinde zikretmemelerini bir eksik olarak gördüğü Sûfiyye'nin⁸⁶ ana fırkalar içerisinde sayılması ilginçtir. Bu tasnifi, "*el-Bed' ve't-Târîh*"i kaynakları arasında açıkça zikreden Ebu'l-Meâlî (V/XI. asrın sonları) de "*Beyânü'l-Edyân*"ında kullanmıştır.

Eseri, *el-Bed' ve't-Târîh* gibi, makâlât türü olmadığı halde bizzat seyahatleri sırasında tespit ettiği mezhepleri beyan ederek makâlât geleneği açısından başvuru kaynağı olan ve tıpkı Mutahhar b. Tahir gibi Makdisî⁸⁷ nisbesiyle anılan bir diğer

---

⁸² SAYAR, Süleyman, **Makdisî'nin Çeşitli Dinler ve İslâm Dini Hakkında Verdiği Bilgiler Üzerinde Bir Araştırma**, (Basılmamış Doktora Tezi), (dan. Günay Tümer), UÜSBE, Bursa 1995, s.66.

⁸³ BROCKELMANN, GAL S, I/222.

⁸⁴ MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tahir, **el-Bed' ve't-Târîh**, Mektebetü'l-Müsennâ, I-VI (üç cilt halinde), Bağdad 1962, I/6, II/152.

⁸⁵ KÂTİP ÇELEBÎ, **Keşfü'z-Zünûn**, I/227. Burada Kâtip Çelebi, eseri Ebu Zeyd el-Belhî'ye nispet ederken müellifin vefat tarihini 334/945 olarak verir. Başka bir yerde ise (II/1440) 322/933 şeklinde yazar. Her iki tarih de, eserin yazıldığı 355/966 tarihinden öncedir. Bu nedenle, eserin, Ebu Zeyd el-Belhî'ye ait olamayacağı ortadadır.

⁸⁶ RÂZÎ, Fahreddin, **İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, (thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1986, s.97-104.

⁸⁷ Bazı kaynaklar, bu nisbeyi "el-Mukaddesî" şeklinde vermektedirler. Mesela, müellifin eserini neşreden M. J. De Goeje, kitabın kapağında, yazarın ismini "al-Moqaddesi" olarak yazmıştır. bkz. MAKDİSÎ, Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî, **Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, (thk. M. J. De Goeje), 2. bsk., Brill, Leiden 1906.

müellif, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî (381/891)⁸⁸dir. O, “*Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifetü'l-Ekâlîm*” adlı coğrafya eserinde, İslam dünyasını 14 bölgeye ayırmış ve her bölgenin birçok özellikleri yanında o bölgedeki mezhepleri de belirtmeyi ihmal etmemiştir. Başka kaynaklarda rastlanmayan çeşitli kategorilere göre yaptığı mezhep tasnifinin⁸⁹ yanında, 73 fırka hadisi hakkındaki değerlendirmesi de ilginçtir. Hadisin ‘72’si cennette 1’i cehennemdedir’ şeklindeki varyantı ile ‘72’si cehennemde 1’i cennettedir’ biçimindeki rivayetini karşılaştırmakta, ikincisinin daha meşhur olmasına karşın birincisinin senedinin daha sağlam olduğunu bildirmektedir. Bu iddiayı delillendirmeye girişmemekte ve eğer birinci rivayet sahihse helâk olacak tek fırkanın Zenâdika, şayet ikinci rivayet doğruysa kurtulacak tek fırkanın da Sevâd-ı A’zam olacağını söylemektedir. Sevâd-ı A’zam olarak da yalnızca şu dört fırkayı görmektedir: Doğuda Ebu Hanîfe’nin mezhebi, batıda Malik’in ashâbı, Şâş, Hazâin ve Nisâbûr’da Şâfi’î’nin ashâbı, Şam, Akvar, Rehâb ve diğer yerlerde dağınık haldeki Ashab-ı Hadis.⁹⁰

C- Şîî Makâlât Yazarları

1- İmâmiyye Şiası’na Mensup Makâlât Yazarları

Şia içerisinde bütün itikâdî fırkaları tasnif eden makâlât eserleri kaleme alındığı gibi sadece Şîî fırkaları ele alan ‘*Fıraku’ş-Şia*’ isimli makâlâtlar da yazılmıştır.

---

⁸⁸ Vefat tarihi hakkında farklı tercihler vardır. DİA’da ‘*Ahsenü't-Tekâsîm*’ maddesini yazan Mustafa Bilge, 381/991(II/179), ‘*Makdisî, Muhammed b. Ahmed*’ maddesini yazan Morino A. Tolmacheva, 390/1000 civarı (XXVII/431), Fıglalı (“*Çevirenin Önsözü*”, s.XXIII) ve Mevlüt Özler, 356/966 (İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı, Nûn Yay. İstanbul 1996, s.37, 38, 154), Sönmez Kutlu, 375/985’ten sonra (İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, s.43, 261) şeklinde vermektedir. Makdisî’nin 335/946 civarında doğduğu düşünülürse (DİA, XXVII/431) bu rivayetler içerisinde 356/966 versiyonu doğru görünmemektedir.

Mezhebi tam olarak bilinmemekle birlikte Hanefî veya Şîî sempatizanı olabileceği düşünülen (DİA, XXVII/432) Makdisî’nin ‘Mu’tezilî Makâlât Yazarları’ başlığı altında tanıtılmasının sebebi, önceki satırlarda bahsedilen Mutahhar b. Tahir el-Makdisî ve eseri ile olan yakın benzerliği ve her iki müellifin eserlerinin gelenek açısından benzer niteliklere sahip oluşlarıdır.

⁸⁹ MAKDİSÎ, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s.37-38.

⁹⁰ MAKDİSÎ, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s.39.

Şîî çevrelerde ‘Müminu’t-Tâk’, muhalifleri tarafından ise ‘Şeytânü’t-Tâk’ olarak anılan ve kendisine çeşitli fırak kitaplarında ‘Şeytâniyye’ adında bir fırka nispet edilen, İmam Ca’fer es-Sâdık’ın ashabından olan ve Ebu Hanife ile münâzaralarda bulunan⁹¹ Ebu Ca’fer Muhammed b. Nu’mân el-Becelî el-Ahvâl (160/777)’in, Şehristânî’nin ifadelerine göre, “*Kitâbu’l-Makâlât*” isimli bir eseri vardır. Günümüze ulaşmayan bu eser hakkında Şehristânî, İbn Nu’mân’ın Şia’yla ilgili pek çok eser yazdığını ve bu eserinde fırkaları 4 ana gruba (Kaderiye, Havâric, Âmme ve Şia) ayırdığını zikreder.⁹² Şehristânî’nin, bu eserde Şia’nın Cennet’e girerek kurtulan fırka şeklinde sunulduğunu nakletmesi, sanki eserde 73 fırka hadisinin kabul edildiği izlenimini vermektedir. Ancak Şehristânî’nin bu eseri bizzat gördüğü şüphelidir. Şayet görmüş olsa bile Şia’nın hak mezhep diğerlerinin sapkın kabul edilişi, Şehristânî’ye fırka-i nâciye kavramlaştırmasını çağrıştırmış olabilir. Zira Eş’arî öncesi makâlât kitaplarında 73 fırka hadisinin rivayet edilmesine ve fırkaların bu sayıya göre tasnif edilmesine pek rastlanmamaktadır.

Fırak sahasındaki elimize ulaşmayan bir diğer eser, Hişâm b. el-Hakem (195/810)’in “*Kitâbu İhtilâfi’n-Nâs fi’l-İmâme*” adlı eseridir.⁹³ Eserin, İslam toplumunun en önemli ihtilaf nedenlerinden biri olan imâmet meselesini merkeze alarak, bu konuda itikâdî fırkaların duruşlarını tespit ettiği tahmin edilebilir. Eğer böyleyse, Nâşî el-Ekber’e isnad edilen *Mesâilu’l-İmâme*’ye benzemektedir. Madelung, Hişâm’ın bu eserin Nevbahtî’nin isim vermediği kaynaklarından birisi olduğunu iddia etmektedir.⁹⁴

Şîî müelliflerce yazılmış ve Şîî fırkalarla ilgili eserler içerisinde, günümüze ulaşması ve erken döneme ait olması hasebiyle makâlât araştırmaları için önem arz eden iki eser, el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî (300/912)’nin “*Fıraku’s-Şia*”sı ile Sa’d b. Abdillâh el-Eş’arî el-Kummî (301/913)’nin “*el-Makâlât ve’l-Fırak*”ıdır. Nevbahtî’nin eseri, Hellmut Ritter tarafından 1931 yılında İstanbul’da neşredilmiştir. Bu baskının başına Hibetuddin el-Hüseynî eş-Şehristânî’nin Nevbahtî’nin hayatı ve eserlerine dair bir mukaddimesi konmuştur. Eser daha sonra birkaç kez basılmış, Muhammed Cevâd

⁹¹ İBNÜ’N-NEDÎM, **el-Fihrist**, s. 374. İbnü’n-Nedîm, onun Ebu Hanife’yle olan bir münâzarasını da nakletmektedir.

⁹² ŞEHRİSTÂNÎ, **el-Milel ve’n-Nihal**, I/219.

⁹³ İBNÜ’N-NEDÎM, **el-Fihrist**, s.373.

⁹⁴ MADELUNG, “**Bemerkungen...**” s. 274.

Meşkûr tarafından Fransızcaya ve Farsçaya çevrilmiştir. Nevbahtî'nin eseri yayınlandığında Kummî'nin eseri bilinmiyordu. Kummî'nin “*el-Makâlât ve'l-Fırak*”ı M. C. Meşkûr tarafından 1963'de Tahran'da (Matbuât-ı Ataî) yayınlanmıştır.⁹⁵

İki eser muhteva, üslup ve yaklaşım tarzı bakımından hatta lafzen bile çoğu zaman benzerlik arz eder. Ancak Kummî'nin metninde yaklaşık 30 küsur sayfalık bir fazlalık bulunmaktadır. Bu benzerlik, araştırmacılar arasında bazı farklı iddiaların ileri sürülmesine yol açmıştır. Kummî'nin eserine yazdığı mukaddimede M. Cevâd Meşkûr, Kummî'nin, eserini Nevbahtî'den sonra yazdığını, onun kitabını önüne koyarak naklettiğini ve bazı ilavelerde bulunduğunu iddia ederek⁹⁶ iki eserin tek bir müellife ait olamayacağını da iki metin arasındaki farklılıkları 26 maddede sıralayarak ispatlamaya çalışmıştır.⁹⁷ Madelung da, Nevbahtî'nin eserini 289/902'den önce yazdığını,⁹⁸ Kummî'nin kitabını epeyce sonra kaleme alıp onun eserini temel kaynak olarak kullandığını iddia etmektedir.⁹⁹ Bunun yanında es-Seyyid Muhammed Rıza el-Hüseynî ise, “*Fıraku's-Şia*”nın Nevbahtî'ye ait olmadığını, Kummî'nin *Makâlât*'ının çok sonra yazılmış, bozulmuş bir özeti olduğunu öne sürmekte, tezini savunmak için de 4 delil sunmaktadır.¹⁰⁰ Bütün bu ihtilaflar iki eser arasındaki büyük benzerlikten ve iki müellifin de diğerinden yararlanıp yararlanmadığına dair bir bilgi vermemesinden kaynaklanmaktadır. Müelliflerin hangisinin diğerini kaynak olarak aldığı veya ikisinin de ortak bir kaynağa mı dayandığı tartışılmaktadır.

İki eserde de, önce Müslümanlar arasında zuhur eden ihtilaflar sonucu ortaya çıkan fırkalar kısaca anlatıldıktan sonra Şîî fırkalar ve kolları hakkında bilgi verilir. Şîî fırkalara dair verilen doyurucu bilgiler açısından eserler önem arz etmektedir.

Eş'arî'nin *Makâlât*'ıyla eserlerdeki bazı yerlerin örtüşmesi, ortak kullanılan

---

⁹⁵ Nevbahtî'nin “*Fıraku's-Şia*”sı ile eserin İstanbul 1931 baskısında yer alan Hibetüddin eş-Şehristânî'nin mukaddimesi, Kummî'nin “*el-Makâlât ve'l-Fırak*”ı ile eseri tahkik eden M. C. Meşkûr'un mukaddimesi Türkçeye kazandırılmıştır. bkz. **Şii Fırkalar**, (çev. H. Onat, S. Hizmetli, S. Kutlu, R. Şimşek), Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.

⁹⁶ MEŞKÛR, Muhammed Cevad, “**Muhakkikin Mukaddimesi**”, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, Matbaa-i Haydârî, Tahran 1963, s. kc – kd.

⁹⁷ MEŞKÛR, “**Muhakkikin Mukaddimesi**”, s. k – kc.

⁹⁸ MADELUNG, “**Bemerkungen ...**” s. 272.

⁹⁹ MADELUNG, “**Bemerkungen ...**” s. 274

¹⁰⁰ HÜSEYNÎ, es-Seyyid Muhammed Rızâ, “**Fıraku's-Şia veya Makâlâtul-İmamiyye Nevbahtî'nin mi yoksa Kummî'nin mi?**”, (çev. Mehmet Kalaycı), *Şii Fırkalar* içinde EK: 2 olarak, s.287-318, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, s. 313-318.

kaynaklara işaret etmektedir. Mesela, bunlardan ikisi, ismi zikredilmemekle beraber Hişâm b. el-Hakem'in "*Kitâbu İhtilâf'in-Nâs fi'l-İmâme*" adlı eseri¹⁰¹ ile Ebu İsa el-Verrâk'ın "*Kitâbu'l-Makâlât*"ı¹⁰² olabilir.

el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî'nin Makâlât geleneği açısından önem arz eden bir başka eseri, "*Kitâbu'l-Ârâ' ve'd-Diyânât*" adlı kitabıdır.¹⁰³ Günümüze ulaşmayan bu eserin varlığı, çeşitli kitaplardaki atıflardan öğrenilmektedir. Mes'ûdî, "*Mürûcu'z-Zeheb*"inde Nevbahtî'nin "*Kitâbu'l-Mütercem bi Kitâbi'l-Ârâ' ve'd-Diyânât*" adlı eserinde Hind mezhepleri ve görüşleri, Hintlilerin hangi sebepten kendilerini yaktıkları ve çeşitli işkencelerle parçaladıkları gibi bilgileri gördüğünü söyler.¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî de "*Telbîsu İblîs*"inde özellikle diğer dinlere dair konularda Nevbahtî'nin bu eserinden alıntılar yapmaktadır.¹⁰⁵ Ebu'l-Mu'în en-Nesefî de "*Tebşiratu'l-Edille*"sinde bu eseri kaynak olarak vermektedir.¹⁰⁶

Nevbahtî ve Kummî'nin izinden giderek, "*Fıraku's-Şia*" adıyla, şîi fırkaları ele alan makâlât kitapları yazan, ancak eserleri günümüze ulaşmayan şîi müellifler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi, İmâmiyye mezhebinin Ahbârî koluna mensup ve çokça hadis ve haber toplamakla tanınan Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed en-Nuaymî'dir.¹⁰⁷

Bir başka "*Fıraku's-Şia*" yazarı, Şia'nın Gulât koluna mensup h.III. asırda yaşadığı¹⁰⁸ veya IV. asrın ilk yarısında vefat ettiği¹⁰⁹ söylenen Ebu'l-Kâsım Nasr b. Sabbah el-Belhî'dir.

Diğer bir "*Fıraku's-Şia*" yazarı Ebu Tâlib Abdullah (veya Ubeydullah) b. Ebî

¹⁰¹ MADELUNG, "**Bemerkungen** ...", s.282. Eş'arî, Hişâm'dan bizzat değil Zürkân vasıtasıyla faydalanmış olmalıdır.

¹⁰² MADELUNG, "**Bemerkungen** ..." s.282. Ortak kaynak, Ebu İsa el-Verrâk'ın "*Kitâbu'l-Makâlât*"ının Şia ile ilgili bölümü veya Necâşî'nin Verrâk'a nispet ettiği "*Kitâbu İhtilâfi's-Şia*"sı olabilir. (bkz., 60 nolu dipnot)

¹⁰³ İBNÜ'N-NEDÎM, **el-Fihrist**, s.376. İbnü'n-Nedîm, bu eserin tamamlanmadığını belirtir. Bunun yanında, onun, Nevbahtî'nin eserleri arasında Fıraku's-Şia'yı saymadığı da görülmektedir.

¹⁰⁴ MES'ÛDÎ, **Mürûcu'z-Zeheb**, I/79.

¹⁰⁵ İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec, **Telbîsu İblîs**, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2. bsk., Beyrut 1413/1992, s.38-40, 42-43, 44, 60, 67, 70, 71, 78 vb.

¹⁰⁶ NESEFÎ, Ebu'l-Mu'în, **Tebşiratu'l-Edille**, I/209, 211,

¹⁰⁷ NECÂŞÎ, **Ricâl**, s.281 (naklen KUTLU, Sönmez, "**Usul Sorunu**", s.9)

¹⁰⁸ el-EMÎN, **Mu'cemu'l-Fırakı'l-İslâmiyye**, s.6.

¹⁰⁹ MEŞKÛR, "**Muhakkikin Mukaddimesi**", *el-Makâlât ve'l-Fırak*, s. yd.

Zeyd el-Enbârî (356/966)'dir.¹¹⁰ Şia'dan olup da mezhebi (hangi kolundan olduğu) bilinmeyenler başlığı altında zikreden İbnü'n-Nedîm, onu, Vâsıt'ta yaşayan ve Bâbüşiyye¹¹¹ Şia'sından biri olarak tanıtır ve kendisine Ebu'l-Kâsım Bâbüş b. el-Hasan'ın 'el-Enbârî'nin 140 adet kitap ve risalesi olduğunu söylediğini nakleder. Ancak ona nispet ettiği üç eser arasında “*Fıraku's-Şia*” yoktur.¹¹² Necâşî, onun Vâkıfa'dan İmamiyye'ye döndüğünü, riyâdan çok sakınan takva sahibi biri olduğunu zikrederken, eserleri arasında ona “*Fıraku's-Şia*” yanında “*Kitâbu'l-İbâne an İhtilâfi'n-Nâs fi'l-İmâme*”yi de sayar.¹¹³, Tûsî de, onun Nâvûsiyye'den olup imâmet konusunda 150 kitap yazdığını bildirir.¹¹⁴

İsminde makâlât kelimesi geçmekle birlikte itikâdî fırkaları tasnif etmemesi sebebiyle makâlât türü kabul edemeyeceğimiz, ancak İmâmiyye akaidine dair önemli bilgiler içermesinin yanında, İmâmiyye'yi Mu'tezile ve diğer Şiî fırkalarla özellikle de Zeydiyye ile karşılaştırması bakımından geleneğe yaklaşan, başvuru kaynağı olarak görülebilecek bir diğer eser, “İbnü'l-Muallim” ve “Şeyh Müfîd” olarak tanınan Ebu Abdillah Muhammed b. Muhammed (413/1022)'nin “*Evâilu'l-Makâlât fi'l-Mezâhib ve'l-Muhtârât*” adlı kitabıdır. İlk defa Fazlullah ez-Zencânî'nin bir mukaddimesi ile Abbas Kulu Çerendâbî'nin tahkikiyle, Şeyh Müfîd'in “*Tashîhu'l-İ'tikâd*” adlı bir başka eseriyle birlikte Tebriz 1363-4/1943-4'de basılmıştır. Daha sonra ise, Mehdi Muhakkık tarafından da 1372/1952'de (Dânişgâh-ı Tahran) Tahran'da basılmıştır.

Yine, VII/XIII. yüzyılın başlarında vefat ettiği tahmin edilen, İmâmî müelliflerden Seyyid Murtaza İbnü'd-Dâî el-Hasenî er-Râzî'nin “*Tebşîratu'l-Avamm fi Ma'rifeti Makâlâti'l-Enam*” adlı eseri de makâlât türüdür.¹¹⁵

¹¹⁰ NECÂŞÎ, *Ricâl*, s.121, Tûsî, *el-Fihrist*, 103 (naklen M. C. MEŞKÛR, “**Muhakkikin Mukaddimesi**” s. yh

¹¹¹ Ritter, İbnü'n-Nedîm'in Bâbüşiyye diye isimlendirdiği fırkanın Nâvûsiyye fırkası olduğunu söyler. (EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.25 dipnot).

¹¹² İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.418.

¹¹³ NECÂŞÎ, *Ricâl*, s.121 (naklen MEŞKÛR, “**Muhakkikin Mukaddimesi**”, s. yh)

¹¹⁴ TÛSÎ, *el-Fihrist*, s.102 (naklen MEŞKÛR, “**Muhakkikin Mukaddimesi**”, s. yv)

¹¹⁵ BROCKELMANN, *GAL S*, I/711, 757, 769; RITTER, Hellmut, “**Philologica III: Muhammedanische Häresiographien**”, *Der Islam*, 18 (1929) s.46.

2- Zeydî Makâlât Yazarları

Zeydî makâlât yazarlarının en fazla tanınanlarından birisi, Zeydîlerin Yemen’de hâkim olduğu bir dönemde yaşamış, hatta melik de olmuş Neşvânu’l-Himyerî (573/1178)’dir. Onun “*el-Hûru’l-Îyn*” adını verdiği makâlât türüne dâhil edilebilecek bir eseri vardır. Kelâm ve mezhepler tarihi konularının yanında, gramer, edebiyat, fıkıh, hadis, tarih konularını da kapsamaktadır. Eseri önemli kılan bir unsur da, Ka’bî’nin *Makâlât*’ından yaptığı alıntılardır. Cahiliyye inançları hakkında *el-Bed’ ve’t-Târîh*’e, Şia hakkında, Ka’bî ve Verrâk’a, Mu’tezile’de Ka’bî ve Kadı Abdülcebbâr’a, Hind dinleriyle ilgili Câhız’a başvurmuştur. İslâmî fırkaları, Mu’tezile, Mürcie, Şia, Havâric, Haşviyye ve el-Âmme olarak -tıpkı Ka’bî’nin *Makâlât*’ında yaptığı gibi- altıya ayırmaktadır.¹¹⁶ Eser, sadece İslam fırkalarından bahsetmeyip, diğer dinleri de kapsar. Ayrıca mezheplerin yayıldığı bölgeleri ve bu yayılmanın hangi kişiler vasıtasıyla gerçekleştiği gibi bilgileri vermesi yönüyle de önemlidir.

Yaşadığı zamanda çok kısa süreyle (793-4/1391-2) de olsa Yemen’deki Zeydîlerin imamı olarak kabul edilen ve “*Mehdî li Dînillah*” ünvanıyla anılan meşhur Zeydî âlim Ahmed b. Yahya İbnü’l-Murtaza (840/1437)’nin yazdığı, muhtasar bir risale görünümündeki “*Kitâbu’l-Milel ve’n-Nihal*” ile bu eserin yine müellif tarafından yapılmış şerhi “*el-Münye ve’l-Emel fi Şerhi’l-Milel ve’n-Nihal*” adlı eserleri makâlât sahasına ait eserlerdir. Makâlât geleneğinin en önemli kaynaklarından biri olan Ka’bî’nin *Makâlâtı* hakkında bilgi vermesi, onun (ana) fırka tasnifini nakletmesi yönüyle önemlidir. 73 fırka hadisini kabul ederek fırkaların sayısını 73’e tamamlamış ve kurtuluşa eren fırkayı Zeydiyye olarak ilan etmiştir.¹¹⁷ Eser, İslam dışındaki dinlerin anlatıldığı ‘Fırak-ı Küfriyye’, İslam fırkalarının sayıldığı ‘Fırak-ı İslâmiyye’ ve ‘Mu’tezile’nin Zikri ve Tabakât-ı Mu’tezile’ olmak üzere üç bölümdür. Eserde özellikle Yemen bölgesinde mevcut olan Mu’tezile-Zeydiyye yakınlığı belirgindir.

¹¹⁶ NEŞVÂNU’L-HİMYERÎ, *el-Hûru’l-Îyn*, (thk. Kemal Mustafa), Dâru Âzâl – el-Mektebetü’l-Yemeniyye, 2. bsk., Beyrut – San’a 1985, s.199.

¹¹⁷ İBNÜ’L-MURTAZA, *el-Milel ve’n-Nihal*, s.29, 36.

3- İsmâilî Makâlât Yazarları

İsmâiliyye, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra 7. İmam olarak en büyük oğlu İsmâil'i tanıyan ve varlığını günümüze kadar sürdüren aşırı bir Şîf fırkadır. İsmâiliyye'nin en belirgin özelliği, zâhir-bâtın ayırımı yaparak, zâhirin bir kabuk mesabesinde olup aslolanın bâtın olduğunu söylemek suretiyle nasslar üzerinde bazen zâhire oldukça muhalif te'viller yapmalarındır. Onların bâtınî gerçeklere ulaşma kaygısıyla çoğu kez aşırılıklara gittikleri, ibadetleri farklı tarzda yorumladıkları ve inançlarını felsefî öğretilerle destekleyerek ifade ettikleri bir vakıadır.

İsmâilî makâlât yazarlarının başında, İsmâiliyye'nin itikâdî ve çeşitli konulardaki görüşlerini sistemleştiren ünlü dâîsi Ebu Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî (382/934) gelir. Zamanında özellikle Deylem bölgesindeki siyâsî meselelerde büyük rol oynayan¹¹⁸ ve dile hakimiyeti ile tanınan Ebu Hâtim er-Râzî'nin makâlât türü eseri, “*Kitâbu'z-Zîne*”dir.¹¹⁹ Eser, Hüseyin el-Hemedânî tarafından 1957-58'de Kahire'de tahkik edilerek yayınlanmıştır. Üç bölümden oluşan kitabın, itikâdî fırkalarla ilgili olan bölümü, üçüncü bölümdür. Abdullah b. Sellûm es-Sâmerrâî “*el-Gulüv ve'l-Fıraku'l-Gâliyye fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*” adlı eserin içerisinde bu üçüncü bölümü tahkik ederek yayınlamıştır.¹²⁰

İsmâiliyye dâîsi ve aynı zamanda Ebu Hâtim'in de akrabası olan Gıyas'a¹²¹ ait ve dâîler arasında el kitabı olarak kullanılan “*Kitâbu'l-Beyân*” adlı eserin planına göre yazıldığı kabul edilen¹²² “*Kitâbu'z-Zîne*”nin en önemli özelliği, 400 civarında terimin Arap şiirinden istişhâd yapılmak suretiyle açıklanmasıdır. Ehvâ, mezhep, fırka, bid'at, sünnet gibi kelimelerle fırkaların isimlerinin kaynağı ve semantik analizleri açısından çok önemli bir kaynaktır.

¹¹⁸ BAĞDÂDÎ, Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire tsz., s.283,

¹¹⁹ İbnü'n-Nedîm, bu eserden ‘400 varak gibi büyük bir kitaptır’ şeklinde bahseder. (**el-Fihrist**, s.401)

¹²⁰ RÂZÎ, Ebu Hâtim Ahmed b. Hamdân, **Kitâbu'z-Zîne**, *el-Gulüv ve'l-Fıraku'l-Gâliyye fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye* içerisinde, s.225-312, (thk. Abdullah Sellûm Sâmerrâî), Dâru Vâsıt, Kahire 1982.

¹²¹ Ebu Hâtim, Gıyas'ın yeğenidir. YAVUZ, Yusuf Şevki, “**Ebu Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdan**”, DİA, X/148.

¹²² YAVUZ, **ag md**, X/149.

73 fırka hadisini nakledip, fırka-i nâciyeyi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak beyan eden müellif, Ehl-i sünnet ve'l-Cemaate mensup olmayı, “Resulullah’ın sünnetine sarılmış, ondan sonra ortaya çıkan bid’atçilerin bid’atlerini terketmiş ve toplayıcı, hidâyet rehberi bir imamın etrafında birleşmiş cemaat ehli ile birlikte bulunma”¹²³ olarak açıklamaktadır. Ana fırkalar hakkında bilgiler verdiği bölümde Şia dışındaki fırkalar için ‘Mürchie, bu ümmetin yahudîsidir’, ‘Râfıza, ümmetimin hıristiyanlarıdır’, ‘Kaderiyye, bu ümmetin mecûsîleridir’, ‘okun yaydan çıkması gibi imandan çıkacak bir kavim (mârîka) gelecek’ vb. Hz. Peygamber’e isnad edilen bazı hadisleri naklederek Şia kelimesiyle ilgili zemmedici bir kullanımın söz konusu olmadığını belirtir.¹²⁴ Râfıza isminin, Zeyd b. Ali’den ayrılanlara verildiğini, ancak daha sonra görüşlerinde aşırı giderek seleflerine karşı çıkanlar için ad olduğunu söyleyerek¹²⁵ Şia’dan ayrı tutulması ilginçtir. Gulât fırkaları hakkında, ehl-i zimme içerisinde Gulât’ın en çok Hıristiyanlarda, İslâm’da ise Şia içerisinde bulunduğu dikkat çekerek,¹²⁶ Gulât fırkalarına dair önemli bilgiler aktarır.

Eseri günümüze kadar ulaşmış bir başka İsmâilî yazar, sadece künyesiyle bilinen Ebu Temmâm’dır. IV/X. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen¹²⁷ ve İsmâilî bir dâî olan müellifin, makâlât geleneği açısından önemli olan eseri, “*Kitâbu’ş-Şecere*” ve onun özellikle “*Bâbu’ş-Şeytân*” başlıklı bölümüdür. Yazar, eserini ‘*Kitâbu’r-Raha*’ isimli bir kitabı¹²⁸ okuyarak kafası karışan bir meslektaşından (colleague) gelen bir isteğe cevap vermek üzere, melekler, cinler, şeytanlar, iblisler ve insanlar gibi varlık türlerini açıklamak için kaleme almıştır.¹²⁹ Eserin mezhepler tarihi açısından ehemmiyetli bölümü “*Bâbu’ş-Şeytân*”dır. Bu bölüm Wilfred Madelung ve Paul E. Walker tarafından

¹²³ RÂZÎ, Ebu Hâtim, *Kitabu’z-Zîne*, s.252

¹²⁴ RÂZÎ, Ebu Hâtim, *age*, s.260.

¹²⁵ RÂZÎ, Ebu Hâtim, *age*, s.270.

¹²⁶ RÂZÎ, Ebu Hâtim, *age*, s.305.

¹²⁷ WALKER, Paul E., “*Abû Tammâm and His Kitâb al-Shajara: A New Ismâilî Treatise from Tenth-Century Khurasan*”, *Journal of American Oriental Society*, cilt 114/3, s.343-352. Yazar, makalesine, Ebu Temmâm’ın 4/10. asırda Horasan’da yaşadığını belirten bir başlık koymuştur. Bunun haricinde, makalesinde, Poonawala’nın Ebu Temmâm’ı, 6/12. asrın ilk yarısı veya daha evveli şeklinde bir tarihe yerleştirdiğini söyleyerek bu tarihlendirmenin dayandığı argümanları tahlil eder. (s.346)

¹²⁸ Walker bu kitap hakkında bir açıklama yapmamaktadır. Öte yandan İbnü’n-Nedîm, İsmâiliyye ile ilgili bilgiler verdiği bölümde, İsmâiliyyenin eserleri arasında “*Kitâbu’r-Rahâ ve’-d-Dûlâb*” isimli bir kitabı zikreder. (s.399) Ancak bunun, o kitap olup olmadığını bilmiyoruz.

¹²⁹ WALKER, *agm*, s.347.

İngilizce tercümesiyle birlikte neşredilmiştir.¹³⁰ Müellif, bu babta şeytanları insan şeytanları ve cin şeytanları olarak ikiye ayırır. İnsan şeytanları hak yoldan sapmış, sadece zâhire itibar eden kabuk ehlidir (kışriyye).¹³¹ Sadece zâhirlle ilgilenen bu grup, aynı zamanda, 73 fırka hadisinde cehenneme gideceği bildirilen ve zemmedilen 72 fırkayı oluşturmaktadır.

Ebu Temmâm'ın kendine has bir fırka tasnifi vardır. O, önce fırkaları karakterize eden üç ana konu başlığı belirler ve bu üç ana konu etrafında 24'er fırka yer alır ki, toplamda 72 sayısına ulaşılmış olur (3x24=72). Buna göre fırkalar: Taatlerin hepsi imandır (imana dahildir) diyen Mu'tezile (5 fırka), Havâric (14 f.) ve Hadisçiler/Hadisiyye (4 f.)'nin yer aldığı 1. grup; Cehmiyye/Kaderiyye¹³² (5 f.), Müşebbihe (13 f.) ve Mürcie (6 f.)'nin oluşturduğu şer'î uygulamaların imandan olmadığını söyleyen 2. grup ile Hz. Peygamber'den sonra imâmın Ali b. Ebî Tâlib olduğunu iddia eden Zeydiyye (5 f.), Keysâniyye (4 f.), Abbâsiyye (2 f.), Gâliyye (8 f.) ve Râfıza (5 f.) nin teşkil ettiği 3. grup olarak belirlenmiştir. Bu üç grup, görüldüğü üzere, 11 ana fırkadan oluşmaktadır.¹³³ 12. fırka yani fırka-i nâciye, Ehl-i Bâtın'dır. Ehl-i Bâtın, birbirlerini lanetleyen ve birbirlerinden teberri eden Ehl-i Zâhir'in aksine aralarında bir ihtilafın, çekişme ve şüphelerin olmadığı fırkadır.¹³⁴ Müellif, İsmâiliyye'yi açıkça zikretmeyip onun yerine Ehl-i Bâtın demeyi tercih etmektedir.

Ebu Temmâm'ın mezheplere dair malûmâtının önemli ölçüde kaynağı, yayınlanan Mu'tezile bölümüyle karşılaştırıldığında büyük benzerliklerin tespit edilebildiği Ka'bi'nin "*Makâlât*"ıdır.¹³⁵ Bu eserin sadece Mu'tezile bölümü yayınlandığı için diğer bölümlerindeki ayniyet veya benzerlikler şu an için meçhuldür.

¹³⁰ MADELUNG, Wilfred – WALKER, Paul E., **An İsmâilî Heresiography: The 'Bâb al-Shaytân' from Abu Tammâm's Kitâb al-Shajara**, Brill, Leiden 1998.

¹³¹ EBU TEMMÂM, **Bâbu's-Şeytân**, *An İsmâilî Heresiography: The 'Bâb al-Shaytân' from Abu Tammâm's Kitâb al-Shajara* içinde, (thk. Madelung – Walker), Brill, Leiden 1998, s. 1.

¹³² Kaderiyye teriminin kaderin varlığını ispat edenler anlamında kullanılması ve Cebriyye'nin diğer adı olarak sunulması ilginçtir.

¹³³ Ana fırkaların sayısının, fırka-i nâciye ile birlikte 12 olması, bir rastlantı değildir. İsmâiliyye'de bazı sayıların anlamları vardır. Mesela 7 ve 12 sayıları bunlardandır. Müellif, mezheplerin 12 tane oluşunu, 12 burç ve 12 bölgenin (cezîre) varlığı ile 12 asır gibi hem dış hem iç alemde (âfâk ve enfüs) varlıklarda var olduğunu söylediği 12'li düzenle ilişkilendirir. bkz. EBU TEMMÂM, **Bâbu's-Şeytân**, s.134)

¹³⁴ EBU TEMMÂM, **age**, s.8.

¹³⁵ MADELUNG – WALKER, "**Introduction**", *age*, s.10

Ancak diğer bölümlerdeki bilgilerin, Ka'bî'den yararlandığı açıkça bilinen Neşvânü'l-Himyerî'nin eserlerindeki anlatımla büyük ölçüde uyuşması, Ka'bî'nin, Ebu Temmâm'ın temel kaynağı olduğu tezini güçlendirmektedir. Bunun yanında, Eş'arî'nin *Makâlât*'ıyla olan benzerlikler de göze çarpmaktadır. Belki Ebu Temmâm'ın kaynaklarından birisi de Eş'arî'nin *Makâlât*'ıdır. Ebu Temmâm, Eş'arî'den haberdardır ve onu Müşebbihe'nin 13 fırkasının içinde Küllâbiyye'den sonra ikinci fırka olarak saymaktadır. Ayrıca Eş'arî'nin *Kitâbu'l-Luma'* adlı eserinden nakilde de bulunmaktadır. Fakat eser boyunca *Makâlât*'tan hiç bahsetmemektedir. Bu nedenle, Eş'arî'yi tanıdığı ve eserlerine vakıf olduğu anlaşılan Ebu Temmâm'ın *Makâlât*'tan yararlanıp yararlanmadığı sorusunun net bir cevabı yoktur.

Ebu Temmâm'ın fırkaların görüşlerine dair verdiği bilgilerin Ka'bî ve Eş'arî'nin *Makâlât*'larıyla örtüşmesine rağmen fırka listesi apayrıdır. Bu fırka listesi ile hayatı hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız, IV/X. yüzyıl müelliflerinden Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Harizmî (387/997)'nin "*Mefâtihu'l-Ulûm*"unda yer alan fırka listesi arasında şaşırtıcı bir benzerlik, hatta ayniyet vardır. İki eserde de zikredilen fırka isimleri aynıdır. Ancak Harizmî, Ebu Temmâm'ın aksine, Gâliyye fırkalarını 8 değil, İsmâiliyye/Bâtıniyye ile birlikte 9 olarak sayar. Ebu Temmâm'da bu fırka, fırka-i nâciye'dir. Bundan başka, el-Harizmî'de ana fırkaların sayısı 7'dir. Ebu Temmâm'ın -12'ye tamamlamak için- ayrı birer fırka kabul ettiği Zeydiyye, Keysâniyye, Abbâsiyye, Gâliye ve İmâmiyye/Râfıza fırkalarını, 7. fırka olan Şia'nın alt kolları olarak zikreder. Bu iki kaynak arasındaki büyük benzerlik, hangi eserin diğerinden faydalanılarak yazıldığı veya ikisinin de hangi ortak kaynağa dayandığı sorusunu gündeme getirmektedir.

Eserinden Sâ mânî sarayında bir kâtip olarak çalıştığı anlaşılan el-Harizmî, eserini devlet kademelerinde görevli kâtipler için bir başvuru kitabı olması amacıyla Sâ mânî veziri Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî (387/997)'ye ithâfen yazmıştır.¹³⁶ Kitap, el-Utbî'nin vezirliğe başladığı 366/977 ve civarında yazılmış

¹³⁶ HARİZMÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezher, 2. bsk., Kahire 1401/1981, s.1

olmalıdır.¹³⁷ Ebu Temmâm'ın aksine, Harizmî'nin mezhebini tespit etmek zordur. Müellifin tarafsız bir üslupla yazdığı¹³⁸ ve fırkalarla ilgili çok kısa bilgiler verdiği eserinde, fırkaların sayısı toplamda 73 olmakta, diğer makâlât eserlerinde olduğunun aksine, ayrıca bir fırka-i nâciyeden bahsedilmemektedir. Walker, fırka listesinin hemen akabinde, yazarın 12 imamın saygı ifade eden lakaplarıyla birlikte (sâdık, kâzım, rızâ, hâdî vb.) isimlerinin sayıldığı kısa bir bölümün yer almasına binâen, yazarın İmâmî sempatisini olarak anlaşılmasının doğru olup olmayacağını ve 73. fırkanın yani fırka-i nâciyenin İmâmî Şîliği olarak fırka listesinin içerisine gizlenmiş olup olmayacağını sorgular.¹³⁹ İlhan Kutluer ise, dört halife ve Abbasoğulları hakkındaki olumlu tavrının, onun bugünkü yaygın anlamıyla bir Şîî (İsnâ Aşeriyye veya İsmâiliyye) olmadığını gösterdiğini belirtir.¹⁴⁰

Walker, Harizmî'nin İsmâiliyye'yi Gulât içerisinde saymasından hareketle onun fırka listesini İsmâilî bir kaynaktan alamayacağını, tıpkı Ebu Temmâm gibi, Horasan bölgesinde bulunması muhtemel, Mu'tezilî olduğu kadar Şîî olduğu da belli olan bir başka kaynaktan aldığını iddia etmektedir.¹⁴¹

Bütün bu tartışmalar bir yana, el-Harizmî'nin bu eseri 367/977 civarında yazdığı düşünülürse, Eş'arî (324/936)'nin vefatından 45-50 yıl gibi kısa bir süre sonra Horasan ve Harizm bölgesinde tanındığı anlaşılmaktadır. Bu süre, Walker'ın da dikkat çektiği gibi, bir mezhep kurucusu olarak kabul edilmek için çok erken bir zaman dilimine tekabül etmektedir.¹⁴²

---

¹³⁷ BOSWORTH, C. E., "Al-Khwârazmî on Theology and Sects: The Chapter on Kalam in the *Mafâtiḥ al-Ulûm*", Bulletin d'Etudes Orientales, Damas 1977, XXIX/85-95, s.85.

¹³⁸ Müellif, sadece Müşebbihe'den *Kadaiyye* (s.20) ve Gâliyye'den *Gamâmiyye* (s.22) fırkaları hakkında 'Allah onların söylediklerinden yücedir' şeklinde bir değerlendirmede bulunur. Bunun haricinde tarafsızdır.

¹³⁹ WALKER, "Introduction", *An Ismaili Hesiography*, s.12

¹⁴⁰ KUTLUER, İlhan, "Bir Bürokratın Gözüyle Kelâm ve Felsefe", *Akıl ve İtikad* içinde, s.212-242, İz Yay., İstanbul 1998, s.221.

¹⁴¹ WALKER, "Introduction", *age*, s.12.

¹⁴² WALKER, "Introduction", *age*, s.11, 26 nolu dipnot.

D- Sünnî Makâlât Yazarları

1- Ashâb-ı Hadis'e Mensup Makâlât Yazarları

İlk dönem Sünnî kelâmcılar ve makâlât yazarları, bazı kelâm ve makâlât kitaplarında Cebriyye ve Haşviyye gibi fırkalara nispet edilerek kötülenmiştir. Bundan Eş'arî de nasibini almıştır. Mesela, İbnü'n-Nedîm, onu 'Mücbire mütekellimleri ve Haşviyye vaizleri' başlığı altında zikreder. Sünnî kelâmın öncülerinden kabul edilen Ebu Ali Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî (245/859) de aynı başlık altında zikredilmektedir. İbnü'n-Nedîm, onu, diğerlerine nazaran icbâr fikrine daha yakın gördüğü için bu başlık altında zikrettiğini belirtir. Fakat onun *Makâlât* adlı bir eserinden bahsetmez.¹⁴³ Kerâbîsî'nin, Eş'arî'nin *Makâlât*'ında kaynak olarak zikrettiği ve genellikle Hâricîler hakkında önemli bir kaynak sayılan *Makâlât*'ı vardır. Bu hususta Sübkî, Fahreddin Râzî'nin babasının '*Gâyetü'l-Merâm*' adlı eserinde, onun *Makâlât*'ı hakkında "Kelâmcıların Hâricîlerin ve diğer ehl-i ehvâ'nın görüşleri hususunda onun makâlâta dair kitabına muhtaç olduklarını Hatîb'in haber verdiği" ifadelerini aktarır.¹⁴⁴ Genelde Hâricîlik ile ilgili önemli bir kaynak sayılsa da, yukarıdaki ifadelerden ve el-Bağdâdî'nin bu eserin sadece Hâricîlerden değil diğer fırkaların da tüm kollarından bahsettiğine dair verdiği bilgiden hareketle, onun içeriğinin tüm itikâdî fırkaları kapsadığı söylenebilir.¹⁴⁵

Ehl-i Hadis'e mensup ilk makâlât eserlerinden birisi de, Kütüb-i Sitte müelliflerinden Ebu Dâvûd es-Sicistânî'nin hocalarından, az tanınmış bir muhaddis olan Ebu Âsım Huşeyş b. el-Esram en-Nesâî (253/867)'nin "*Kitâbu'l-İstikâme fî's-Sünne ve'r-Redd fî Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ*" adlı eseridir. Bu eserin önemli bir bölümü, Malatî'nin "*Tenbîh*"inde dercedilmiştir. Malatî, kitabının 4. bölümünde Zenâdka ve özellikle Cehmiyye'nin iddialarının aklî ve naklî delillerle reddi konusunda Huşeyş'in bu eserinden nakillerde bulunmuştur. Watt, Malatî'nin eserinde dercedilmiş olan

¹⁴³ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.384.

¹⁴⁴ SÜBKÎ, *Tabâkât*, II/252.

¹⁴⁵ BAĞDÂDÎ, Abdülkâhir, *Usûlu'd-Dîn*, Dâru'l-Medine, Beyrut 1981, s.308.

haliyle, onun “günümüze ulaşmış ilk eserlerden biri” olduğunu söylemektedir.¹⁴⁶ Madelung’un, Nâşî’ye nispet edilen *Mesâilu’l-İmâme*’nin Ca’fer b. Harb’e ait olduğu iddiası bir kenara bırakılırsa ve Malatî’nin, Huşeyş’in bu eserini aynen naklettiği kabul edilirse, eser aynı zamanda elimize ulaşan ilk makâlât kitabı olmaktadır. Ancak Mevlüt Özler, bunun tam bir nakil olmadığını ve eserin giriş kısmındaki Malatî’nin bazı ifadelerinin buna delâlet ettiğini belirtmektedir.¹⁴⁷

Malatî’nin Huşeyş’in eserinden yaptığı nakillere bakıldığında, eserin diğer fırkaların görüşlerinin bir tasviri olmaktan çok bir reddiye üslubu (apolojetik) taşıdığı anlaşılmaktadır. Onun metodu “Bir dizi Kur’ân âyetini ve hadisleri sıralamak, itibarlı kişilerden anekdotlarda bulunmak ve bütün bunların sözü edilen konuya ne kadar uyduğunu keşfetmeyi okuyucuya bırakmak”¹⁴⁸ şeklinde açıklanabilir. Malatî, Huşeyş’ten özellikle Cehmiyye’yi reddetmek üzere alıntılar yapmıştır ki, Cehmiyye’ye yönelik reddiye, eserin hacimli bir bölümünü kapsamaktadır.

Huşeyş’in eserinin günümüze ulaşmasına vesile olan Malatî’nin makâlât türündeki eseri “*et-Tenbîh ve’r-Redd alâ Ehli’l-Ehvâ ve’l-Bida*”dır. Eser, ilk defa Sven Dederling tarafından İstanbul 1936’da neşredilmiştir. Daha sonra Muhammed Zâhid Kevserî tarafından da (Kahire 1368, 1388/1968) yayınlanmıştır.

Malatî’nin eserinin girişinde yer alan “Daha önce birinci ve ikinci bölümde zikretmişim” şeklindeki ifadesinden¹⁴⁹ eserin şu an elimizde bulunduğu haliyle eksik olduğu, esasen dört bölüm olarak yazıldığı, ancak ilk iki bölümün kayıp olduğu anlaşılmaktadır. Girişte ashâbın faziletleri ve özellikle Hudeybiye musâlahası sırasındaki olaylar ve Rıdvan Bey’atı’nın anlatımından sonra 73 fırka hadisi zikredilir. Malatî eserinde bu 73 fırkayı bildireceğini söyler. Daha sonra Muhammed b. Ukkâşe el-Kirmânî (225’lerde hayatta olduğu biliniyor)’nin bir risalesinden naklen Selef’in genel prensiplerini icmâlen anlatıp ana fırkaları ve kollarını saymaya girişir. Zenâdika’nın

¹⁴⁶ WATT, Montgomery, **Free Will and Predestination in Early Islam**, Luzac&Company Ltd., London 1948, s.122.

¹⁴⁷ ÖZLER, Mevlüt, “**Malatî, Hayatı, Eserleri ve İtikâdî İslâm Fırkalarına Bakışı**”, Ekev Akademi Dergisi, c.1, sayı 2 (Mayıs 1998), s.131.

¹⁴⁸ WATT, **age**, s.123.

¹⁴⁹ MALATÎ, Ebu’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, **et-Tenbîh ve’r-Redd alâ Ehli’l-Ehvâ ve’l-Bida**, (thk. Muhammed Zâhid Kevserî), Mektebetü’l-Maârif, Beyrut 1388/1968, s. 13.

Kur'ân'ın muhtevasında bazı ayetler arasında çelişkiler bulunduğu yönündeki iddialarını reddetmek üzere Mukâtil b. Süleyman (150/767)'dan; Cehmiyye'yi reddetmek için de Huşeyş b. el-Esram'dan nakillerde bulunur.

İsminden de anlaşılacağı üzere, üslubu tasvir edici değil, Selef akidesinin savunulması ve diğer fırkaların reddine dayanan apolojetik karakterdedir. 73 sayısına ulaşmak için garip tasnif ve tekrarların mevcut olduğu eser, sanki önceki kaynaklardan rastgele yapılmış alıntılarla oluşturulmuş gibidir. Michael Cook, Hâricîlerden bahsettiği bir yerde, Malatî'nin Hâricîlere dair verdiği bilgiler hakkında, 'güvenilir/hakikî bir gelenek olmaktan ziyade komik hatalar (howlers) yığını' nitelemesini kullanır.¹⁵⁰ Zeydiyye'yi İmâmiyye fırkaları içerisinde sayması, Bağdad Mu'tezilesi'ni Zeydiyye'nin kollarından biri olarak göstermesi, daha sonra başka bir yerde Mu'tezile'yi ana fırkalardan biri sayarak onun 20 kolu olduğunu beyan etmesi ancak bunları saymaması, Harûriyye'nin 25 fırka olduğunu söyleyip yalnızca on tanesini açıklaması gibi eksiklik, düzensizlik, bilgi yanlışları ve tutarsız tasniflere rağmen, müellifin, Muhammed b. Ukkâşe el-Kirmânî, Mukâtil b. Süleyman ve Huşeyş b. el-Esram gibi Haşvîlikle itham edilmiş erken dönem müelliflerine ait metinleri eserinde koruyarak bize ulaştırması, onu önemli kılan bir husustur.¹⁵¹

IV/X. asrın Hanbelî makâlât yazarlarından birisi İbn Batta el-Ukberî (387/997)'dir. Onun "*el-İbâne an Şerî'ati'l-Fırkati'n-Nâciye ve Mücânebetü'l-Fıraki'l-Mezmûme*" adlı eseri Selef akaidini konu almakta, Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye ve Şia gibi fırkaların görüşlerini tenkit etmektedir. Selef akaidi konusunda önemli bir kaynaktır. Henri Laoust tarafından tahkik edilip yayınlanan (Şam 1958) bir başka eseri "*Kitâbu's-Şerh ve'l-İbâne*", akaid, ibâdât, muâmelât ve ahlak konularının işlendiği, ayrıca İslamî fırkalarla bunların liderlerine de yer verilen bir eserdir. İkisi de *İbâne* ismi taşıdığından dolayı "*el-İbâne an Şerî'ati'l-Fırkati'n-Nâciye*" adlı eseri *el-İbânetü'l-Kübrâ* olarak da bilinir.¹⁵²

¹⁵⁰ COOK, *Early Muslim Dogma*, s. 98-99

¹⁵¹ NEŞŞÂR, Ali Sami, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm*, Dâru'l-Maârif, I-II, 8. bsk., Kahire 1977, I/292.

¹⁵² KÖSE, Saffet, "*İbn Batta*", DİA, XIX/358.

Dâvûd b. Ali (270/884) tarafından kurulan, dinî hükümleri sadece Kur'ân ve Sünnet'in lafzından (zâhirinden) çıkarılması gerektiğini söyleyerek kıyas ve re'y ile içtihadı reddeden, bazı kaynaklarda Ashâb-ı Hadis içerisinde zikredilen Zâhiriyye mezhebinin en meşhur ve önemli siması hiç şüphesiz Endülüs'te yaşamış olan İbn Hazm (456/1064)'dır. İbn Hazm, fakîh, kelâmcı ve edip olmasının yanında makâlât geleneği açısından dikkate değer bir kişidir. Onun “*el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*” adlı eseri dinleri ve İslam mezheplerini ihtiva etmesi hasebiyle “milel ve nihâl” kategorisine dahildir.

Müellif, eserin girişinde, dinler ve mezheplere dair pek çok kitap yazıldığını, fakat bazılarının çok hacimli olması sebebiyle anlaşılması güç, bazılarının ise kısa olduğu için ele alınan hususların iyi işlenmemiş olduğunu, kendisinin bu ikisi arasında orta bir yol tutarak İslam'ın haricindeki dinler ile İslam'ın içindeki mezheplerin görüşlerini tespit edip değerlendirdiği, orta hacimli bir kitap yazdığını dile getirmektedir.¹⁵³ O, İslâm fırkalarını, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Mürcie, Şia ve Havâric şeklinde beş tane olarak belirler. Bunlar içerisinde doğruya en yakın olan fırka Ehl-i Sünnet'tir. Ancak diğer fırkaların da bazı kolları Ehl-i Sünnet'e yaklaşmakta, bazıları ise uzak kalmaktadır. Mesela, Mu'tezile'den Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr, Bîşr b. Gıyâs ve Dırâr b. Amr, Ehl-i Sünnet'e en yakın, Ebu'l-Hüzeyl'e uyanlar ise en uzak fırkadır. Hâricîlerden İbâdiyye en yakın, Ezârika en uzak, Mürcie'den Ebu Hanîfe'nin mezhebinde olanlar en yakın, imanın sadece kalp ile bağlanmak olduğunu söyleyen, takıyye niyetiyle olmaksızın diliyle küfür ve teslise dair ifadeler kullanan, haça ibadet eden kişinin İslam dairesi içinde kalacağını iddia eden Cehm b. Safvan, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve Muhammed b. Kerrâm en uzak fırkadır.¹⁵⁴ Hem burada hem de eserin pek çok yerinde yer aldığı üzere, İbn Hazm, Eş'arî'ye ve Eş'arîlere karşı çok sert ve acımasız olup Mu'tezile'ye karşı daha insaflıdır. Bu muhalefetin temelinde Eş'arîlerin özellikle ilâhî sıfatlar konusundaki görüşleri etkili olmuştur.¹⁵⁵

¹⁵³ İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Dâru'l-Ma'rife, I-V (3 cilt halinde), Beyrut 1975, I/2.

¹⁵⁴ İBN HAZM, *age*, II/111-112. İbn Hazm'ın bu ifadelerini, kaynak göstermeksizin, eserinde nakleden Makrîzî, Mürcie'nin Ehl-i Sünnet'e en uzak olanları içerisinde, Cehm b. Safvan'ı ve Muhammed b. Kerrâm'ı sayarken, Eş'arî'yi zikretmez. MAKRİZÎ, Takıyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *Kitâbu'l-Mevâz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr (Hitat)*, Dâru Sâdır, I-II, Beyrut, tsz., II/345.

¹⁵⁵ GOLDZİHER, Ignaz, *Die Zâhiriten (Zâhirîler)*, (çev. Cihat Tunç), AÜİF Yay., Ankara 1982, s.114-115.

el-Fasl' da, diğ er makâlât kitaplarında rastlanılan fırka merkezli tasnif yerine konu merkezli bir tasnife başvurulmuştur. Bu tasnifte, önce tartışmalı olan kelâmî konu ortaya konur, daha sonra da o konuda görüş belirten mezhepler açıklanır. Ayrıca bu eser, 73 fırka hadisinin esas alınarak mezheplerin şekillendirildiği bir kaynak değildir. Çünkü İbn Hazm, 73 fırka hadislerinin sıhhatini isnad yönünden yeterli görmemektedir.¹⁵⁶ Üslup yönünden İbn Hazm'ın muhaliflerine karşı dili sivridir. Hatta “Haccac'ın kılıcı, İbn Hazm'ın dili” sözü darb-ı mesel olmuştur.¹⁵⁷

Sûfî kimliği ile öne çıkan, Kâdiriyye tarikatının kurucusu kabul edilen Hanbelî Abdülkâdir el-Gîlânî (561/1166)'nin bir edeb ve tasavvuf eseri olarak tanımlayabileceğimiz “*el-Gunye li Tâlibî Tarîkati'l-Hakk Azze ve Celle*” adlı kitabının “*Aslu Selâse ve Seb'in Fırka*” başlıklı küçük hacimli bölümü¹⁵⁸ makâlât geleneğinin özelliklerini taşımaktadır. 73 fırka hadisinin mezheplerin tasnifinde esas alındığı eserde, ana fırkalar tıpkı Eş'arî'deki gibi 'on'a ayrılır. Hem ana fırkaların hem de kollarının tasnif ve isimlendirilmesinde önemli ölçüde Eş'arî'nin *Makâlât'*ının etkileri görülmektedir. *el-Gunye* için Eş'arî'nin etkilerinin görüldüğü Hanbelî bir eserdir, diyebiliriz. Ancak mezheplerin tasnifinde Eş'arî'nin aksine 73 sayısına ulaşmak bir hedef olarak belirlenmiş, sanki Eş'arî'nin tasnifi bu formata göre düzenlenmiştir. Buna göre, fırka-i nâciye, Ehl-i sünnet ve'l-Cemaat'tir.¹⁵⁹

Meşhur Hanbelî âlimi Cemalüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî (597/1200), özellikle sûfiler olmak üzere birçok grubu eleştirdiği “*Telbîsu İblîs*” adlı eserinde, İslam mezheplerini 73 fırka hadisine göre tasnif etmekte, batıl fırkaları ifade eden 72 sayısına erişmek için de (6x12) formülünü kullanmaktadır.¹⁶⁰ Buna göre, her biri 12 kola ayrılmış 6 ana fırka vardır. Bunlar Harûriyye, Kaderiyye, Cehmiyye, Mürcie, Râfıza ve Cebriyye'dir. İbnü'l-Cevzî, *Telbîs*'inde İslâmî fırkaların yanında diğ er din ve felsefî cereyanları da konu edinmiştir. İsminden anlaşılacağı üzere, hem diğ er dinler hem de İslam ümmeti içerisinde ortaya çıkan 72 batıl fırka, Şeytan'ın hile

¹⁵⁶ İBN HAZM, *age*, III/248.

¹⁵⁷ GOLDZİHER, *age*, s.135.

¹⁵⁸ GÎLÂNÎ, Abdülkâdir, *el-Gunye li Tâlibî Tarîkati'l-Hakk Azze ve Celle*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1288/1871, I/75-84.

¹⁵⁹ GÎLÂNÎ, *age*, s.75.

¹⁶⁰ İBNÜ'L-CEVZÎ, *Telbîsu İblîs*, s.19-22.

ve entrikaları (telbîs) sonucu hak yoldan sapmışlardır.

Eserin fırkaların gerek tasnifi, gerekse içeriği bakımından diğer Hanbelî veya Hadis taraftarlarının (Malatî, İbn Batta, Gîlânî, Seksekî) yazdığı makâlâtlardan farklı olduğuna dikkat çeken Lewinstein, eseri ‘Hanbelî Makâlât Geleneği’ içerisine yerleştiren Laoust’un, bu hususu fark edemediğini, halbuki eserin itikatta Mâturîdî eğilimli Hanefî âlimlerince geliştirildiğini iddia ettiği Maverâünnehir Hanefî Makâlât Geleneği içerisinde kabul edilmesi gerektiğine dikkat çeker.¹⁶¹

Eseri tam anlamıyla makâlât türü olan, ancak pek fazla tanınmayan bir diğer Hanbelî müellif, Abbas b. Mansûr es-Seksekî (683/1284)’dir. Seksekî, “*el-Burhân fi Ma’rifeti Akâidi Ehli’l-Edyân*”¹⁶² isimli eserinde, İslam mezhepleri ile diğer dinler ve felsefecilerden bahseder. Bu nedenle, milel-nihal türüne dahil edebileceğimiz muhtasar bir eserdir. İslam mezheplerinin tasnifinde 73 fırka hadisini esas almakta, bu sayıya ulaşmak için (4x18) şeklinde farklı bir yol izlemektedir. Fırka-i nâciye Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’tir. Onun dışında kalan bid’at fırkalarının büyükleri Havâric, Mürcie, Mu’tezile ve Şia olmak üzere dört tanedir ve bu ana fırkaların her biri on sekiz kola ayrılmıştır.

Büyük dedelerinden birine nisbetle İbn Ebi’d-Demm diye anılan, meşhur Şâfi’î fakih ve tarihçi İbrahim b. Abdillâh el-Hamevî el-Hemedânî (642/1244)’nin “*el-Fıraku’l-İslâmiyye*” adlı eseri de makâlât kitapları arasında sayılabilir.¹⁶³ Sabri Hizmetli, baş tarafı eksik iki nüshasından birisinin Süleymaniye (Fatih) Kütüphanesi’nde (Nu. 3153),¹⁶⁴ diğerinin de Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi’nde (Haraççioğlu, Nu. 1309),¹⁶⁵ tam nüshasının da Adana İl Halk Kütüphanesi’nde bulunduğunu söylemektedir.¹⁶⁶

¹⁶¹ LEWINSTEIN, “Notes”, s.538-584.

¹⁶² SEKSEKÎ, Abbas b. Mansûr, *el-Burhân fi Ma’rifeti Akâidi Ehli’l-Edyân*, (thk. Halil Ahmed İbrahim), Dâru’t-Türâsi’l-Arabî, Kahire 1400/1980.

¹⁶³ KÂTİP ÇELEBÎ, *Keşfü’z-Zünûn*, II/1255; BROCKELMANN, *GAL S*, I/588; YÖRÜKAN, “*Şehristânî II*”, s.194, 1 nolu dipnot.

¹⁶⁴ BROCKELMANN, *GAL S*, I/588; RITTER, *Philologika III*, s.51. Ritter, kitabın ismini ‘*Kitâbun fi’l-Fıraku’l-İslâmiyye*’ şeklinde vermektedir.

¹⁶⁵ Burada bir bilgi yanlışlığı söz konusu olabilir. Zira, Haraççioğlu 1309 numarada, Hellmut Ritter’in bulup Josef Van Ess’in tahkik ederek neşrettiği, en-Nâşi el-Ekber’in ‘*Mesâilu’l-İmâme*’ ve ‘*Kitâbu’l-Evsat fi’l-Makâlât*’ adlı eserlerinin tek bir cilt içerisinde yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan baş tarafı eksik olan, ‘*Kitâbu’l-Evsat*’tır.

¹⁶⁶ HİZMETLİ, Sabri, “*İbn Ebi’d-Demm*”, DİA, XIX/455-6.

2- Eş'arî Makâlât Yazarları

Makâlât Geleneği içerisinde eserleri en meşhur olan makâlât müellifleri Eş'arîlerdir. Abdülkâhir el-Bağdâdî ve özellikle Şehristânî, makâlât geleneği denince akla gelen ilk isimlerdir.

Eş'arî makâlât yazarlarının ilk temsilcisi olarak mezhebin kurucusu Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324/936) düşünülebilir. Ancak Eş'arî'nin, *Makâlât*'ını Mu'tezilî olduğu dönemde mi yoksa Sünnîliğe geçtiği dönemde mi yazdığı sorusunun herkes tarafından kabul edilmiş bir cevabı yoktur. Eş'arî'nin günümüze kadar ulaşan diğer eserlerine bakıldığında, bu eserlerde Sünnî kimliği barizken, *Makâlât*'da öyle değildir. Eş'arî'nin *Makâlât*'ına dair geniş bilgiler ve eseri ne zaman yazdığına dair öne sürülen iddialar tezin ikinci bölümünde ele alınacaktır. Bu bölümde Eş'arî dışında makâlât yazan diğer Eş'arîlerden örnekler verilecektir.

Eş'arîliğin önde gelen isimlerinin başında şüphesiz Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî (403/1013) gelir. Kelâma dair eserlerinde mezheplere dair önemli bilgiler bulunmakla birlikte günümüze kadar ulaşan makâlât türü bir eserinden bahsedilemez. Fakat *Keşfü'z-Zünûn*'da milel-nihal türünde kitap yazarlar arasında gösterilmiştir.¹⁶⁷ Burada milel ve nihal, eserin ismi değil türünü ifade etmektedir. Nitekim, burada Bâkılânî'nin yanında Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî ve İbn Hazm gibi makâlât yazarları verilmektedir ki ilkinin eserinin ismi “*et-Tebîr*” diğerininki “*el-Fasl*”dır.

Eş'arî makâlât yazarlarının en meşhurlarından birisi Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî (429/1037)'dir. Onun makâlâta dair “*el-Milel ve'n-Nihal*”i ile “*el-Fark beyne'l-Fırak*” adlı, günümüze ulaşan iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan en meşhur olanı “*el-Fark beyne'l-Fırak*”tır. Bağdâdî'nin bu eserde “*el-Milel*”ine yaptığı referanslardan “*el-Milel*”i daha önce yazdığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ Bu referanslardan *el-Milel*'in din ve mezhepleri kapsayan genişçe bir makâlât kitabı olduğu ve müellifin bunu daha sonra *el-Fark* adıyla kısalttığı anlaşılmaktadır.

¹⁶⁷ KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1820.

¹⁶⁸ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.109, 230, 271-272, 276, 336, 358.

Bağdâdî'nin her iki eseri de tahkik edilerek neşredilmiştir. *el-Fark*, ilk defa Muhammed Bedr'in tahkikiyle 1028/1910'da (Matba'atu'l-Maârif) basılmıştır. Bu baskı, Berlin Koing Kütüphanesindeki nüsha (nu. 2800) esas alınarak yapılmıştır. Daha sonra Muhammed Zâhid Kevserî, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin soyundan gelen Çelebîzâde'den alınmış nüshaya dayanarak Berlin nüshasında olmayan 5. Kısım ve müteâkip bölümleri ilave ederek 1948'de (Neşru's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Kahire) neşretmiştir. Kitap İngilizceye “*Moslem Schismes and Sects*” adıyla 1. cildi Kate Chambers Seelye (Newyork 1919); 2. cildi ise Abraham S. Halkin (Tel Aviv 1935) tarafından tercüme edilmiştir. Bu eser ayrıca Ethem Ruhi Fığlalı tarafından “*Mezhepler Arasındaki Farklar*” adıyla Türkçeye de kazandırılmıştır. (İstanbul 1979)

el-Milel ve'n-Nihal adlı esere gelince, maalesef baş tarafı noksan olan eser, Alber Nasri Nâdir tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁶⁹ Eser, Keysâniyye fırkası ile başlamaktadır. *el-Fark*'tan önce yazıldığı için *el-Milel*'de söz konusu edilmeyen bir takım mesele ve konular, *el-Fark*'a ilave edilmiştir.

“*el-Fark beyne'l-Fırak*”, 73 fırka hadisinin mezhep tasnifinde esas alınarak fırkaların 73 sayısına göre düzenlendiği, 72 sapık fırkanın yanlışlığını göstermek ve onları reddetmek suretiyle, kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i Sünnet olduğunu ispat etmek amacıyla yazılan bir eserdir. Fırkalar üç ana kategori altında incelenir. Birinci kategori, hadiste zemmedilen 72 fırkanın anlatıldığı ‘sapık fırkalar’, ikinci kategori, serdettikleri görüşleri itibariyle İslam’a mensup kabul edilemeyecek olan, ancak İslam ümmeti içerisinde çıktıkları için de İslam’a nispet edilen aşırı fırkalar, son kategori ise, kurtuluşa eren fırka yani Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tir. *el-Fark*, makâlât yazımının sistemleşmiş örneklerinden biridir.

Bağdâdî'den sonra, eserinde birkaç nokta hariç *el-Fark*'ı metot ve muhteva bakımından taklit eden bir başka Eş'arî makâlât yazarı, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (471/1078) gelir. Onun “*et-Tebisîr fi'd-Dîn ve Temyîzü'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fırakî'l-Hâlikîn*” adlı makâlât kitabı, sanki Bağdâdî'nin *el-Fark*'ının kısaltılmışı ve bazı kısımlarının tashih edilmiş bir özeti gibidir. İsmi de yansıttığı gibi, 73 fırka hadisi

¹⁶⁹ BAĞDÂDÎ, Abdülkâhir, *el-Milel ve'n-Nihal*, (thk. Albert Nasri Nadir), Dâru'l-Meşrik, 2. bsk., Beyrut 1986.

esas alınmış ve mezhepler Ehl-i Sünnet karşısındaki bâtil konumları sebebiyle reddetmek, böylelikle de Ehl-i Sünneti, yani kurtuluşa eren fırkayı helak olacak fırkalardan ayırmak amacıyla yazılmıştır.

Makâlât geleneğinin en sistemli, mütakâmil ve meşhur eseri, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî (548/1153)'nin "*el-Milel ve'n-Nihal*"idir. İslam dünyasında en çok tanınan ve en fazla başvurulan makâlât kitabıdır. Sübkî, eser hakkında 'bana göre bu kitap bu konuda yazılanların en iyisidir'¹⁷⁰ demektedir. İbn Teymiyye, Şehristânî'nin Şia ve Havâric gibi ilk dönem fırkaları hakkında yaptığı nakiller bakımından, Eş'arî kadar hassas olmasa bile, bu alanda tasnif edilen kitapların pek çoğundan daha ihatalı ve nakil yönünden daha güzel olduğunu söylemektedir.¹⁷¹ Şehristânî, eserini 'her mezhebin görüşlerini sahihini fâsidinden, doğrusunu yanlışından ayırmaksızın, onların lehinde bir taassup veya aleyhlerinde bir müdâhale göstermeden kitaplarında bulunduğu şekliyle aktaracağını' belirtir.¹⁷² Şehristânî'nin bu objektif duruşu, onun Şîlik, İsmâîlîlik ve ilhâd ile itham edilmesine yol açmıştır.¹⁷³ İbn Teymiyye, ulemanın gerçek olmasa da onun eserindeki bazı ifadeleri delil göstererek onu İsmâîliyye'den olmakla itham ettiklerini söylerken onun *el-Milel*'de Şîf fikirlere meylettğini kabul eder ve bu eserini o zamanın Şîf reislerinden birisi için telif ettiğini, bunu içinden gelerek mi yoksa dalkavukluk (müdâhene) olsun diye mi yaptığının ise belli olmadığını söyler. Fakat daha sonra diğer eserlerinde İmâmiyye'yi eleştirdiğine dikkat çekerek onun dalkavukluk olsun diye bu eseri yazdığı sonucuna ulaşır.¹⁷⁴

el-Milel ve'n-Nihal ilk defa, Mısır Bulak matbaasında 1261/1845'de basılmış, iki yıl sonra da Nuh b. Mustafa tarafından yapılan Türkçe (Osmanlıca) tercümesi basılmıştır (1263/1846). Fakat bu tercüme, Nuh b. Mustafa'nın da itiraf ettiği gibi, birçok yeri atlanmış, kitabın tasnifinden ayrı bir tasnif oluşturulmuş bir haldedir ve bu haliyle tercüme olmaktan çıkmıştır.¹⁷⁵ Bu nüshalarda bir takım eksik bölümler

¹⁷⁰ SÜBKÎ, *Tabakât*, IV/78.

¹⁷¹ İBN TEYMİYYE, Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhâlim, *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye fi Nakzı Kelâmi's-Şia ve'l-Kaderiyye*, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), I-IX, 1406/1986, VI/304.

¹⁷² ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel*, I/22.

¹⁷³ Şehristânî hakkında yapılan ithamlar için bkz. YÂKÛT el-HAMEVÎ, *Mu`cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1975, III/377, SÜBKÎ, *Tabakât*, IV/79.

¹⁷⁴ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü's-Sünne*, VI/305-307.

¹⁷⁵ YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, "*Şehristânî I*", DİFM, sayı 3 (1926), s.278.

mevcuttur. Tancî, Brockelmann'ın şüpheli olmakla birlikte, *el-Milel*'in bir nüshasının bulunduğunu haber verdiği¹⁷⁶ el-Escorial kütüphanesine giderek (1954) nüshayı incelemiş,¹⁷⁷ matbu nüshalarda olmayan kısımları görmüş, fakat fazla inceleme yapmadan Türkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır. Araştırmalarını İstanbul kütüphanelerinde devam ettirmiş, tespit ettiği eksik kısımları neşretmeye karar vermiş ve bulduğu matbu nüshalarda olmayan Zerdüştlüğe dair kısmı yayınlamıştır.¹⁷⁸

Eseri önemli kılan hususlardan biri de, Şehristânî'nin kitabın başına koyduğu beş mukaddimedir.¹⁷⁹ Bu mukaddimelerle önce metodolojisini ortaya koyup, daha sonra fırkaları esas almasıyla makâlât geleneğinde eşsiz bir yere sahiptir. Şehristânî, bu mukaddimelerde mezhepler tarihi yazımının özelliklerine dair bilgiler vermekte ve bazı kriterler koymaya çalışmaktadır. Mesela ikinci mukaddime, fırka olarak kabul edilmenin kıstaslarını tespiti yöneliktir. Üçüncü mukaddimede, insanlar arasında gerek din gerekse mezhep bazındaki ihtilafların kökenini mahlukât içindeki ilk ihtilaf olarak gördüğü Şeytan'ın Allah'ın emrine uymayarak Adem'e secde etmeyişine dayandırması ve Şeytan'ın bu olaydaki tavrı ve itirazlarıyla İslam mezheplerini ilişkilendirmesi de oldukça ilginçtir.

En büyük Eş'arî mütekellimlerinden olan Fahreddin er-Râzî'nin makâlât eseri, "*İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*" adlı, diğer dinleri ve İslam fırkalarını da içine alan milel-nihal tarzında muhtasar risalesidir. Genel olarak tasvirî bir üslupla kaleme alınan eser, on baktan oluşur. İlk sekiz babında İslâmî fırkalar anlatılır. Makâlât türü eserlerde fırka tasnifini şekillendiren 73 fırka hadisini nakleden ve kurtuluşa eren fırkayı Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak belirleyen Râzî'nin, bu hadis hakkındaki yorumu ilginçtir. Ona göre, bu sayı hakikat ifade etmemekte, ya büyük fırkaların sayısına işaret etmekte ya da Müslümanların bölüneceği en az fırka sayısını

¹⁷⁶ BROCKELMANN, GAL S, I/762.

¹⁷⁷ *el-Milel*'in en eski ve müellif nüshası olduğuna dair not bulunan Escorial Kütüphanesi'nde 1525 numarada kayıtlı nüsha, müellife ait değildir. (ÖZ, Mustafa, "**Mütercim Girişi**", *İslam Mezhepleri (el-Milel ve'n-Nihal)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s.17).

¹⁷⁸ TANCİ, "**Şehristânî'nin Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal'i (Arapça metinlerde neşredilmeyen kısımlar)**", AÜİFD, c.5 (1956), sayı I-IV. Zerdüştlüğe dair bölüm, nüshaların çoğunda yoktur. (ÖZ, Mustafa, "**Mütercim Girişi**", s.17.)

¹⁷⁹ Bu mukaddimeler, (5. Mukaddime hariç) Yusuf Ziya Yörükân tarafından Türkçeye (Osmanlıcaya) çevrilmiştir: YÖRÜKAN, "**Şehristânî I**", s.286-307. Daha sonra 5. Mukaddimeyle birlikte bu kez günümüz alfabesiyle tercüme edilmiştir: KÜÇÜK, Abdurrahman – ERDEM, Mustafa – AKIN, Adem, "**eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal (Mukaddimeler)**", AÜİFD, c.XXX (1988), s.1-33.

göstermektedir.¹⁸⁰ Nitekim onun da sıraladığı fırkaların sayısı 73'ü aşmaktadır. Risalenin 'Müslüman Olmadıkları Halde Müslüman Görünenler' başlığını taşıyan dokuzuncu bâbında, Bâtıniyye ve alt kolları sayılır. Son bab ise diğer dinlere ve felsefeye aittir. Eserin dikkat çekici yanlarından birisi de Râzî'nin kendisinden önceki makâlât kitaplarında İslamî fırkalar içerisinde sayılmamasını bir eksiklik olarak gördüğü Sûfiyye'nin zikredilmesidir.¹⁸¹

Ehl-i Sünnet'in kelâm görüşlerini Eş'ariyye mezhebine göre ortaya koyan klasik kelâm tarihinin son hacimli eseri olarak kabul edilen¹⁸² "*el-Mevâkıf*"ın yazarı Adududdin Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî (756/1355), bu eserinin son kısmını diğer bazı kelâm kitaplarında âdet olduğu üzere 'imâmet' konusuna ve itikâdî fırkalara ayırmıştır.¹⁸³ 73 fırka hadisine işaret ederek ana fırkaları Mu'tezile, Şia, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Fırka-i Nâciye olmak üzere 8 gruba ayırmaktadır. Fırka-i nâciye ise, Eş'ariyye ve Selef Hadis âlimleridir.¹⁸⁴

3- Hanefî Makâlât Yazarları

Bazı makâlât yazarları, eserlerinde İmâm Mâturîdî'den hiç bahsetmemekte, Ebu Hanîfe'yi öven ve yücelten ifadeler kullanarak onun itikâdî görüşlerini benimsemektedir. Bu nedenle, Sünnî çizgide yer alan, ancak ne Eş'arîlik ne de Mâturîdîliğe nispet edilemeyen bu müellifler, tezimizde fikhî değil itikâdî bir tavır olarak 'Hanefî' kimliğiyle tanımlanacaktır.¹⁸⁵

V/XI. asrın ikinci yarısında yaşayan ve eseri elimize ulaşan ilk Farsça makâlât

¹⁸⁰ RÂZÎ, Fahreddin, **İ'tikâdât**, s.101.

¹⁸¹ RÂZÎ, Fahreddin, **İ'tikâdât**, s.97. Râzî'den önce, sayıları az da olsa Sûfiyye'yi fırkalar içerisinde zikreden kaynaklar da vardır. Mesela Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin '*el-Bed'* ve '*t-Târîh*'i ile bu eseri kaynak olarak kullanan Ebu'l-Meâlî'nin '*Beyânü'l-Edyân*'ı gibi.

¹⁸² ŞİNANOĞLU, Mustafa, "**el-Mevâkıf**", DİA, XXIX/422.

¹⁸³ İCÎ, Adududdin, Abdurrahman b. Ahmed, **el-Mevâkıf**, (nşr. el-Hâc Muhammed Efendi el-Mağribî) İntişârâtü's-Şerîf er-Radî, I-VIII (4 cilt halinde), 2. bsk., Kumm 1415/1994, (Mısır 1325/1907 baskısından ofset), s.377-401.

¹⁸⁴ İCÎ, **el-Mevâkıf**, s.400.

¹⁸⁵ Sönmez Kutlu, bu müellifleri, 'Mürciî-Mâturîdî Makâlât Geleneği' içerisinde zikreder. Bkz.KUTLU, "**Usul Sorunu**", s.31-2.

kitabının yazarı olan Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Ubeydullah hakkında fazla bir bilgi yoktur. Onun dinleri ve mezhepleri incelediği, küçük hacimli “*Beyânü'l-Edyân*” adlı eserini, Gazne’de, Sultan’ın meclisinde, İslam öncesi din ve mezheplerle 73 fırka hadisinin konu edinilmesi üzerine kaleme almış ve 485/1096 yılında yazmıştır. Eseri, Farsçadan Arapçaya tercüme eden Yahya el-Haşşâb, müellifin Sünnî olduğunu belirtir.¹⁸⁶ Eser beş kısımdan oluşmaktadır. İlk bölümde, Persler, Bizanslılar, Kıptîler Türkler gibi kavimlerle Grek filozoflarında Tanrı inancı, ikinci bölümde Yahudilik, Hıristiyanlık gibi dinler, üçüncü bölümde, 73 fırka hadisi ile fırka listesi, dördüncü bölümde fırkaların görüşleri ve beşinci bölümde İran’da ulûhiyyet ve nübüvvet iddia eden kişi ve fırkalar anlatılmaktadır. Eserin Yahya el-Haşşâb tarafından ve daha önce yapılan baskılarında 4. bölümdeki Havâric kısmından sonrası uzun süre kayıp kalmıştır. Bu eksik kısım daha sonra M. T. Dânişperzûh tarafından bulunup neşredilmiştir.¹⁸⁷

Ebu'l-Meâlî, eserini tasvirî bir üslupla, 73 fırka hadisini esas alarak tasnif etmiştir. Kurtuluşa eren fırka, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat’tir. Ancak garip olan husus, Ehl-i Sünnet’in kendi içinde 5 fırkadan oluşan Ashâb-ı Hadis ile tek fırka olan Ashâb-ı Re’y olmak üzere 6 fırkadan oluşması ve bu 6 fırkasıyla birlikte 73 sayısına ulaşılmasıdır. Esasen Ehl-i Sünnet kurtuluşa eren fırka ise, onun diğer 72 fırkadan ayrı tek bir fırka olması veya Bağdâdî’de olduğu gibi kendi içinde bazı farklılıkları olan gruplar halinde olsa bile,¹⁸⁸ tek fırka olarak sunulması gerekirdi. Ehl-i Sünnet’in 6 fırkasıyla birlikte 73 sayısına ulaşması ortaya anlaşılması güç bir durum çıkarmaktadır.

Müellif, Makdisî’nin *el-Bed’ ve’t-Târîh*’i, Bîrûnî’nin *Ârâu'l-Hind*’i ve Ebu İsa el-Verrâk’ın *Makâlât*’ından faydalanmıştır. Özellikle ana fırkaların isimleri ve sayısı (8 tane) aynen *el-Bed’ ve’t-Târîh*’ten alınmıştır. Eserden Ebu'l-Meâlî’nin Eş’arî’yi tanıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim onu Eş’ariyye fırkasının kurucusu olarak tanıtarak Dâvûdiyye, Şâfi’iyye, Mâlikiyye ve Hanbeliyye ile birlikte Ashâb-ı Hadis içerisinde zikreder.¹⁸⁹

Yusuf Ziya Yörükan’ın önemli olarak görüp dikkat çektiği Sünnî makâlât

¹⁸⁶ YAHYA el-HAŞŞÂB, “**Mukaddime**” (*Beyânü'l-Edyân*), Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, XIX/1, Kahire 1957, s.11-58, s.11

¹⁸⁷ AYDIN, Mehmet, “**Beyânü'l-Edyân**”, DİA,VI/33.

¹⁸⁸ Bağdâdî, *el-Fark*’ında Ehl-i Sünnet’i 8 grup olarak saymaktadır. (s.313-8).

¹⁸⁹ EBU’L-MEÂLÎ, Muhammed b. Ubeydullah el-Hüseynî el-Alevî, **Beyânü'l-Edyân**, (thk. Yahya el-Haşşâb), Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, XIX/1, Kahire 1957, s.33, 36.

yazarlarından birisi de, ismi, hayatı ve vefat tarihi hakkında bilgi sahibi olamadığımız Ebu Muhammed (h. VI. yüzyılın ilk yarısı) künyeli bir şahıstır.¹⁹⁰ Eserindeki bazı ifadelerden Yemenli olduğu veya en azından eserini Yemen’de yazdığı anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Onun tek yazma nüshası, İstanbul Âtîf Efendi Kütüphanesinde (Nu. 1373) bulunan eseri, “*Kitâbu’l-Fırak*”¹⁹² veya “*el-Muhtasar fî Akâidi’s-Selâse ve Seb’în Fırka*”¹⁹³’dır. Yörükan ve Ritter, müellifin eserinde geçmişte hüküm süren Abbasî halifelerini sayıp kendi zamanında Muktefi’nin halife olduğuna dair ifadelerine binâen eserin 504/1110 tarihinde yazılmış olduğunu söylemişlerdir.¹⁹⁴ Hatta Yörükan, müellifin bizzat 504 tarihini zikrettiğini söyler. Walker, Muktefi’nin 530-555/1136-1160 tarihleri arasında halife olduğunu, Ritter’in yanlışlıkla 540 yerine 504 yazdığını iddia etmiştir.¹⁹⁵

Yörükan, Ebu Muhammed’in, eserinin mukaddimesinde, ‘72 fırkanın akîdelerini, bazı kimselerin bunların bid’atlerine aldanıp girmesinler diye ve fırka-i nâciye olan Ehl-i Sünnet’i tanıtmak için’ eserini kalem aldığını söylediğini nakleder.¹⁹⁶ Eser 72 fırka hadisi esas alınarak tasnif edilmiştir. Kitabın dikkat çeken özelliklerinden birisi, her mezhebin hangi coğrafya ve ülkelerde bulunduğunu göstermesidir. Bunun yanında, özellikle Yemen’de VI/XII. asrın başlarında mevcut olan İsmâilî risale ve kitapları aktarması, İsmâiliyye hakkında geniş malûmât vermesi açısından önemlidir.¹⁹⁷ Onun verdiği bu bilgileri, kendisinden yaklaşık bir buçuk asır sonra yaşayan Abbas b. Mansûr es-Seksekî el-Hanbelî (683/1284), *el-Burhân*’ında, Ebu Muhammed’e ve eseri *Kitâbu’l-Fırak*’a atf yaparak nakletmektedir.¹⁹⁸ Seksekî ve Ebu Muhammed’in eserlerini karşılaştıran Yörükan, *el-Burhân*’ın *Kitâbu’l-Fırak*’ın tarzında yazıldığını, hatta onun ihtisarı olduğunu, ancak Seksekî’nin dilinin daha sert olduğunu söyler. Bunun yanında *el-Burhân*’da geçmiş ümmetlerin inançlarından da bahsedilmekte ve

¹⁹⁰ YÖRÜKAN, “*Şehristânî II*”, DİFM, sayı 5-6, 1927, s.187-277., s.195.

¹⁹¹ WALKER, “*Introduction*” *An Ismaili Heresiography*, s.7.

¹⁹² YÖRÜKAN, *agm*, s.218, 2 nolu dipnot.

¹⁹³ WALKER, “*Introduction*”, s.6.

¹⁹⁴ YÖRÜKAN, *agm*, s.218, 2 nolu dipnot; RITTER, “*Philologica III*”, s. 47.

¹⁹⁵ WALKER, “*Introduction*”, s.7.

¹⁹⁶ YÖRÜKAN, *agm*, s.199.

¹⁹⁷ WALKER, “*Introduction*”, s.6

¹⁹⁸ SEKSEKÎ, *el-Burhân*, s.48-49.

Sûfiyye sertçe eleştirilmektedir.¹⁹⁹

Bu eser, “*Akâidu’s-Selâse ve Seb’în Fırka*” adıyla Muhammed b. Abdillâh el-Gamidî’nin tahkikiyle (Medine 1993) iki cilt halinde basılmıştır.

Kaynaklarda doğum ve vefat tarihiyle ilgili net bir bilginin bulunmadığı Hanefî müelliflerden Muhammed b. Abdüsseyyid el-Keşşî el-Hanefî’nin kelâmıla ilgili “*Kitâbu’t-Temhîd fî Beyâni’t-Tevhîd*” adlı eserinde, bazı kelâm eserlerinde görülen eserin sonuna fırkalara dair bir bab ekleme geleneğini devam ettirerek “*Bâbu’s-Sünne ve’l-Cemâa ve’r-Redd ale’l-Bida*” başlığıyla bir bölüm açtığı ve burada 73 fırka hadisinden bahsederek (6x12) şeklinde bir mezhep tasnifinde bulunduğu görülmektedir.²⁰⁰ Buna göre ana fırkalar Râfızıyye, Nâsıbiyye (yani Havâric), Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Muattıla’dır. Bu 6 fırkadan her biri 12 kola ayrılır. Fakat müellif, bu fırkaların sadece esasları ve itikâdî görüşlerini aktarmakla yetineceğini, isimlerini zikretmeyeceğini söylemektedir. Eserin bu fırak bölümünde fırkaların görüşleriyle birlikte ‘bid’at’, ‘ehl-i ehvânın tekfiri’ gibi konular ve dinlerle ilgili bilgiler yer alır.

Brockelmann, müellifin hicrî 5. asrın ilk yarısında vefat ettiğini²⁰¹ söylese de, eseri tahkik eden Ömür Türkmen, bizzat müellifin eser içerisinde, fıkıh bahislerinden ‘serîka’ bölümünü 460 yıllarında hocasından okuduğu şeklindeki ifade ile gönderme yaptığı hocalarından Ebu Bekr Muhammed b. Hamza’nın 491/1098’de vefat ettiği göz önüne alındığında bu tarihlendirmenin doğru olmadığını anlatacağını söylemektedir.²⁰² Bu bilgiye göre müellifin hicrî 5. asrın son çeyreği veya 6. asrın ilk yarısında vefat etmiş olabileceği düşünülebilir.

¹⁹⁹ YÖRÜKAN, **agm**, s.218-9, 2 nolu dipnot. Yörükân, Seksekî’nin eserinin *Kitâbu’l-Fırak*’ın tarzında yazıldığını söyleyerek bu eseri pek önemsemez. Eğer dediği gibiyse, *Kitâbu’l-Fırak*’ta fırkaların (4x18) şeklinde tasnif edilmesi gerekir. Zira Seksekî’nin metodu budur. Fakat Yörükân, *Kitâbu’l-Fırak*’ta Hâricî fırkaların sayısının 12 tane olduğunu söylemektedir (s.219). Ayrıca Seksekî’nin, Ebu Muhammed’i yalnızca İsmâiliyye bölümünde zikrediyor oluşu, eserinin, *Kitâbu’l-Fırak*’ın ihtisar edilmiş şekli olduğu anlamına gelmez. Dahası üslubundaki farklılık ve diğer dinler hakkında da bilgi verilmesi gibi özellikleriyle farklı durmakta ve önemsenmemeyi hak etmemektedir.

²⁰⁰ Bu eserin tahkik ve tahlili bir doktora tezi olarak çalışılmıştır. bkz. TÜRKMEN, Ömür, **Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Keşşî’nin ‘Kitâbu’t-Temhîd fî Beyâni’t-Tevhîd’ Adlı Eserinin Tahkik Tahrîc ve Tahlili**, (basılmamış doktora tezi), (dan. Bekir Topaloğlu), Harran Üniv. SBE, Şanlıurfa 2002.

²⁰¹ BROCKELMANN, **GAL S**, I/744.

²⁰² TÜRKMEN, “**Giriş**”, **ag tez**, s.1-2.

Keşî'nin eseri gibi (6x12) şeklindeki fırka tasnifinin benimsendiği, hatta ana fırkalar olarak aynı isimleri zikredildiği bir başka Hanefî makâlât eseri, Yaşar Kutluay'ın Süleymaniye Kütüphanesi 791 numarada tespit edip neşrettiği, Ebu Muhammed Osman b. Abdillâh el-İrakî el-Hanefî (h. VI. asrın ilk yarısı)'nin “*el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka*” adlı eseridir.²⁰³ Müellifinin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte Kutluay, yazarın Arapça yazdığı eserindeki gramer ve sarf yanlışlıklarından bu dilin yabancı olduğunu, hocası ile zikrettiği râvilerinin içerisinde ‘Osman et-Türkî’ ve ‘Yenal’ gibi isimlerin bulunması nedeniyle Türk asıllı olduğu intibahı uyandırdığını zikreder.²⁰⁴ Eserin VI/XII. yüzyıldan sonraki devre ait olduğu anlaşılacakla birlikte kesin bir tarih zikretmek zordur. Ritter metni 500/1106 olarak tarihlendirir.²⁰⁵ Eserin önemli özellikleri arasında, fırkaların görüşlerinin nakledilmesinin akabinde, onlara cevap verip değerlendirmeye tâbi tutması gösterilebilir. Bu eserde, diğer bazı kaynaklarda zikredilmeyen fırkaların mevcut olduğu görülür. Mezheplerin dışında birer cümleyle açıklanan ve 20 sınıftan oluşan küfür fırkaları sayılmıştır.

Fığlalı'nın Burdur Kütüphanesi'nde bulup neşrettiği,²⁰⁶ yazarının Sünnî olduğunu, yazılış tarihinin tam tespit edilmemekte birlikte VI/XII. asırdan sonra olmasının gerektiğini bildirdiği ve müellifini İbn Serrâc Azim b. Abdilmecid el-Azimebâdî el-Biharî el-Kadirî olarak açıkladığı “*Tezkiretü'l-Mezâhib*”, (6x12) fırka tasnifine sahip İbnü'l-Cevzî'nin *Telbîsu İblîs*'i ile Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin *Bahru'l-Mezâhib*'iyle pek çok yerde benzeşen bir makâlât türü risaledir.

Fığlalı'nın İbn Serrâc'a nispet ettiği bu risale, Ali Asfarhikmet'in Londra'daki “India Office Library”de araştırmaları sırasında keşfettiği ve aynı kütüphanede 4 nüshası bulunan ve bunlardan birini esas alarak tahkik edip “*İslam Mezhepleri*

²⁰³ İRAKÎ, Ebu Muhammed Osman b. Abdillâh el-Hanefî, *el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka*, (nşr. Yaşar Kutluay), AÜİF Yay., Ankara 1961. Eserin Türkçe tercümesi “*Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*”, (çev. Yaşar Kutluay), AÜİF Yay., Ankara 1962.

²⁰⁴ KUTLUAY, Yaşar, “*Birkaç Söz*”, *Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri*, s.3.

²⁰⁵ RITTER, *Philologika III*, s.46.

²⁰⁶ FİĞLALI, Ethem Ruhi, “*Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale “Tezkiretü'l-Mezâhib*”, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, II (1975), s.99-141. Bu makalede, Fığlalı, risaleyi ve müellifini tanıtan kısa bir yazısının (s.99-102) ardından, risalenin Türkçe tercümesini (s.103-16) ve asıl metnini (s.117-41) yayınlamıştır.

Hakkında Yeni bir Risale: Ma'rifetü'l-Mezâhib" adıyla neşrettiği²⁰⁷ risalenin aynısıdır. Ancak bu eserin aslı Farsça olup²⁰⁸ Ali Asfarhikmet onu Arapçaya çevirmiştir. Ali Asfarhikmet, en eski yazması tasavvufla ilgili çalışmaları içeren bir mecmuanın içerisinde keşfettiği bu risalenin, Celâliyye Medresesi'nin müderrisi Nazzâm diye tanınan Muhammed Tâhir Gazalî'ye ait olduğunu tespit etmiştir. Mevcut nüshaların en eskisi 1044/1634 tarihlidir. Bu nüshanın kime ait olduğu veya birinin diğerinin tercümesi veya ortak bir kaynağın nakli olup olmadığı meçhuldür.

4- Mâturîdî Makâlât Yazarları

Mâturîdî makâlât yazarlarının ilki, mezhebin kurucusu İmâm Mâturîdî'dir. Onun "*Kitâbu'l-Makâlât*" adlı bir eserinin olduğu zikredilir.²⁰⁹ Bu esere ilk atıf Mâturîdî kelâmcı Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî (493/1099)'nin "*Usûlu'd-Dîn*"inde yapılmıştır. Pezdevî, eserinin son kısmında yer alan, kendilerinden uzak kalıp korunmak için kısaca zikretmeyi gerekli gördüğü itikâdî fırkalarla ilgili "*Beyânü'l-Mezâhib*" adlı bölümde, geçmişte Şeyh Ebu Mansûr el-Mâturîdî, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve Kaderiyye'den Ka'bî gibi müelliflerin *Makâlât*'lerinde, ehl-i kıblenin görüşlerini (makâlâtını) beyan ettiklerini haber verir.²¹⁰ Ancak Pezdevî, imâm olarak tanıdığı Mâturîdî'nin *Makâlât*'ının içeriğine dair bilgi vermez. Onun yerine makâlât eserlerinin bazısının 73 fırka hadisini esas aldığını, bazısının da fırkaları başka şekillerde tasnif ettiğini söylerken, birinci gruba ana mezhepleri 6'ya ayırıp her biri için 12 kol takdir ederek 72 sayısına ulaşan Ebu'l-Mutî' Mekhûl en-Nesefî'yi, ikinci grup için de 72 fırkaya ulaşma gayreti içine girmeyen ve ana fırkaları 10'a ayıran Eş'arî'yi örnek olarak verir. Bu durum, Pezdevî'nin Mâturîdî'nin *Makâlât*'ını görmediği izlenimini vermektedir.

Mâturîdî'nin *Makâlât*'ından bahseden ve hatta ondan bazı nakillerde bulunan

²⁰⁷ ASFARHİKMET, Ali, "*Ma'rifetü'l-Mezâhib: Risâletün Cedîdetün fi'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*", el-Fikru'l-Arabî, c. 7, sy. 41 (1986), s.9-22.

²⁰⁸ ASFARHİKMET, *agm*, s.10

²⁰⁹ İBN KUTLUBOĞA, Ebu'l-Fidâ Zeynüddin Kâsım es-Sedûsî, *Tâcu't-Terâcim*, (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dâru'l-Kalem, Beyrut 1413/1992, s.249, KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1782

²¹⁰ PEZDEVÎ, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, (thk. Hans Peter Linss), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Kahire 1383/1963, s. 241.

başka bir eser de meşhur Mâturîdî Ebu'l-Mu'în en-Neseî (508/1115)'dir.²¹¹ Neseî'nin *Makâlât*'tan yaptığı alıntıları, eseri bizzat görüp de mi naklettiğini yoksa başka bir kaynaktan mı yararlandığını bilemiyoruz. Ancak Lewinstein'in, Hanefî makâlât geleneğinin diğer üyeleri gibi Neseî'nin de, bu kitaptan bir tek nakilde bile bulunmadığı iddiası²¹² doğru gözükmemektedir. O, Pezdevî ve Neseî'nin Mâturîdî'nin *Makâlât*'ından hiç bahsetmediği öncülünden hareketle *Makâlât*'ın ya çok dar bir çerçevede bilindiğini ya da bir başka makâlât yazarı ve daha çok tanınan çağdaşı el-Eş'arî'nin gerisinde kalmaması için ona da *Makâlât* diye bir eserin nispet edilmiş olabileceğini söyler.²¹³

Brockelmann, Mâturîdî'nin "*Kitâbu'l-Makâlât*"nın bir el yazma nüshasının Köprülü Kütüphanesi'nde (No: 856) mevcut olduğunu bildirmiştir.²¹⁴ Fakat Tancî, Brockelmann'ın verdiği bilginin hatalı olduğunu, aynı kitabın bir başka nüshasının Fatih Kütüphanesi'nde 2894 numarada bulunduğunu ve bu nüshada Mâturîdî'ye dair herhangi bir referansın bulunmadığını, dahası eserin, sadece "Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin eserlerinden yola çıkarak görüşünü beyân etmek kasdıyla" kaleme aldığını bildiren, hakkında bilgi bulunmayan bir müellife ait olduğunu iddia etmiştir.²¹⁵ Bu konu üzerinde araştırmalar yapmış olan Eyyub Ali de "*Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmâmu'l-Mâturîdî*" adlı eserinde bu yazmanın ünlü Eş'arî Ebu Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfehânî (406/1015)'ye ait olabileceği sonucuna varmıştır. Onu bu sonuca ulaştıran, Medine'deki Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunan bir yazmadır (Tevhîd, No: 232). Bu yazmanın baş tarafında kitabın Şeyh İmam Ebu Bekr Muhammed b. Muhammed b. el-Mübârek tarafından Ebu Abdillah el-Mübârek Ahmed b. el-Hüseyin b. Ahmed'e yazdırılmak suretiyle oluşturulduğu söylenmekte ve yazmanın tarihi 446/1054 olarak verilmektedir.²¹⁶

²¹¹ NESEFÎ, Ebu'l-Mu'în, *Tebîrâtü'l-Edille*, I/72, 210, 211.

²¹² LEWINSTEIN, "Notes", s.585, 14 nolu dipnot.

²¹³ LEWINSTEIN, "Notes" s.585

²¹⁴ BROCKELMANN, *GAL S*, I/346. Aynı iddia için bkz. GÖLCÜK, Şerafeddin – TOPRAK, Süleyman, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, 4. bsk., Konya 1998, s.55.

²¹⁵ TANCÎ, "*Abu Mansûr al-Mâturîdî*", AÜİFD., 1955, I-II, I/8, 5 nolu dipnot.

²¹⁶ EYYUB ALÎ, *Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmâmu'l-Mâturîdî*, el-Müessesetü'l-İslâmiyye, Bangladeş 1983, s.288, n.2 (naklen CERIC, Mustafa, *Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the Theology of Abu Mansûr al-Mâturîdî*, International Institute of Islamic Thought and Civilisation (ISTAC), Kuala Lumpur 1995, s.46-47).

Bütün bu bilgiler bir yana vâkıada “*Kitâbu’l-Makâlât*”, Mâturîdî’nin eserleri arasında sayılagelmıştır. Onun “*Kitâbu’t-Tevhîd*”inde sezilen karşılaştırmalı dinî araştırmalar konusundaki ilgi ve bilgisi dikkate alındığında, gerçekten böyle bir kitap yazabileceğine inanmak zor değildir.²¹⁷

İmam Mâturîdî’den sonra mezhebin önemli simalarından biri olan Ebu’l-Yüsr el-Pezdevî (493/1099)’nin makâlât türü bir eseri bulunmamakla birlikte “*Usûlu’d-Dîn*” adlı eserinin son kısmında “*Beyânü’l-Mezâhib*” başlığıyla açtığı bir bölümde İslam mezheplerini tasnif eder.²¹⁸ Pezdevî’nin bu bölümü kitaba dahil etmesinin sebebi ilginçtir. O, insanların uzak kalıp sakınmaları için itikâdî fırkalardan kısaca bahsetmeyi gerekli görmüştür.

Mâturîdî’ye mezhebinin bir başka önemli siması olan Ebu’l-Mu’in Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (508/1115)’nin “*Mubâhasâtu Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâa ma’a Ehli’l-Fırakı’d-Dâlle*” adlı eseri,²¹⁹ ismi itibariyle makâlât türü gibi görünmektedir. Ancak Wensick, bu eserin 1329/1911’de Kahire’de basılan “*Bahru’l-Kelâm*” ile aynı eser olduğunu söylemektedir²²⁰ ki, eğer böyleyse o bir makâlât değil kelâm eseridir.

Mâturîdî makâlât eserleri içerisinde Ebu İshak İbrahim b. İsmail es-Saffar el-Buharî (524/1139)’nin “*Telhîsu’l-Edille fi Usûli’d-Dîn*”ini,²²¹ Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî (537/1142)’nin -yazma halinde- “*er-Risâle fi’l-Fırakı’l-İslâmiyye*”si²²² ile “*Bahru’l-Mezâhib*”ini²²³, İbn Kemal (940/1534)’in “*el-Fıraku’d-Dâlle*”sini²²⁴, Birgivî (981/1573)’nin “*Tuhfetü’l-Müsterşidîn fi Beyâni Mezâhibi Fırakı’l-Müslimîn*”²²⁵ini, İbn Sadreddin Emin Şirvânî (1036/1627)’nin “*Tercümânü’l-Ümem*”i²²⁶, Muhammed Akkirmânî (1173/1760)’nin “*Risâle fi Beyâni’l-Fırakı’d-*

²¹⁷ CERİC, *Roots*, s.47.

²¹⁸ PEZDEVÎ, *Usûlu’d-Dîn*, s.241-59.

²¹⁹ BROCKELMANN, *GAL* I/547.

²²⁰ WENSICK, A. S., “*Nesefî, Ebu’l-Muîn*”, İA, IX/199.

²²¹ BROCKELMANN, *GAL*, I/548.; *GAL S*, I/758. Yazma halindeki bu eserin bir nüshası Prof. Dr. Hasan Onat’ın kütüphanesinde mevcuttur. (naklen KUTLU, Sönmez, “*Usul Sorunu*”, s.32).

²²² BROCKELMANN, *GAL*, I/550.

²²³ “*es-Seyfu’l-Batur li Erkabi’s-Şia ve’r-Ravâfızı’l-Kevâfir*” adlı mecmua içinde. AÜİF Kütüphanesi, Nu: v.43a-b. (naklen KUTLU, *agm*, s.32).

²²⁴ Câmiatu’l-Ümmi’l-Kura, el-Mektebetü’l-Merkeziyye, Nu. 1605 (naklen KUTLU, *agm*, s.32)

²²⁵ Bu risâle, Avni İlhan tarafından Türkçe tercümesi ve hakkında kısa bir malûmât ile birlikte neşredilmiştir. bkz. İLHAN, Avni, “*Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi*”, DEİFD, VI (1989), s.173-215.

²²⁶ KARAHAN, Abdülkadir, *İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: Tercümânü’l-Ümem*, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Yay., İstanbul 1962. Eserde fırka-i nâciye dışında on fırka sayılır. Bunların içinde Melâhîde ve Melâhîde-i Süfiyye fırkaları şeklinde iki fırkanın bulunması (s.17-8) ilginçtir.

Dâlle”sini²²⁷ ve Sırrı Giridî (1313/1895)’nin “*Ârâu’l-Milel*”ini²²⁸ sayabiliriz.

E- Kerrâmî Makâlât Yazarları

III/IX. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir’de ortaya çıkan, bazen Mürcie’nin bir kolu, bazen de müstakil bir fırka olarak kabul edilen Kerrâmiyye fırkasına²²⁹ mensup olup da Makâlât türü eser yazan müellif çok azdır. Bunlardan birisi, Massignon²³⁰ ve Van Ess’in²³¹ Kerrâmî olduğuna dikkat çektikleri Ebu Mutî’ Mekhûl en-Nesefî (318/930)’dir. Kelâmcı, fakih, muhaddis ve mistik olarak bilinen bu şahıs, Kerrâmiyye’nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm’ın en parlak talebesi Yahya b. Mu’âz’ın talebesidir.

Onun elimize de ulaşmış itikâdî fırkalara dair eseri, “*er-Redd alâ Ehli’l-Bida’ ve’l-Ehvâ*”dır.²³² İsminden de anlaşılacağı üzere bid’at ve heva olarak nitelediği grupların görüşlerini zikredip reddetmek amacıyla yazılmıştır. Bu eserinde, müellifin 72 sapık fırka içerisinde Kerrâmiyye’yi saymaması, Osman b. Affan es-Siczî ve Abdullah b. Muhammed es-Siczî gibi ismini açıkça zikrettiği²³³ iki kaynağının Kerrâmî olması, maddî kazanç peşinde koşanlara karşı gösterdiği öfkenin Kerrâmiyye’nin meşhur “*tahrîmu’l-mekâsib*” görüşünü andırması, onun Kerrâmî olduğu iddiasını destekleyen unsurlardandır. Ancak bunun yanında, Sönmez Kutlu, ondan ‘Mürcîî makâlât yazarlarından Ebu Mutî’ Mekhûl en-Nesefî,...’ şeklinde bahsetmektedir.²³⁴ Eserinde genelde Hanefî âlimlerin tercih ettiği 6x12’lik fırka tasnifinin tercih edilmesi, Ebu

²²⁷ Süleymaniye (Fatih) Kütüphanesi, Nu. 5353/4 (naklen KUTLU, **agm**, s.32)

²²⁸ GİRİDÎ, Sırrı, **Ârâu’l-Milel**, Kitapçı Arakel, İstanbul 1885. Eser 73 fırka tasnifini esas alır. Fırka-i nâciye, Eş’ariyye ve Mâtürîdiyye’dir (s.192). İsmâiliyye hakkında diğer fırkalara nazaran daha çok bilgi verilir (s.122-140). Bu kısımda, ‘Bâtıniyye-i İsmâiliyye’nin Ahvâl-i Tarihinden Bir Nebze’ başlığı altında Hasan b. Sabbah’ın terceme-i hâli verilir (s.140-150).

²²⁹ KUTLU, Sönmez, “**Kerrâmiyye**”, **DİA**, XXV/294.

²³⁰ MASSIGNON, Louis, “**Essai sur les origines de lexique technique de la mystique musulmane**”, Paris 1922, (naklen LEWINSTEIN, **agm**, s.585)

²³¹ VAN ESS, Josef, “**Unhenützte Texte zur Karrâmiyye: Eine Materialsammlung**”, Sitzungsberichte der Heidelberg Akademie der Wrisenschafteni phil.-hist., K1 (1980) (naklen LEWINSTEIN, **agm**, s.585-586).

²³² NESEFÎ, Ebu Mutî’ Mekhûl b. el-Fazl, **er-Redd ala Ehli’l-Bida’ ve’l-Ehvâ**, (nşr. Marie Bernard), **Annales Islamologiques**, XVI (1980), s.39-126.

²³³ NESEFÎ, **er-Redd**, s. 64, 67, 124.

²³⁴ KUTLU, Sönmez, “**Ebu Mansûr el-Maturidî’nin Mezhebî Arka Planı**”, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik* içinde, Kitâbiyât Yay., Ankara 2003, s.121.

Hanîfe'ye sık sık atıflarda bulunulmasına binâen, müellifin, Hanefî olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Lewinstein'in Doğu Hanefî Makâlât Geleneği içerisinde kabul ettiği ve bu geleneğin elimize ulaşan ilk örneği olarak gördüğü bu eser,²³⁵ fırkaların isimleri, tasnifi, üslubu, metodu ve muhtevası itibariyle diğer Mu'tezilî ve Eş'arî yazarların yazdığı makâlât eserlerine benzememektedir. Müellifin 318/930 tarihinde vefat ettiği düşünülürse, eserin Eş'arî (324/936)'nin *Makâlât*'ından önce veya yakın bir zamanda yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak gerek fırkaların isimleri ve tasnifi, gerekse de üslup, metot ve muhteva yönüyle iki eser birbirinden oldukça farklıdır. Bu nedenle birbirlerinin eserlerini görmüş olmaları veya kaynak olarak kullanmış olmaları pek mümkün gözükmemektedir.

Bu eserin, elimize ulaşan makâlât türü eserler içerisinde 73 fırka hadisini temel alan ve fırkaları 6x12 şeklinde dizayn eden ilk eser olduğu söylenebilir. Bu sisteme göre ana fırkalar 6 tanedir ve bunlardan her biri içinde 12 kola ayrılmıştır. Böylece toplamda, hadiste cehenneme gireceği belirtilen 72 sayısına ulaşılmış olmaktadır. Neseî'ye göre, 6 ana fırka, Harûriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürciedir.

Eser, üslup itibariyle apolojetiktir. Zaten kitabın ismi de, onun reddiye türü olduğuna işaret etmektedir. Müellif önce her fırkanın görüşünü açıklar, daha sonra fırka-i nâciye olan ancak belirgin bir isimle adlandırmadığı muğlak bir kavram olan "el-Cemâa"nın ilgili konudaki fikrini ortaya koyarak fırkanın, el-Cemâa karşısındaki yanlışlığını göstermiş olur.

Mekhûl en-Neseî'nin makâlât türü eserinin dışında müellifi Kerrâmî olan bir başka makâlât eseri, Kerrâmiyye'nin Heysamiyye kolunun kurucusu olan Muhammed b. Heysam'ın "*Kitâbu'l-Makâlât*"ıdır.²³⁶

²³⁵ Lewinstein'in bu eseri, Doğu Hanefî Makâlât Geleneği içerisinde saymasının gerekçeleri için bkz. LEWINSTEIN, "Notes", s.585-586.

²³⁶ Böyle bir eserin varlığını Tancî ve Fığlalı kaynak olarak Şehristânî'yi ve İbn Ebi'l-Hadîd'i göstererek haber vermektedirler. bkz. TANCÎ, **Basılmamış ders notları**, s.7, FIĞLALI, "**Çevirenin Önsözü**", s.XIV. Şehristânî'de Muhammed b. Heysam, Kerrâmiyye mezhebinin açıklandığı kısımda zikredilmektedir. Ancak buradaki ifadelerde onun *Kitâbu'l-Makâlât* adlı bir eserden bahsedilmemektedir. Fakat eseri tahkik eden Emir Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâ'ûr, İbn Heysam'la ilgili bilgi verdikleri bir dipnotta, İbn Ebi'l-Hadîd'in, "*Şerhu Nehci'l-Belâga*"sından bir nakille Muhammed b. Heysam'ın *Kitâbu'l-Makâlât*'ında bulunan, konuyla ilgili bir görüşünü alıntı yapmaktadırlar. (Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/130, s.129'daki 2 nolu dipnotun devamı).

III- MAKÂLÂT TÜRÜ ESERLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

A- İsimleri

Makâlât türü eserlerin yazılış gayelerini, içeriklerini ve tertip özelliklerini yansıtan çeşitli isimleri vardır. Mesela, diğer fırkaları yargılayan ve eleştiren eserler, ‘*er-Redd ale’l-Ehvâ ve’l-Bida*’ ismini taşıırken, sadece fırkalara dair malûmâtı toplamayı amaçlayanlar ‘*Makâlât*’, ‘*İftirâku’l-Ümme*’ ve ‘*Milel ve Nihal*’ gibi isimler taşıırken, ‘*Fırak*’ adlı eserler ise, genellikle 73 fırka hadisini esas alan, fırkaları buna göre tertip eden eserlerdir.

Makâlât kitapları için ilk tercih edilen isimlendirme ‘görüşler’ anlamına gelen ‘Makâlât’ kelimesidir. Bundan önce, isimlerinden bir veya birkaç fırkayı alt kollarıyla tasnif ettiği anlaşılan ve bu sebeple makâlât geleneğinin ilkel örnekleri olarak görebileceğimiz bazı eserlerin, ‘esnâf’ (kollar, sınıflar) ismini taşıdıkları görülmektedir. Vâsıl b. Atâ’nın ‘*Kitâbu Esnâfi’l-Mürcie*’si, Nazzâm’ın ‘*Kitâbu’l-Adl fi Esnâfi’l-Mu’tezile*’si, Ca’fer b. Mübeşşir’in ‘*Kitâbu’t-Tevhîd alâ Esnâfi’l-Müşebbihe ve’l-Cehmiyye ve’r-Râfıza*’sı, Ebu’l-Hüzeyl’in ‘*Kitâbun fi Cemi’i’l-Esnâf*’ı bunun örneklerindedir.

Makâlât türü eserlerin ilk örneklerinde çoğunlukla tercih edilen isim ‘Makâlât’ kelimesi olmuştur. Ebu İsa el-Verrâk’ın, Zürkân’ın, Cübbâ’ın, Ka’bî’nin, Yemân b. Rebâb’ın, Kerâbîsî’nin ve Mâturîdî’nin ‘*Kitâbu’l-Makâlât*’ları, Nâşî el-Ekber’in ‘*Kitâbu’l-Evsat fi’l-Makâlât*’ı, Mes’ûdî’nin ‘*Kitâbu’l-Makâlât fi Usûli’d-Diyânât*’ı, Kummî’nin ‘*el-Makâlât ve’l-Fırak*’ı ile İmam Eş’arî’nin ‘*Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*’i bu isimlendirmenin tercih edildiği eserlerdir.

‘Makâlât’ isminden sonra en çok tercih edilen isimlendirme, içerisinde ‘Fırak’ kelimesinin geçtiği adlandırmalardır. Bunlar genel olarak 73 fırka hadisinden esinlenmişlerdir. Bunun en meşhur olmuş örneği, Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin ‘*el-Fark beyne’l-Fırak*’ı ile İsferyânî’nin ‘*et-Tebîr fi’d-Dîn ve Temyîzü’l-Fırakati’n-Nâciye*

ani'l-Fırakı'l-Hâlikîn' adlı eseridir. Hatta İsferyînî, eserinin ismini, 'dinde basîretli olmak ve kurtuluşa eren fırkayı, helak olacak fırkalardan ayırmak' şeklinde tayin etmiştir. Onun dışında İbn Batta'nın *'el-İbâne an Şeri'ati'l-Fırakati'n-Nâciye ve Mücânebetü'l-Fırakı'l-Mezmûme*'si, Râzî'nin *'İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*'i, Ebu Muhammed'in *'Kitâbu'l-Fırak'*ı, İbn Ebi'd-Demm'in *'el-Fıraku'l-İslâmiyye*'si ile 73 fırka hadisini esas almamakla birlikte fırak isimlendirmesinin tercih edildiği Nevbahtî, Nuaymî, Enbârî'nin *'Fıraku's-Şia'*ları da bu grupta yer alır.

'Makâlât' ve 'Fırak' isimlendirmelerinin dışında 'el-Milel ve'n-Nihal' adlı eserler de geleneğin en çok tanınan kitaplarıdır. Bu ismi taşıyan eserler, İslâmî fırkaların yanında diğer din ve fikir akımlarını da inceleyen kitaplardır. Buna göre 'milel', ilâhî kaynaklı kitaplı dinleri temsil ederken, 'nihal' de Filozoflar, Dehrîler, yıldızlara ve puta tapanlar ve Berâhime gibi kitabı ve peygamberi olmayan dinleri ifade etmektedir.²³⁷ En meşhuru, Şehristânî'nin *'el-Milel ve'n-Nihal'*idir. Bağdâdî, İbnü'l-Murtaza'nın *'el-Milel ve'n-Nihal'*leri, İbn Hazm'ın *'el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal'*i bunun örnekleridir. Diğer dinleri konu edinmekle birlikte 'Milel ve Nihal' dışında başka isimlendirmeleri tercih eden kitaplar da vardır: Nevbahtî'nin *'Kitâbu'l-Ârâ ve'd-Diyânât'*ı, Ebu'l-Meâlî'nin *'Beyânu'l-Edyân'*ı ve Seksekî'nin *'el-Burhân fi Ma'rifeti Akâidi Ehli'l-Edyân'*ı bunlardandır.

Bunların dışında 'iftirâk' ve 'ihtilâf' kelimelerini tercih eden Esamm'ın *'Kitâbu İftirâkı'l-Ümme ve'htilâfi's-Şia'*sı, Hişâm b. el-Hakem'in *'Kitâbu İhtilâfi'n-Nâs fi'l-İmâme'*si, 'ehvâ ve bida' terimlerini kullanan, Huşeyş'in *'Kitâbu'l-İstikâme fi's-Sünne ve'r-Redd alâ Ehli'l-Bida'* ve'l-Ehvâ'sı, Malatî'nin *'et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*ı, Ebu Mutî en-Nesefî'nin *'er-Redd ale'l-Ehvâ ve'l-Bida'*ı gibi makâlât kitapları mevcuttur. Ayrıca, Ebu Temmâm'ın *'Bâbu's-Şeytân'*ı, İbnü'l-Cevzî'nin *'Telbîsu İblîs'*i ise kendilerine has isim tercih edilen kitaplardır.

²³⁷ Nihal kelimesi, erken dönem eserlerden Nâşî el-Ekber'in *Mesâilu'l-İmâme*'sinde, 'Ehl-i Kible'nin ayrılıkları' olarak algılanmıştır. (*Mesâilu'l-İmâme*, s.9)

B- Yazılış Gayeleri

Makâlât eserlerinin önemli bir kısmı, müellifin mensup olduğu fırkanın haricindeki diğer fırkaların yanlışlığını göstermek suretiyle kendi mezhebinin üstünlüğünü ve haklılığını savunmak ve bunun yanında diğer fırkaları kendi mezhebini mihenk edinerek konumlandırmak için yazılmıştır. Ebu Mutî' en-Nesefî'nin '*er-Redd ale'l-Ehvâ ve'l-Bida*'¹, Malatî'nin '*et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*'¹, Bağdâdî'nin '*el-Fark beyne'l-Fırak*'¹, İsferyânî'nin '*et-Tebîr fi'd-Dîn*'i bunlardan birkaçıdır. Bu gayenin arka planında, kişinin kendi mezhebinin üstünlüğü ispatlama arzusunun dışında, 73 fırka hadisi diye tanınan meşhur hadisin etkisinin de yattığı söylenebilir. Zira bu hadise göre, İslam ümmeti içerisinde kurtuluşa erecek ve cennete girecek tek bir fırka bulunmaktadır. Diğerleri helak olacak ve cehenneme gidecek fırkalardır. Bu nedenle aynı zamanda kelâmcı olan makâlât yazarları, mezhep müntesiplerini helak olacak fırkalara karşı uyarmak ve fırkaların doğruluğunu ispatlamak gibi dinî-pedagojik²³⁸ amaçlar güderek makâlâtlarını kaleme almışlardır. Mesela, Bağdâdî, *el-Fark* adlı eserinin girişinde, eseri yazış amacını şu şekilde açıklar:

“Ben de sağlam din ile doğru yolun ortaya çıkarılması ve bu yolun, bozuk eğilimlerden (ehvâ) ve yanlış görüşlerden ayırt edilmesi hakkındaki dileğinizin yerine getirilmesini gerekli gördüm. Böylece, helak olacak da, hayat bulacak da açık delillerle helak olsun veya hayat bulsun.”²³⁹

Makâlât eserlerinin az da olsa bir kısmı, herhangi bir mezhebe karşı yakınlık ve taassup sergilemeksizin itikâdî fırkalara dair mevcut bilgileri toplamak için yazılmıştır. Bu ikinci türün en güzel örneği şüphesiz Eş'arî'nin "*Makâlât*"ıdır. Onun ardından Şehristânî'nin "*el-Milel ve'n-Nihal*"i gelir. Ka'bî ile Ebu Ali el-Cübbâî'nin²⁴⁰ ve Ebu İsa el-Verrâk'ın "*Makâlât*"larının da böyle olduğu ifade edilmiştir.²⁴¹ Bu grupta yer alan Nâşî el-Ekber de, "*Mesâilu'l-İmâme*" isimli makâlât kitabında şöyle demektedir:

²³⁸ GIVONY, Joseph, "**Fırak Edebiyatında İmam Ebu Hanîfe'nin Tasviri ve İlgili Meseleler**", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* içinde, Kitâbiyât Yay., Ankara 2003, s.61

²³⁹ BAĞDÂDÎ, **el-Fark**, s.4.

²⁴⁰ İBNÜ'L-MURTAZA, **el-Münye ve'l-Emel**, s.38.

²⁴¹ İBN TEYMİYYE, **Minhâcü's-Sünne**, V/268.

“Biz, (fırkalar) hususundaki sözüümü kısa ve öz tutacağız. Bundaki amaç, bu kitabı inceleyen kişinin, bu gruplar arasındaki farklılıkları tanımasıdır. Yoksa, onlardan herhangi birinin görüşünü çürütmek üzere deliller getirmeye niyetimiz yoktur. Zaten ehl-i salât’tan bize muhalefet edenlere karşı deliller getirme hususunda yeteri kadar çok eser kaleme aldık.”²⁴²

Elbette ki bu amaçla yazılan eserlerin verdiği bilgiler, redd gayesiyle yazılan eserlerdekine göre daha güvenilirdir.

C- Kapsamları

Makâlât eserleri, öncelikle İslam ümmeti içerisinde ortaya çıkmış itikâdî oluşumları/fırkaları konu edinirler. Müellifin bu fırkalar hakkındaki temel ilgisi, onların çeşitli kelâmî konulardaki görüşleridir. Fırkanın ortaya çıkışının siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik vs. sebepleri gibi hususlar müellifin ilgisi dışındadır. Zira makâlât yazarları, aynı zamanda kelâmcılardır. Bu nedenle öncelikli olan, fırkaların, kelâmî tartışmalardaki duruşları ve müellifin düşünce dünyasına göre doğru ya da yanlış oluşlarıdır. İhtilaf konularıyla ilgili olarak âyet, hadis, sahâbe ve tâbiîn sözleri naklettikleri de pek görülmez. Ancak Malatî, İbn Batta gibi Ashâb-ı Hadis’e mensup makâlât yazarları, ihtilafların yanında, kendi fırkalarının görüşlerini destekleyen âyet ve hadislerle, sahâbe ve tâbiîn sözlerini aktarırlar. Ebu Mutî’ en-Nesefî de, muhalif fırkaların görüşlerini aktardıktan sonra ‘el-Cemâa şöyle dedi..’ şeklinde başlayan ve muhalifin görüşünü reddeden karşı delilleri zikreder. Ebu Hâtim er-Râzî gibi bazı müellifler de fırka, bid’at, ehvâ vs. gibi kavramları açıklamaya girişir. İftirak hadisleri diye bilinen hadislerin de nakledildiği olur.

Fırkaların görüşleri esas alınmakla birlikte, onlar hakkında başka bilgilerin verildiği de vâkidir. Mesela, birtakım eserlerde, bazı fırkaların müntesiplerinin çoğunlukta olduğu bölgeler, müntesiplerinden eser yazanların isimleri ve literatürleri hakkında da bilgiler verilebilmektedir.

---

²⁴² NÂŞÎ el-EKBER, *Mesâilu’l-İmâme*, s.21.

Bazı eserler, sadece İslâmî fırkaları zikretmeyip, ayrıca diğer dinlerle, fikrî akımları da incelerler. Bu tür eserler, ‘mîlel ve nihâl’ türü olarak bilinen eserlerdir. Mîlel, Hıristiyanlık, Yahudîlik ve Mecûsîlik gibi Kur’ân’da da zikredilen, din özelliği taşıyan grupların karşılığı olarak, nihâl ise, Dehrîler, yıldızlara ve puta tapanlar, ve Brahmanlar gibi din özelliği taşımayan, insanların ürettikleri sistem ve düşüncelere sahip grupların karşılığı olarak kullanılmıştır.²⁴³ Mîlel için ‘*ehl-i diyânât*’, nihâl için ise ‘*ehl-i ehvâ*’ terimleri de kullanılmıştır.

D- Üslupları

Makâlât türü eserlerin üsluplarını genellikle yazılış amaçları tayin eder. Yani, kendi fırkasının üstünlüğünü kabul edip diğer fırkaların bâtıllığını ve haktan ne kadar uzak olduklarını göstermek ve onları reddetmek şeklinde apolojetik ve dinî-pedagojik amaç güden müellifler, yazdıkları makâlâtlarda, eleştirel ve sivri bir dili tercih ederler. Söz konusu yazarlar, diğer fırkaları daha baştan sapık olarak addettikleri için onları kötülemekte, hatta tekfir etmekte bir beis görmezler. Böyle bir amaç taşımaları onları, muhaliflerin görüşlerini aktarırken, muhaliflerin görüşlerinde ilaveler veya eksiltmeler yapma, onları çarpıtma gibi bazı tasarruflar yapmaya sevk etmiştir.

Bazı makâlât türü eserlerde, muhalifleri reddetme gibi bir amaç güdülmeksizin, fırkalara dair mevcut malûmâtı toplamak amaç edinildiğinden tasvirî bir anlatım ve objektif bir üslup tercih edilmiştir. Eş’arî’nin *Makâlât*’ı bunun en güzel örneğidir. Onun haricinde Ka’bî’nin ve el-Cübbâî’nin *Makâlât*’ları²⁴⁴ ile Ebu İsa el-Verrâk’ın *Makâlât*’ının²⁴⁵ bu şekilde olduğu söylenmiştir.

---

²⁴³ ŞEHRİSTÂNÎ, *Mîlel*, I/19.

²⁴⁴ İBNÜ’L-MURTAZA, *el-Münye ve’l-Emel*, s.38.

²⁴⁵ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü’s-Sünne*, V/268.

E- Tasnif Özellikleri

1- Metodları

Makâlât türü eserler, ya fırkaları, ya da fırkaların aralarındaki ihtilafli meseleleri, veyahut da her ikisini de esas alan bir metotla tasnif edilmişlerdir. Bunlardan en çok tercih edileni, fırkaların ve kişilerin baz alınıp, tasnifin onlar üzerine kurulduğu metottur. Buna göre, İslam toplumu içerisindeki fırkalar, alt kollarıyla birlikte tespit edilir. Daha sonra her biri ile ilgili bölümde, çeşitli konularda kendilerini farklı kılan görüşleri verilir.

Konularına göre tasnif, makâlât türü eserlerde pek tercih edilmez. Zira ihtilaf konularının ele alınıp tartışılması, kitaba bir kelâm eseri havası vermektedir. Bu metodu İbn Hazm *el-Fasl'*ında takip etmiştir.

Hem fırka ve kişilerin, hem de ihtilafli meselelerin esas alındığı eserlerin en önemli örneği Eş'arî'nin *Makâlât'*ıdır. O, özellikle Şia ve Havâric fırkalarında görüldüğü üzere, önce fırkayı kollarıyla tasnif eder. Kendilerine has görüşlerini nakleder. Daha sonra da bu fırkanın kendi içinde ihtilaf ettiği kelâmî konular sıralanarak, fırkalar bu konulara göre tekrar tasnif edilir. Bu, fazlaca tekrara yol açması ve kullanışsız oluşu nedeniyle pek tercih edilen bir metot olmamıştır.

2- Fırka Kabul Edilme Kriteri

Makâlât yazarlarının, bir görüş veya düşüncenin hangi şartlar gerçekleştiğinde bir fırka olarak kabul edileceğine dair ortak kriterleri yoktur. Neredeyse her birinin kendine has esasları vardır. Şehristânî, makâlât yazarlarının bu hususta herhangi bir ölçü koyma teşebbüsünde bulunmadığını söyleyerek, kendisi bu hususta bir kriter tespit etmeye girişir. Buna göre 4 ana meseleden en az birinde, diğerlerinden farklı bir görüşe sahip olan müstakil bir mezhep oluşturmuş sayılır. Bu meseleler, 1. Tevhîd ve Sıfatlar, 2. Kader ve Adl, 3. Va'd, Vaîd, Esmâ ve Ahkam, 4. Sem', Akıl, Risâlet ve İmâmet konularıdır. Buna göre, İslam mezheplerinin büyükleri 4 tane olmaktadır. Onlar,

Kaderiyye, Sıfâtiyye, Havâric ve Şia'dır.²⁴⁶ Ancak Şehristânî, ikinci mukaddimede belirlediği bu 4 fırkaya, metin içerisinde Cebriyye ve Mürcie'yi de ilave ederek fırka sayısını 6'ya çıkarmaktadır.

Şehristânî, kendisinden önce fırka tayinine esas teşkil edecek kriter tespitinin yapılmadığını söylese de, İbn Hazm da bu hususta görüş belirtmiştir. Ona göre, Müslümanların ayrılığa düştükleri esaslar, 1. Tevhîd, 2. Kader, 3. Vaîd, 4. İmâmet ve Mufâdale (ashabın tafdili)dir.²⁴⁷

Eş'arî gibi bazı yazarların, herhangi bir meselede farklı görüşü olan her kişiyi ayrı bir mezhep gibi telakki etmeleri sonucunda fırkaların sayısı çoğalmıştır. Hatta Eş'arî, bunların bir kısmına isim bile bulamamıştır.

3- 73 Fırka Hadisinin Makâlât Eserlerine Etkisi ve Fırkaların Sayısı

Makâlât eserlerin yazımında, '73 Fırka Hadisi' olarak bilinen hadisin önemli bir etkisi vardır. Çeşitli versiyonları bulunmakla birlikte,²⁴⁸ bu hadisin en meşhur formu şöyledir:

“Yahudîler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi cennette, 70'i cehennemdedir. Hıristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i cehennemde, birisi cennettedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi cennette, 72'si cehennemde olacaktır. Denildi ki: Ey Allah'ın Resülü! Onlar kimlerdir?, buyurdu ki: Cemaattir.”²⁴⁹

²⁴⁶ ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel*, I/22.

²⁴⁷ İBN HAZM, *el-Fasl*, II/117.

²⁴⁸ Mevlüt Özler, 73 fırka ile ilgili hadisleri, çeşitli versiyonlarını dikkate alarak, 4 gruba ayırır:

1. Ümmetin sadece kaç fırkaya ayrılacağına haber veren rivayetler (Tirmizî, Ebu Dâvûd, İbn Mâce, Nîsâbü'rî, Beyhakî, İbn Hibbân), **2.** Bir firkanın cennette, diğerlerinin nârdâ olacağını ifade eden rivayetler (Dârimî, Ahmed b. Hanbel), **3.** Cennette olacak firkanın belirleyici kimliğini açıklayan rivayetler (Ebu Dâvûd, İbn Mâce, Tirmizî, Ahmed b. Hanbel, Nîsâbü'rî), **4.** Tüm fırkaların cennette, sadece birinin nârdâ olacağını bildiren rivayetler (Aclûnî, Suyûtî, Aliyyü'l-Kârî, İbn Arrâk). Bu rivayetler için bkz. ÖZLER, Mevlüt, **73 Fırka Kavramı**, s.21-8.

Bu rivayetlerden hiçbiri, Buhârî, Müslim ve Nesâî'de geçmemektedir.

²⁴⁹ İBN MÂCE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, **Sünen**, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâ, I-II, “Kitâbu'l-Fiten”, bab no:17, hadis no:3992.

Diğer bir versiyonda da kurtuluşa eren fırka, “Benim ve ashabımın üzerinde buldukları yolun takipçileri” şeklindedir.²⁵⁰ Bu hadis, makâlât yazarlarının, eserlerini yazış amacını, fırka sayısını, fırkalara bakışı ile onlara yaklaşım üslubunu ve hatta zihniyetini şekillendirmiştir.²⁵¹ Birçok makâlât yazarı bu hadisin reel karşılığının var olduğunu gösterebilmek için eserlerini kaleme almışlar, kendi mezheplerini cennete gidecek kurtulmuş fırka olarak tayin edip helak olacak diğer fırkaların sayısını 72’ye tamamlamak için değişik usullere başvurmuşlardır.

Bu açıdan bakıldığında, 73 fırka hadisi karşısında makâlât yazarlarının üç farklı tavır sergiledikleri söylenebilir.

a- Hadisin Sıhhatini Kabul Edenler

Söz konusu hadisin sahih olduğunu kabul eden makâlât yazarları çoğunluktadır. İlgili hadisi esas alan müellif, kendi mezhebini, kurtuluşa eren fırka tayin etmiş, böylece kurtuluşa eren fırkanın kimliği, yazardan yazara değişmiştir. Mesela, fırka-i nâciye, Malatî, Bağdâdî, İsferyânî, Şehristânî, Fahreddin Râzî, Seksekî, İcî gibi Sünnî müelliflere göre, Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’tir.²⁵² İsmâilî Ebu Hâtim er-Râzî’ye göre de fırka-i nâciye, Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’tir, ancak bu, “Resulullah’ın Sünneti’ne sarılmış, ondan sonra ortaya çıkan bid’atçilerin bid’atlerini terk etmiş ve toplayıcı, hidâyet rehberi bir imâmın etrafında birleşmiş cemaat ehli ile birlikte bulunanlar”²⁵³ anlamında kullanılmıştır. Bir başka İsmâilî müellif Ebu Temmâm el-Harizmî’ye göre, fırka-i nâciye, Ehl-i Bâtın,²⁵⁴ yani İsmâiliyye, İbnü’l-Murtaza’ya göre Zeydiyye,²⁵⁵ Ebu

²⁵⁰ TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, **el-Câmiu’s-Sahih**, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), el-Mektebetü’l-İslâmî, I-V, Riyad, tsz., “Kitâbu’l-İman”, bab no: 18, hadis no: 2641.

²⁵¹ Bu noktada, bu hadisin mi zihniyeti şekillendirdiği, yoksa hâl-i hazırdaki zihniyetin mi bu hadisi ürettiği hususu tartışılabilir.

²⁵² Bu müellifler arasında da Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’ten kastedilen aynı şey değildir. Bağdâdî, Ehl-i Sünnet’i sekiz grup halinde tasnif ederken (**el-Fark**, s.313-8), İcî, fırka-i nâciye’yi, Eş’ariyye ve Selef hadis âlimleri şeklinde tasnif etmekte (**Mevâkıf**, s.400), Seksekî ise, Eş’ariyye’yi Mürcie’den Küllâbiyye içerisinde algılamakta (**Beyânü’l-Edyân**, s.20) Ashab-ı hadisi ve Hanbelîleri, Ehl-i Sünnet olarak görmektedir.

²⁵³ RÂZÎ, Ebu Hâtim, **Kitâbu’z-Zîne**, s.252

²⁵⁴ EBU TEMMÂM, **Bâbu’s-Şeytân**, s.8.

²⁵⁵ İBNÜ’L-MURTAZA, **el-Milel ve’n-Nihal**, s.29, 36.

Abdillah el-Kalhâtî'ye göre, İbâdiyye'²⁵⁶dir.

Mu'tezile'nin önemli simalarından Kâdî Abdülcebbâr fırka-i nâciyeyi Mu'tezile olarak yorumlamaya ve bunu delillendirmeye girişir. Ona göre, 73 fırka hadislerinde kurtuluşa ereceği söylenen "el-Cemâa", büyük çoğunluğu değil, sayıları az da olsa hakka isabet edenleri ifade etmektedir. Zira Allah, Kur'an'da birçok ayette azınlığı överken çoğunluğu zemmetmiştir. Ona göre, gerçekten Sünnet'e ve cemaate sarılanlar, Mu'tezile'dir.²⁵⁷ Ayrıca o, 73 fırka hadisinin kendi mezhebini destekler mahiyetindeki başka bir versiyonunu da nakletmektedir. Buna göre, "Süfyân es-Sevrî, İbnü'z-Zübeyr'den, o, Câbir b. Abdillah'tan, o da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle rivayet etmiştir: 'Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Onların en iyisi (eberruhâ) ve en takvalısı (etkâhâ), i'tizâl eden gruptur (el-Fietü'l-Mu'tezile)'. Bu hadisi rivayet ettikten sonra Süfyân es-Sevrî, ashâbına 'Bu isim ile isimlenin. Çünkü siz dalâletten i'tizâl ettiniz' demiş, ona, 'Amr b. Ubeyd ve ashâbı bununla isimlenmiştir' denince, bundan sonra bu hadis hakkında hiçbir şey zikretmemiş, bilakis 'onlardan tek bir fırka kurtuluşa ermiştir' demeye başlamıştır.'²⁵⁸

Ümmetin 73 fırkaya ayrılıp 72'sinin cehenneme, sadece birinin cennete gideceğine dair rivayet ile 'Kaderiyye'nin ümmetin mecûsileri' olduğu, 'Hâricîlerin okun yaydan çıktığı gibi dinden çıktıkları' şeklindeki Hz. Peygamber'e nispet edilen hadisler, ortaya 'tekfir' problemini çıkarmıştır.²⁵⁹ Zira, Hz. Peygamber'in bu derece zemmettiği ve cehenneme gidecek olarak tavsif ettiği bu fırkaların müntesiplerinin iman noktasındaki durumları ne olacaktır? Bu noktada, Şehristânî'nin belirttiği gibi, ehl-i ehvânın tekfiri meselesinde, usulcüler arasında ihtilaf bulunmakta, mezhepte aşırı ve mutaassıp olan kişi, muhalifini küfre ve dalâlete nispet ederken, müsamahakâr olanlar ise arayış bulma çalışmakta, tekfir etmemektedir.²⁶⁰ Mesela, Eş'arî, Hz. Peygamber'in

²⁵⁶ KALHÂTÎ, *el-Keşf ve'l-Beyân*, II/471.

²⁵⁷ KADI ABDÜLCEBBÂR, *age*, s.186.

²⁵⁸ KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, *Fazlü'l-İ'tizâl*, s.166.

²⁵⁹ Tekfir meselesi, doğuracağı sonuçları itibariyle hassas bir konudur. Bunun sınırları âlimden âlime değişse de herkes, tekfirin işletebileceği durumların olduğu kanaatindedir. Yerinde tekfirin lüzumu ile yersiz tekfirin tehlike ve zararları hakkında bkz. KILAVUZ, A. Saim, *İman Küfür Sınırı*, Marifet Yay., 5. bsk., İstanbul 1996, s.235-9, 245-52. Ayrıca Kılavuz, tekfir konusundaki farklı tutumların ve yersiz yapılan tekfirlerin sebeplerini, cehâlet, taassup, hased, menfaat ve tekfirin ciddiyetini kavrayamama olarak göstermektedir. (s.252-4).

²⁶⁰ ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel*, I/240.

vefatından sonra ortaya çıkan birbirlerine muhalif fırkaları dışlamak yerine, ‘onları İslam’ın birleştirdiğini ve topladığını’ söyleyerek,²⁶¹ İslam dairesi içerisinde kabul etmeyi tercih eder.

Tekfirin hem dünyaya hem ahirete yönelik ciddî sonuçlar doğurduğuna dikkat çeken²⁶² Gazâlî, tekfirin ancak Peygamber’in getirdiklerini tekzip şartıyla işletebileceğini,²⁶³ La ilâhe illallah esasına samimi bir şekilde bağlı kaldıkları ve bu esasla tenâkuz teşkil eder bir durumda bulunmadıkları müddetçe, yolları ne kadar farklı olursa olsun, Ehl-i İslam’a dil uzatmaktan ve mezhepleri tekfir etmekten sakınılması gerektiğini vurgulamaktadır.²⁶⁴ O, *Faysalu’t-Tefrika*’da, 73 fırka hadisinin “Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacak, zındıklar hariç onların hepsi cennetlidir” şeklindeki versiyonunu kullanmayı tercih etmektedir. Ancak o diğer meşhur rivayetin de farkındadır ve bu iki versiyonu telif etmeye de girişir. Ona göre iki hadis de şöyle uzlaştırılabilir. Bir fırka vardır ki, onlardan biri kesinlikle cehennemlidir ve onların kurtuluş imkanları yoktur. Bunlar zındıklardır. Diğer bir fırka vardır ki, onlar hesapsız, cehenneme hiç uğramadan tam anlamıyla kurtulacaklardır. Bu iki fırka arasında kalanlar ya hesaba çekilecek, ya hesap sonrası şefaate uğrayacak, ya da cezası kadar cehennemde yanacaktır. Her halükârda tam anlamıyla kurtulmayacak, durumları sallantıda olacaktır.²⁶⁵ Böylece iki hadis de uzlaştırılmış olmaktadır. Gazâlî’nin 73 fırka hadisine getirdiği bu yorum oldukça özgündür.

Eş’arî ve Gazâlî kadar müsamahakâr bir tabiata sahip olmayan Bağdâdî, mezhebindeki taassubu neticesinde, ‘sapık fırkalar’ başlığı altında incelediği 72 fırkanın, bazı bakımlardan İslam ümmetinden sayılırken, bazı bakımlardan da onlardan sayılmayacağını söyler. Ona göre, bu fırkalara mensup kişiler, Müslüman mezarlığına gömülme, Müslümanlarla savaştıkları takdirde fey ve ganimetten pay alma ve mescidde namaz kılmalarına engel olmama bakımından İslâm ümmetinden sayılırken, cenaze namazının ve arkasında namazın kılınmaması, kestiğinin helal olmaması, kendileriyle

---

²⁶¹ EŞ’ARÎ, *Makâlât*, s.2.

²⁶² GAZÂLÎ, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi’l-İ’tikâd*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, s.155.

²⁶³ GAZÂLÎ, *Faysalu’t-Tefrika*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1406/1986, s.120.

²⁶⁴ GAZÂLÎ, *Faysalu’t-Tefrika*, s.134; *el-İktisâd*, s.157.

²⁶⁵ GAZÂLÎ, *Faysalu’t-Tefrika*, s.145.

Sünnî bir kadının veya erkeğin evlenmesinin helal olmayışı gibi hükümlerde İslâm ümmetinden sayılmazlar.²⁶⁶

73 fırkadan yalnızca birinin kurtulacağı tarzındaki rivayetin, dinî meselelere yaklaşımı şekillendirdiğine dair en güzel örnek, Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsîm*'inde geçmektedir. O, her içtihat edenin içtihadında isabetli olup olmadığı hususunda bazı fırkaların görüşlerini verdiği bir yerde, Kerrâmiyye'den bir tâife ile Mürcie'den bir grubun her müctehidin ister usul (akaid) ister fûrû'da (fıkıh) olsun yaptığı içtihadında isabetli olduğu, bundan ancak Zenâdika'nın hariç bulunduğu görüşlerini verdikten sonra onların bu görüşleri için, Hz. Peygamber'in 'Ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır. 72'si cennette, birisi cehennemde olacaktır' şeklindeki hadisini delil getirdiklerini, öte taraftan diğerlerinin, içtihadta isabet edenin yalnızca hakka muvafakat eden kişi olduğunu, bunun da tek fırka olduğunu söyleyip, bunun için de '72'sinin cehennemde sadece birisinin cennette' olduğuna dair diğer rivayeti delil getirdiklerini söylemektedir. Makdisî'ye göre ikinci rivayet daha meşhurdur, ancak birincisi isnad yönünden daha sahihtir.²⁶⁷

Görüldüğü üzere 73 fırka hadisinin sahih kabul edilmesi, makâlât yazarının diğer fırkalara bakışını ve zihniyetini şekillendirmiştir. Lewinstein'e göre, bu hadis, geleneğe, dinî tarihe şematik bir tarzda yaklaşım sağlamış, makâlât yazarlarının İslâmî doktrini statik, değişmez ve herhangi bir tarihî değişmeden yoksun olarak algılayışlarını desteklemiştir.²⁶⁸ Ayrıca, Câbirî'ye göre, müellif, kendi zamanında diğer fırkalarla giriştiği tartışmalardan yola çıkarak, önceki fırkaları değerlendirmekte, böylece, zamanın ölçülerini geçmişe dayatarak 'ideolojik ve epistemolojik bir emperyalizm' uygulamakta, bunun yanında fırkalara, daha doğuşlarından itibaren fırka olarak bakıldığı için ve görüşlerinin gerisindeki siyâsî içerikler ihmal edildiği için zaman ve gelişim ortadan kalkarak, bizi 'epistemolojik açıdan 'tarih dışı'na itmektir.²⁶⁹

73 fırka hadisini sahih kabul edenler, hadiste geçen sayının hakikat mi, yoksa mecaz mı ifade ettiği konusunda ayrılırlar:

---

²⁶⁶ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.14.

²⁶⁷ MAKDİSÎ, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s.39. Fakat Makdisî, bu hadis için herhangi bir isnad zikretmez.

²⁶⁸ LEWINSTEIN, *Studies*, s.4.

²⁶⁹ CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İstanbul 1997, s.588.

1) 73 Sayısını Hakikat Kabul Edenler

Bu grupta olan müelliflere göre, hadiste geçen 73 sayısı hakikat ifade etmektedir. Yani, Hz. Peygamber'in beyan ettiği gibi ümmet 73 fırkaya ayrılmıştır. Buna göre müellif, kendi mezhebini kurtuluşa eren fırka olarak belirledikten sonra geriye helak olacak 72 fırkayı belirlemek kalmıştır. Ancak burada müellifin aşmak zorunda olduğu bir zorluk vardır. O da, ana fırkaların sayısının 72'nin çok altında kalmasıdır. Bu zorluk, alt kollarıyla birlikte fırkaları 72'ye tamamlama gayretiyle çözülmeye çalışılmıştır. Tabi ki bu durum, sunî fırka ayrımlarına, yeni fırkalar üretilmesine sebep olmuştur.

Her yazar kendi çağına kadar ortaya çıkan fırkaları 73'e ayırmakta, daha sonra gelen yazar, öncekiyle arasındaki zaman diliminde ortaya çıkan yeni fırkaları zikretmek için öncekinin saydığı bazı fırkaları ortadan kaldırmak veya birbiri içinde ele almak durumunda kalmaktadır.²⁷⁰ Mesela, Bağdâdî, kendi zamanında, Re'y şehrinde Neccâriyye'nin 10'dan fazla fırka olduğunu, ancak onların 3'e irca edilebileceğini söylemektedir.²⁷¹ Zira, aksi takdirde 73 sayısı aşılmış olacaktır.

Hadisteki 73 sayısını hakikat kabul eden makâlât yazarları, fırkaların sayısını 73'e tamamlamak için farklı tasnifler geliştirmişlerdir. Âcurrî (360/970)²⁷² ve Seksekî gibi müellifler, ana fırkaların 4'e, onların da kendi içinde 18 kola ayrıldığını söyleyerek, 4x18 formülüyle 72 sayısına ulaşmışlardır. Bunun dışında Ebu Mutî' en-Nesefî ve İbnü'l-Cevzî gibi müellifler ile daha ziyade Hanefî kimliği ile ön plana çıkmış Keşşî, el-İrakî, Birgivî gibi bazı yazarlar da ana fırkaları altıya, onları da kendi içinde 12'ye ayırarak 72 sayısına 6x12 formülüyle ulaşmışlardır.²⁷³ İsmâilî müellif Ebu Temmâm,

²⁷⁰ CÂBİRÎ, *age*, s.587-8.

²⁷¹ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.25.

²⁷² ÂCURRÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Bağdâdî, *eş-Şerîa*, (thk. Muhammed Hâmid el-Fakıy), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, s.14-5. Âcurrî'nin bu kitabı, makâlât türü bir eser değildir. Ancak o, eserinde 73 fırka hadisini zikrettikten sonra, Yusuf b. Esbât (192/807)'a atıfla, bid'at fırkalarının, Ravâfız - Havâric - Kaderiyye - Mürcie şeklinde 4'e ve bunların herbirinin de kendi içinde 18'er kola ayrıldığını zikreder, ancak alt kolları ismen zikretmez.

²⁷³ Birgivî, 6x12 şeklindeki fırka tasnifini Ebu Hanîfe'ye dayandırmaktadır. bkz. BİRGİVÎ, Muhammed b. Pir Ali, *Tuhfetü'l-Müstersidîn fi Beyâni Mezâhibi Fırakı'l-Müslimîn*, (nşr. Avni İlhan), DEİFD, VI (1989), s.200.

fırka-i nâciye olan Ehl-i Bâtın'ın dışında kalan 11 fırkayı, 3 ana ihtilaf konusu altında 24'er kola ayırarak tasnif etmekte, 72 sayısına 3x24 formülüyle ulaşmaktadır. Bu tür kalıpları kullanmamakla birlikte 73 sayısına farklı şekilde ulaşan yazarlar da vardır. Mesela, Malatî, fırkaları, Zenâdika (5), Cehmiyye (8), Kaderiyye (7), Mürcie (12), Râfıza (15) ve Harûriyye (25) şeklinde ele almak suretiyle 72'yi bulmaktadır. Münâvî (1031/1622), 73 fırka hadisiyle ilgili yaptığı açıklamada, fırkaların tasnifi hususunda 6x12 şeklindeki sistem ile Ravâfız (20), Havâric (20), Kaderiyye (20), Mürcie (7), Neccâriyye (1), Dırâriyye (1), Cehmiyye (1), Kerrâmiyye (3) tasnifinin yapıldığını söylemektedir.²⁷⁴ Şehristânî de fırkaların sayısının 73 olduğunu söylemekle birlikte, fiilen bu sayıya ulaşmamaktadır.

2) 73 Sayısını Mecâz Kabul Edenler

Bazı müellifler, hadiste geçen 73 sayısının hakikat ifade etmediği ve Arap dilinde 7, 70, 700 sayıları hakkında cârî olduğu üzere, kesretten kinâye olduğunu söylemektedir. İbnü'l-Cevzî eserinde 6x12 şeklindeki fırka tasnifini tercih etmekle birlikte, ana fırkaların ayrıldıkları kolların sayıları ile bu kolların tümünün görüşlerinin ihâta olunamayacak kadar çok olduğunu söylemektedir.²⁷⁵

Bu konuda görüşlerinden bahsedilmesi gereken makâlât yazarı da Fahreddin Râzî (606/1210)dir. Râzî, '*İ'tikâdâtü Fırakâ'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*' adlı eserinde fırkaların tasnifini yaptıktan sonra bir soru-cevap kurgusuyla yetmiş üç fırka hadisiyle ilgili görüşünü serdeder:

“Sual: ‘Saydığın bu tâifeler yetmiş üçten fazladır. Halbuki Resulullah daha fazla olacağını haber vermemiştir, o halde bunu ne şekilde kabul etmek gerekir?’ denirse, buna verilecek cevap: “Burada Hz.Peygamber’in kastı büyük fırkaların anılması olabilir. Öyle ki bizim saydığımız fırkalar büyük fırkalar değildir” şeklinde olur.

Ayrıca O, onların daha az olmayacak şekilde yetmiş üç fırka olacağını haber

²⁷⁴ MÛNÂVÎ, Muhammed Abdurrauf, **Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr**, Dâru'l-Ma'rife, I-VI, 2. bsk., Beyrut 1391/1972, II/20.

²⁷⁵ İBNÛ'L-CEVZÎ, **Telbîsu İblîs**, s.19.

vermiştir. Daha fazla olmasının zararı yoktur. Kaldı ki bu özet eser de meşhur fırkalardan pek çoğunu zikretmemişken nasıl böyle olmasın. Şayet onları ayrıntılı olarak zikretseydik, söylediklerimizden kat kat fazlası olabilirdi. Haddizatında İmamiyye'nin yetmiş üç fırka olması gibi Râfîzî fırkalarından herhangi bir tanesinde bile bu kadar fırka bulunabilir.”²⁷⁶

Görüldüğü üzere Râzî, yetmiş üç fırka konusunda iki yaklaşım sunuyor: İlki, hadisteki firkadan kastolunanın büyük fırkalar olabileceğidir. Ancak bizzat Râzî, ana fırkaları -risalede zikretmediği Ehl-i Sünnet'i de dahil edersek- dokuz olarak saymaktadır. Diğer mezhepler tarihi kitaplarında da büyük fırkaların adedinin on sayısını pek aşmadığı görülür. Böylece yetmiş üç sayısının büyük fırkaları ifade edemeyeceği ortaya çıkmış olur. İkinci olarak Râzî, yetmiş üç sayısının alt sınır olabileceğini öne sürmektedir. Yani Hz. Peygamber, fırkaların sayısının en az 73 olacağını, bundan az olamayacağını, ama fazla olabileceğini haber vermiştir. Ancak hadisin metninin gerçekten bu anlamı verip veremeyeceği tartışılır.

73 sayısı ile ilgili farklı bir anlayışa sahip olan Devvânî (908/1502)'ye göre, 73 sayısının ana fırkalara hamledildiğinde, bunların sayısının az oluşu, alt kollarına teşmil edildiğinde de fazla oluşu gibi bir düşünceye kapılmanın dayanağı yoktur. 73 sayısı fırkalar arasındaki ihtilafı hususlara hamledilebilir veyahut da herhangi bir zamanda fırkaların bu sayıya ulaşmış olduğu düşünülebilir.²⁷⁷

b- Hadisin Sıhhatini Kabul Etmeyenler

İbn Hazm, kâfir hükmünün kime verileceği ile ilgili bir konuda bazı kişilerin itikatta muhalif görüşler serdedenlere de kâfir deneceğini söylediğini ve bunların dayanak olarak 'Kaderiyye ve Mürcie, bu ümmetin mecûsîleridir' ve 'Bu ümmet 70 küsur fırkaya ayrılacak, hepsi cehenneme girecek, biri cennete girecektir' şeklindeki hadisleri zikrettiklerini aktardıktan sonra, bu iki hadisin isnad bakımından sahih olmadığını, böyle olunca da haber-i vâhidi delil kabul edenler için bile hüccet

²⁷⁶ RÂZÎ, Fahreddin, **İ'tikâdât**, s.101-2.

²⁷⁷ DEVVÂNÎ, Ebu Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es'ad, **Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye (Celâl)**, Saîd Efendi Matbaası, İstanbul 1291, s.8-9.

olamayacağını söylemektedir.²⁷⁸

İbnü'l-Vezîr el-Yemânî de, 'Ümmetim 70 küsur fırkaya ayrılacaktır. Tek bir fırka hariç, onların hepsi cehennemdedir' şeklinde rivayet edilen hadisin senedinde bir Nâsibînin bulunmasından dolayı sahih olmadığını söyleyerek,²⁷⁹ 'tek bir fırka hariç, hepsi cehennemdedir' ifadesinin sahih olmadığını ve sonradan yapılmış bir ilave olduğunu ve İbn Hazm'ın da bu ilave kısmın mevzu olduğu görüşünde olduğunu söylemektedir.²⁸⁰

c- Hadis Hakkında Hiçbir Şey Söylemeyenler

Bazı makâlât yazarları, 73 fırka hadisinden hiç bahsetmemekte ve fırka tasnifinde 73 sayısına ulaşma gayreti de göstermemektedir. Bunların başında Eş'arî gelmektedir. Eş'arî, *Makâlât*'ta 73 fırka ile ilgili hadislere dair olumlu veya olumsuz yorum yapmamaktadır. O, fırkaları 10'a ayırır. Tâli kollarıyla birlikte fırkaların sayısı 73'ü fazlasıyla aşmaktadır. Eş'arî öncesinde yazılan eserlerde, 73'lü tasnifin olduğuna dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Elimize ulaşan eserler içerisinde 73 fırka hadisini esas alıp, fırkaları ona göre tasnif eden ilk kişi, Eş'arî'nin de çağdaşı olan, ancak ondan uzak bir coğrafyada yaşayan Ebu Mutî' en-Nesefî (318/930)dir.

²⁷⁸ İBN HAZM, *el-Fasl*, III/247-8.

²⁷⁹ İBNÜ'L-VEZÎR, Muhammed b. İbrahim el-Yemânî, *el-Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebbi an Sünneti Ebi'l-Kâsım*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risale, 2. bsk., Beyrut 1412/1992, III/170.

²⁸⁰ İBNÜ'L-VEZÎR, *age*, I/186, III/172.

II. BÖLÜM

İMAM EŞ'ARÎ'NİN

“MAKÂLÂTU'L-İSLÂMIYYÎN

VE'HTİLÂFU'L-MUSALLÎN”

ADLI ESERİ

I- EŞ'ARÎ'NİN MAKÂLÂT GELENEĞİNE DAİR ESERLERİ

Eş'arî'nin, elimize ulaşması ve daha çok tanınması itibariyle en önemli makâlât türü eseri, “*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*”dir. Ancak bu eser, Eş'arî'nin makâlât geleneğine ait tek eseri değildir. Bunun dışında, kaynaklarda kendisine nispet edilen hem isim hem de içerik bakımından makâlât türü sayılabilecek eserleri mevcuttur. Bunlardan birisi, Eş'arî'nin *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*'de ismen zikrettiği “*Makâlâtu'l-Mülhidîn*” adlı eseridir.¹ Eş'arî, bu eserden, kelâmcıların ‘vukûfu'l-arz’ hakkındaki görüşlerini aktarırken bahseder ve bu eserinde, öncekilerin (muhtemelen kadîm filozofların) görüşlerini zikrettiğini söyler. Anlaşıldığı kadarıyla, bu eser, felâsife de dâhil olmak üzere, ‘İslâmî’ kabul edilemeyecek grupların görüşlerini içermektedir. Böylece Eş'arî, İslâmî grupların görüşlerini “*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*”de, bunların dışında kalanları da “*Makâlâtu'l-Mülhidîn*”de biraraya getirmiştir.

Eş'arî'nin hem makâlât türü hem de diğer alanlardaki eserleri hakkında en geniş ve doyurucu bilgi, İbn Asâkir (571/1175)'in, Eş'arî'yi savunmak ve onun hakkında ileri sürülen iddiaları reddetmek için kaleme aldığı “*Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fi mâ Nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*” adlı eserinde bulunmaktadır. İbn Asâkir, kitabında, Eş'arî'nin “*el-Umed*”de, 320 yılına kadar yazdığı eserlerinin isimlerini zikrettiğini söyleyerek, ilgili bölümü bizzat Eş'arî'nin ifadeleriyle nakleder.² Söz konusu listeye, ayrıca İbn Fûrek'in hazırladığı ve Eş'arî'nin 320 yılından vefat ettiği 324'e kadar yazdığı eserlerinin listesini de ilave eder.³ Bu eser listesi içerisinde, “*el-Fusûl*”⁴, “*el-Mûcez*”⁵, “*İzâhu'l-Burhân fi'r-Redd alâ Ehli'z-Zeyğ ve't-Tuğyân*”⁶ ve “*el-Fünûn*”⁷ gibi

¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.326.

² İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî, **Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fi mâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. bsk., Beyrut 1404/1984, s.128-134.

³ İBN ASÂKİR, **age**, s.135-136.

⁴ Eş'arî'nin ifadelerine göre, bu eser, mülhidlerin yanı sıra felâsife, tabiatçılar, dehrîler, ehl-i teşbih gibi din özelliği taşımayan gruplarla, Berâhime, Yahudîlik, Hıristiyanlık ve Mecûsîlik gibi dinlere karşı reddiye özelliğinde olup 12 kitaptan oluşan büyük bir kitaptır. (İBN ASÂKİR, **Tebyîn**, s.128-9)

⁵ Bu da 12 kitaptan oluşan büyük bir eserdir. Hem Müslümanların hem de diğerlerinin görüşlerini içerir. (İBN ASÂKİR, **Tebyîn**, s.129)

⁶ *el-Mûcez*'e giriş mahiyetinde bir eserdir. (İBN ASÂKİR, **Tebyîn**, s.130)

⁷ Eş'arî, bu adı taşıyan iki eser yazmıştır. Bir tanesi kelâm konuları hakkında, diğeri de mülhidlere reddiye tarzındadır. (İBN ASÂKİR, **Tebyîn**, s.133)

diğer fırkaları konu edinen, fakat reddiye maksadıyla yazılan eserlerin dışında, makâlât türü olarak tam üç eser zikredilir. Bunlardan birisi, ‘Müslümanların görüşleri hakkında bir kitap’ tır (*Kitab fi makâlâtu’l-müslimîn*) ki, bu ‘*Makâlâtu’l-İslâmiyyîn*’ olmalıdır. Eş’arî, bu kitabın Müslümanların tüm görüş ve ihtilaflarını içerdiğini bildirir.⁸ Diğer makâlât eseri, “felsefecilerin görüşleri/makâlâtu’l-felâsife” hakkındadır.⁹ Bu eserin de Eş’arî’nin *Makâlâtu’l-İslâmiyyîn*’de haber verdiği ‘*Makâlâtu’l-Mülhidîn*’ olabileceği düşünülebilir. Bir diğer makâlât kitabı da, ilk iki eseri kapsadığı anlaşılan, hem mülhidlerin hem de muvahhidlerin görüşlerini topladığını söylediği “*Cümelu’l-Makâlât*” adlı eseridir.¹⁰ Bu üç kitaptan, sadece üçüncüsünün ismi net olarak zikredilmiş, diğer ikisi temel konularına nispet edilerek anılmıştır.

Eş’arî hakkında genişçe bilgi veren bir başka yazar olan Sübkî, İbn Asâkir’deki bu bilgileri kullanarak Eş’arî’nin eserlerinden birkaçını zikreder. Bunlar arasında “*Makâlâtu’l-Müslimîn*” ve “*Makâlâtu’l-Mülhidîn*” isimleriyle iki eser bulunmaktadır.¹¹ İbn Asâkir’de mevcut olmayan bu isimlendirmeler, muhtemelen Sübkî’nin, eserlerin içeriğine dair bilgilere istinâden yaptığı tasarruflardır.

Eş’arî’nin makâlâtlarına referansta bulunan iki önemli isim de, İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyım el-Cevziyye’dir. İbn Teymiyye, kendisinden pek çok alıntı yaptığı “*Makâlâtu’l-İslâmiyyîn*”in dışında ‘Eş’arî’nin, filozofların görüşlerinden ve felsefî akımlardan bahsettiği “*Makâlâtu Gayri’l-İslâmiyyîn*” adında, *Makâlâtu’l-İslâmiyyîn*’den daha hacimli bir kitabının olduğunu haber vermiştir.¹² Bu eser, felâsifenin görüşlerine dair yazdığını belirttiği eseri ‘*Makâlâtu’l-Mülhidîn*’ olmalıdır. İbn Teymiyye, bir başka yerde, Eş’arî’nin “*el-Makâlâtu’l-Kebîr*” ve “*el-Makâlâtu’s-Sağîr*” adlı kitaplarından bahseder.¹³ Bunlardan muhtemelen ‘kebîr’ olan ‘*Makâlâtu’l-Mülhidîn*’i, ‘sağîr’ olan da ‘*Makâlâtu’l-İslâmiyyîn*’i ifade etmektedir.

İbn Kayyım el-Cevziyye de, filozofların matematik ve tabiat ilimlerinde bile ihtilaflarının mevcut olduğundan ve bunların erbâb-ı makâlât tarafından

⁸ İBN ASÂKİR, *age*, s.131.

⁹ İBN ASÂKİR, *age*, s.134.

¹⁰ İBN ASÂKİR, *age*, s.131.

¹¹ SÜBKÎ, *Tabakât*, II/253.

¹² İBN TEYMIYYE, *Minhâcü’s-Sünne*, V/283.

¹³ İBN TEYMIYYE, *age*, II/224

zikredildiğinden bahsederken, Eş'arî'nin "*Makâlâtu Gayri'l-İslâmiyyîn*" adlı eserini örnek verir.¹⁴ Yine akıl-nakil ilişkisi bağlamında akli önceleyenlerden söz ederken, bunda ileri gidenlerin felâsife olduğunu ve bunların görüşlerinin çeşitli makâlât kitaplarında bulunduğunu söyler ve Nevbahtî'nin "*el-Ârâ' ve'd-Diyânât*"ı ile Eş'arî'nin "*el-Makâlâtu'l-Kebîr*"ini örnek verir.¹⁵ Akla önem verme hususunda felâsifeden sonra kelâmcıların geldiğini, onların görüşlerinin de Eş'arî'nin "*Makâlâtu'l-Musallîn*"inde zikredildiğini hatırlatır.¹⁶ Burada geçen '*Makâlâtu'l-Musallîn*', *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn* ve '*htilâfu'l-Musallîn*'in kısaltılmış hali olsa gerektir.

Bütün bu bilgilerden hareketle, Eş'arî'nin meşhur olan "*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*"i dışında, felâsifenin ve diğer İslâmî kabul edilemeyecek grupların görüşlerini topladığı "*Makâlâtu'l-Mülhidîn*" adlı bir eserin bulunduğu, bu eserin büyük ölçüde felâsifenin görüşlerini ihtiva etmesi sebebiyle bazı kaynaklarda '*Makâlâtu'l-Felâsife*' diye anıldığı ve *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*'den daha hacimli olduğu için de '*el-Makâlâtu'l-Kebîr*', *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*'e de '*el-Makâlâtu's-Sağîr*' dendiği ve bunların dışında, bu iki makâlât da içine alan "*Cümelu'l-Makâlât*" isminde üçüncü bir makâlâtının olduğu söylenebilir. Böylece, Eş'arî, tâbir câizse bir makâlât yazarı değil bir 'makâlât külliyâtı' yazarıdır.

---

¹⁴ İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Salih, **es-Savâiku'l-Mürsele ale'l-Cehmiyye ve'l-Muattıla**, (thk. Ali b. Muhammed ed-Dahîlullah), Dâru'l-Âsime, I-IV, 3. bsk., Riyad 1418/1998, III/839.

¹⁵ İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, **age**, II/782.

¹⁶ İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, **age**, II/782-3.

II- MAKÂLÂT'IN GENEL ÖZELLİKLERİ

A- Yazma Nüshaları ve Baskıları

Makâlât'ın nüshalarını tanıtmadan önce, onlar hakkındaki bir iddiayı not etmek gerekir. Zâhid Kevserî, Eş'arî'ye nispet edilen eserlerin sağlam yazma nüshalarının bulunmadığını, eldeki 'Makâlât' nüshalarının da Haşviyye'ye mensup bir kişinin nüshasından kopya edildiğini ve eserin 'el-İbâne' ile birlikte Haşvî unsurlar taşıdığını iddia eder.¹⁷ Ancak Bağdâdî, Şehristânî, İbn Teymiyye gibi Makâlât'tan nakiller yapan müelliflerin yaptıkları alıntılar ile bugün elimizdeki Makâlât'taki ifadelerin birbirini tutması, bu iddiayı zayıflatmaktadır. Dahası bu iddianın doğru olabilmesi için en azından Bağdâdî'nin vefatı olan 429/1037'den daha erken bir tarihli nüsha bulunmalı ki, Bağdâdî, Haşvî bir âlime ait olduğu halde bu nüshayı Eş'arî'nin Makâlât'ı sanmış olsun! Halbuki Ritter'in Bağdâdî gibi müelliflerin nakilleriyle uyuşan bugünkü Makâlât'ın neşri için esas ittihaz ettiği beş nüshanın en eskisi bile 585/1189 tarihlidir.

Makâlât'ın ilk defa neşrini gerçekleştiren Ritter, bunun için beş nüshaya ulaşabilmiş ve onları karşılaştırmalı okuyarak tahkik etmiştir. Bu beş nüshanın ikisi, İstanbul'da Ayasofya Camii Kütüphanesi'ndedir (Nu. 2363 ve Nu. 2366). Bir tanesi 587/1191 tarihini taşımaktadır. Nüshanın kapak sayfasında "Kitâbu Makâlât'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn İmâm Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin te'lifi" yazmaktadır. Bu nüshada bazı sayfalar eksiktir.

Ayasofya Camii Kütüphanesi'ndeki diğer nüsha 683/1284 tarihli olup kapağında "Kitâbu'l-Makâlât'l-İslâmiyye âlim, imamların imamı, ümmetin kendisine tâbi olduğu, sünnetin yardımcısı Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail b Ebî Bişr el-Eş'arî el-Basrî'nin eseridir" yazılıdır.

Üçüncü nüsha, Paris Milli Kütüphane'dedir (Nu. 1453). İlk kısımları eksik olan bu nüsha hakkında Ritter, 'Kütüphane'nin fihristlerini tasnif eden kişi, eserin ismine ve

¹⁷ KEVSERÎ, M. Zâhid, "Giriş" (Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-Merâm*, (thk. Yusuf Abdurrezzâk), kitabın içinde) Kahire 1368/1948, s.7 (naklen ONAT, Hasan, "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn", DİA, XXVIII/406-7.)

yazarına vâkîf olamamıştır. Eğer Louis Massignon, yazdığı Hallâc'a dair eserinde bunu belirtmeseydi, bu nüshadan haberimiz olmayacaktı' demektedir. Bu nüsha 585/1189 tarihlidir.

Dördüncü nüsha, Haydarâbâd nüshasıdır. Tarihi belirtilmemiş olmakla birlikte hattından ve varaktan anlaşıldığı kadarıyla 6/12. yüzyıla aittir. Eserin kapağında, "Birinci cüz', Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn'den Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin telifidir. Bu kısmın sonu kitabın sonudur"¹⁸ yazılıdır. Bunun altında "Şeyh, fâzıl Şemsüddin Muhammed b. Şeyh Sâlih Takıyyüddin Abdülkerim el-Mukri eş-Şâfi'î'nin kitaplarından" ifadesi, onun da altında hem Şehristânî'nin '*Nihâyetü'l-İkdâm*'ının başında zikrettiği, hem de İbn Hallikân'ın Şehristânî'yle ilgili kısmında yazdığı spekülâtif düşüncenin faydasızlığı ile alakalı iki mısralık bir şiir yer alır. Ritter, ismi verilen kişi ile babasının isminin Şehristânî ve babasının ismiyle aynı olması, Şehristânî'nin Şâfi'î olması ve nüshanın da 6/12. yüzyıla yani onun yaşadığı asra ait oluşu ile iki mısralık şiirin Şehristânî ile ilgisi sebebiyle bu nüshanın bizzat Şehristânî'nin kendi nüshası olma ihtimalinin uzak olmadığını söyler.¹⁹

Ritter, bu nüshanın diğer üç nüshadan daha sağlam olduğunu düşünür. Ancak bu nüshada da diğer nüshalarla ortak bazı hataların mevcut olduğunu belirtir. Bu durum, yani bu dört nüshada bulunan aynı hatalar, müellifin bizzat kendi nüshasına değil de, hatalı başka bir ortak nüshaya dayanmalarından kaynaklanmaktadır. Ritter'in burada hatalar (ağlât) dediği şeylerin ne olduğunu bilemiyoruz.

Beşinci ve son nüsha ise, Ritter'in bizzat kendisiyle görüştüğü Hoca İsmail Efendi isimli bir zata aittir. Nüsha geç döneme aittir (1223/1808). Nüshayı yazan kitabın sonuna 'Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inden ayrı olan, büyüklerden bir başkasına ait olan el-Milel ve'n-Nihal tamam oldu. Çünkü, Şehristânî'nin eseri, bu risaleden daha hacimli ve daha açıklayıcıdır', demektedir ki, bu ifadelerden, nâsihin kitabın müellifini bilmediği anlaşılmaktadır. Ritter, bu nüshayı baştan sona tetkik

¹⁸ Bu ifadelere dayanarak George Makdisi, *Makâlât*'ın birinci ve ikinci bölümünün ayrı zamanlarda yazıldığını, hatta bunların Eş'arî'nin iki ayrı eseri olduğunu iddia etmektedir. bkz. Makâlât'ın "Yazılış Tarihi" bölümü, s.83-4.

¹⁹ RITTER, "Nâşirin Mukaddimesi", *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. kv.

etmemiş, bazı müşkil konularda faydalanmak üzere kullanmıştır.²⁰

Ritter bu beş nüshaya dayanarak ve biri, *Makâlât*'ta ismi zikredilen kişilere,²¹ diğeri fırkalara ve bir de yer isimlerine göre yapılan üç fihrist ilave ederek İstanbul'da ve Leipzig'te 1929 ve 1933'de neşretmiştir. Bu, *Makâlât*'ın bir bütün haliyle ilk neşridir. Ancak Ritter'den evvel, Kıvâmuddin Burslan, Eş'arî'nin bir risalesini neşrettiği makalesinin giriş yazısında *Makâlât*'ın (*Kitâbu Makâlâti'l-Müslimîn*), M. Şerefeddin Efendi (Yaltkaya)'nin tashih ve itinaları ile İlahiyat Fakültesi tarafından basılmak üzere olduğunu, hatta eserin büyük bir kısmının basıldığını ve yakında piyasaya çıkacağını söylemektedir.²² Ancak böyle bir baskı yapılmamış, bir yıl sonra Ritter'in tahkiki basılmıştır. Ritter'in neşri daha sonra Almanya'da da (Wiesbaden), 1963 ve 1980'de yayınlanmıştır.

M. Muhyiddin Abdülhamid, Ritter'in 1929 ve 1933'de yaptığı neşri esas alarak *Makâlât*'ı yayınlamış (Kahire 1950-1954, 1969-1970, 1995), ancak onun neşri Ritter kadar rağbet görmemiştir.

Makâlât'ın matbu metinlerinde, yazma nüshalardan kaynaklanan az da olsa bazı eksik kısımlar yer almaktadır. Mesela, Keysâniyye'nin 5. fırkası hakkında verilen bilgilerin akabinde hemen 7. fırkaya geçilmiş 6. fırkadan bahsedilmemiştir.²³ Râfıza'nın Kur'ân'da bir ilave veya eksiltme olup olmadığı konusunda üç fırkaya ayrıldığı zikredilir, fakat 1. ve 3. fırkalar sayıldığı halde 2. fırka nüshada yoktur.²⁴ Küfür konusunda 7'ye ayrılan Mürcie'nin kolları sayılırken, ikinci fırkadan sonra dördüncü fırkaya geçilmiş, fakat üçüncü fırka belirtilmemiştir.²⁵ Muhakkiklerin de belirttiği üzere bunlar tertipten düşmüş olabilir.

Muhakkikler bazı yerlerde köşeli parantezler içerisinde eserde olması muhtemel veya olmaması halinde yanlış bir bilgi teşkil edecek yerlere müdâhale ederek

²⁰ Ritter'in yararlandığı bu beş nüsha hakkındaki bilgiler için bkz. RITTER, "Nâşirin Mukaddimesi", *age*, s. yt-kz.

²¹ Ritter, *Makâlât*'ta ismi geçen kişiler için yaptığı fihristte, ayrıca onların hayat hikayeleri hakkında bilgi veren kaynakları da kısaca belirtir.

²² BURSLAN, Kıvâmuddin, "Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin Bâbu'l-Ebvâb Ahalisine Yazdığı Mektup" *DİFM*, sy. 7 (1928), s.165, 2 nolu dipnot.

²³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.20

²⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.47.

²⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.142.

tamamlama yoluna gitmişlerdir. Mesela, Râfıza'nın Muğîriyye kolunun mehdî olarak bekledikleri 'Muhammed b. Hasan [b. Hasan] b. Ali b. Ebî Tâlib'in isminde yapıldığı gibi.²⁶

Bazı yerlerde az da olsa, öncesi ve sonrasıyla tam anlamıyla alakalı olmayan ve metne sonradan ilave edilmiş gibi duran kısımlar vardır. Mesela, Hâricîlerin görüşlerinden bahsinde onların, Müslüman (Hâricî) kadınların dâr-ı takıyyede kendilerine göre kâfirlerle evlenmelerinin caiz olup olmadığı konusundaki muhtelif görüşlerini aktarırken, birden 'Ashâb-ı Hudûd hakkında ihtilaf ettiler' deyip o konudaki görüşlerinin zikrine geçer. Ancak birkaç satır sonra tekrar kadınlarla ilgili tartışmaya geri döner. Bu bölüm, Ritter'in de işaret ettiği üzere, öncesi ve sonrasıyla alakalı değildir ve muhtemelen yeri başkadır.²⁷ Bu durum, yazma nüshalardan kaynaklanıyor olabilir.

Burada Eş'arî'nin *Makâlât*'ı ile ilgili sevindirici bir gelişmeyi de nakletmek yerinde olacaktır. Bu da, eserin İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç Dr. Ömer Aydın ve Uzman Dr. Mehmet Dalkılıç tarafından Türkçe'ye çevrildiği ve yayına hazır olduğudur.

B- Eserin İsmi

Eserin ismi konusunda bazı ihtilaflar vardır. Abdurrahman el-Bedevî, eserin isminin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* değil '*Makâlâtü'l-Müslimîn*' şeklinde olması gerektiğini, çünkü 'islâmiyyîn' tabirinin alışılmamış bir kullanım olduğunu, ne Eş'arî'nin asrında ne de öncesinde bu ifadeyi kullanan bir müellife rastladığını söyleyerek, örfte, Kur'ân ve Sünnet'te 'müslim' veya 'müslimîn' tarzında ism-i fâil kalıbında kullanımı câri iken, Eş'arî'nin, 'islâmî' ve 'islâmiyyîn' şeklinde bir mensubiyet kalıbına niçin ihtiyaç duyacağını sorar.²⁸

---

²⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.23

²⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.111-2.

²⁸ BEDEVÎ, Abdurrahman, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, I-II, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 3. bsk., Beyrut 1983, I/527-528.

el-Bedevî'nin işaret ettiği gibi, o dönem eserlerinde böyle bir kullanıma rastlamak zordur. Ancak burada, Ka'bî'nin *Makâlât*'ının Mu'tezile ilgili bölümünü tahkik ederek neşreden Fuad Seyyid'in bu bölümü '*Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn*' başlığıyla yayınlarken, Ka'bî'nin *Makâlât*'ının ismini '*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*' olarak sunması, bu kullanımın o dönemde câri olduğu ve belki de Eş'arî'nin bu ismi ondan ödünç aldığı anlamına gelebilir. Fakat Seyyid, bu tasarrufu neye dayanarak yaptığını dair bir bilgi vermemektedir. Dahası, elindeki yazma nüshanın eserin isminin bulunduğu baş sayfasını kitapta yayınlamıştır²⁹ ve bu sayfada eserin ismi, '*Kitâbu'l-Makâlât*' olarak okunmaktadır. Zaten bu eserden bahseden kaynaklarda da eser, '*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*' şeklinde değil '*Kitâbu'l-Makâlât*' olarak geçmektedir.³⁰ Bu nedenle, Seyyid'in bu tasarrufu, Eş'arî'nin eserini '*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*' şeklinde isimlendirmesinin Ka'bî'den alındığını ve 'islâmiyyîn' kullanımının o dönemde de var olduğunu düşünmemiz için sağlam bir dayanak değildir.

Eş'arî, *Makâlât*'ında eserin ismini vermemektedir. İbn Asâkir'in *Tebyîn*'inde, Eş'arî'nin bizzat kendi ifadeleriyle verilen isim listesinde de eserin ismi verilmemekte, yalnızca 'Müslümanların görüşleri hakkında bir kitap' (*kitâbun fi makâlâtu'l-müslimîn*) şeklinde geçmektedir. Şu da var ki, Sübkî, Eş'arî'nin eserlerinden birkaçını sayarken, '*Makâlâtu'l-Müslimîn*' adıyla bir kitap zikreder. Ancak Sübkî, kendisinin de belirttiği üzere, bu listeyi İbn Asâkir'in verdiği bilgilerden derlemiştir. Bu nedenle *Makâlâtu'l-Müslimîn* diye açıkladığı bu isimlendirme, Sübkî'nin, İbn Asâkir'de geçen 'Müslümanların görüşleri hakkında bir kitap' (*kitâbun fi makâlâtu'l-müslimîn*) ifadesinden hareketle yaptığı bir tasarrufundan ibaret olabilir.

İbn Teymiyye, Eş'arî'nin makâlâtının ismini meşhur olduğu tam şekliyle "*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*" olarak verir.³¹ Talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye de, bir yerde eseri "*Makâlâtu'l-Musallîn*" şeklinde zikreder³² ki burada müellif, herhalde eserin uzun olan ismini kısaltarak vermeyi tercih etmiştir.

Klasik kaynakların çoğunda var olan isim probleminde *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*

²⁹ KA'BÎ, "*Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*", s.57.

³⁰ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.364, KÂTİP ÇELEBÎ, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1782.

³¹ İBN TEYMİYYE, *Minhâcu's-Sünne*, II/104.

³² İBN KAYYİM el-CEVZİYYE, *es-Savâiku'l-Mürsele*, II/782/3.

de azade kalamamıştır. Bu yüzden de ondan bahseden eserler, genellikle Eş'arî'nin 'Makâlât'ı şeklindeki kullanımı tercih etmişlerdir.³³

Eserin ismi, 'İslâm'a nispet edilenlerin görüşleri ve namaz kılanların ihtilafları' manasına gelmektedir. Eş'arî, böyle bir ismi niçin seçmiştir? Makâlât geleneğinin ilk örnekleri *Makâlât* ismini taşımaktadır ki, Eş'arî öncesinde ve onun da yararlandığı eserler olarak, Ebu İsa el-Verrâk'ın, Zürkân'ın, Kerâbîsî'nin, el-Yemân b. Rebâb'ın ve çağdaşı Ka'bî'nin bu türdeki eserlerinin isimleri hep 'Makâlât' kelimesini içermektedir. Eş'arî'nin de bu geleneği devam ettirdiği anlaşılmaktadır. 'İslâmiyyîn' ifadesi, İslâm Dini'yle ilgili olan, İslâm'a nispet edilen veya kendilerini İslâm'a nispet eden veyahut da İslâm kültür ve medeniyeti içerisinde ortaya çıkan grupları ifade eder ki, bu, eserin diğer dinleri, felâsife ve din dışı fikrî akımları içermeyip, yalnızca İslâmî fırkaları konu edineceğini yansıtmaya matuftur. 'İhtilâfu'l-Musallîn' yani 'namaz kılanların ihtilafları' ifadesi de, eserin isminin ilk kısmını açıklar niteliktedir. Makâlât, farklı görüşleri yani ihtilafları, 'Musallîn' de İslâmiyyîn olmanın ayırıcı vasfını ifade eder. Muhtelif fırkalarıyla birlikte tüm Müslüman toplumunun, ehl-i salât veya ehl-i kible terimleriyle karşılanması, hem Eş'arî'nin kendi döneminde hem de öncesinde mevcuttur. Mesela, Eş'arî'yle yakın bir zamanda yaşamış olan Nâşî el-Ekber (293/906) '*Mesâilu'l-İmâme*'sinde 'Biz bu kitabımızda Ehl-i Salât'ın ayrıldıkları fırkaların esaslarını (usûl) zikredeceğiz'³⁴ demektedir ve İslâm cemaatini Ehl-i Salât kelimesi ile ifade etmektedir.

C- Yazılış Gayesi

Makâlât türü eserler, genellikle müellifin kendi mezhebinin doğruluğunu ve haklılığını gösterme amacına matuf olup, bu eserlerde müellif, diğer mezhepleri reddetmek, görüşlerini eleştirmek ve yanlışlıklarını ortaya koymak suretiyle okuyanlar için dinî-pedagojik bir amaç güder. Ancak sayıları az da olsa ilmî bir üslupla, kendine

³³ İBN FÛREK, *Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, (thk. Daniel Gimaret), Dâru Meşrik, Beyrut 1987, s.87; BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.34, 69; PEZDEVÎ, *Usûlu'd-Dîn*, s.241; ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel*, I/87, 93, 120, 149.

³⁴ NÂŞÎ el-EKBER, *Mesâilu'l-İmâme*, s.9.

kadar gelen malûmâtı bir araya getirerek okuyucuya güvenilir bir bilgi ve referans kaynağı olmak için yazılan makâlât kitapları da vardır. Eş'arî'nin *Makâlât*'ı bu grubun en güzel örneklerinden biridir. Nitekim İbn Teymiyye, Eş'arî'nin *Makâlât*'ının yalnızca nakil için yazılan eserler arasında zikreder.³⁵

Eş'arî'ye göre makâlât türü eserler, “Diyânâtı ve aralarındaki farkı bilmek isteyen kişinin, mezhep ve makâlâtı (farklı görüş ve kanaatleri) bilmesi gerektiği”³⁶ için önemlidir. Aynı zamanda makâlât yazımı ilim erbâbının öteden beri yapageldiği bir etkinlik olarak ilmî gelenek bünyesinde önemli bir yere sahiptir. Eş'arî, bu hususu, “İnsanların çeşitli görüşleri aktarma amacıyla diğer fikrî akım (nihal) ve dinler hakkında eserler kaleme aldıklarını gördüm”³⁷ şeklinde ifade eder. Gerçekten de, Eş'arî öncesinde diğer fırkalarda da makâlât yazımına rastlanmakla birlikte, özellikle ömrünün önemli bir kısmını müntesibi olarak geçirdiği Mu'tezile içerisinde söz konusu eserlerin yaygın olduğu söylenebilir. Ca'fer b. Harb, Ebu İsa el-Verrâk, Zürkân, Nâşi el-Ekber, Ka'bî ve hatta hocası el-Cübbâî'nin de makâlâtları olduğu bilinmektedir.

Makâlât türü eserleri gerekli görmesi ve bu ilmî gelenekte de eser vermek istemiş olabileceği bir yana, onu *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i yazmaya iten gerçek sebep, kendinden önceki makâlât kitaplarında gördüğü eksikliklerdir. O, bu eserlerin yanlış davranıp muhaliflerin görüşlerinde ya eksiltme ya da onların aleyhlerine kullanabilecekleri ilaveler yaptıklarını, onların görüşlerine dair buldukları rivayetleri araştırma çabasına girmediklerini, hatta yalan haberlere dayandıklarını söylemekte ve bunu gerçek ilim erbâbının (rabbâniyyûn) ve seçkin zeki insanların metodu olarak görmemektedir. O, kendinden önceki makâlât eserlerinde gördüğü bu eksikliklerin kendisini bu eseri yazmaya sevk ettiğini ve eserini fazla uzatmadan, laf kalabalığına getirmeden özet olarak yazacağını bildirir.³⁸ Böylece Eş'arî, zikrettiği eksikliklerden azâde, güvenilir bir referans kaynağı olacak makâlâtını yazmaya koyulmuş, kanaatimizce bunu da başarmıştır.

³⁵ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü's-Sünne*, V/268.

³⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.1.

³⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.1.

³⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.1.

D- Yazılış Tarihi

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn hakkındaki en önemli problematiklerden birisi, onun ne zaman yazıldığı hususudur. Burada sorgulanan, eserin hangi yıl yazıldığından ziyade, Eş'arî'nin hayatının hangi dönemine, yani Mu'tezilî olduğu ilk döneme mi, yoksa Mu'tezile'den ayrılıp Sünnî görüşlerin savunucusu olduğu ikinci döneme mi ait olduğudur. Bu konu birçok araştırmacı tarafından merak edilmiş ve bu hususta farklı kanaatler öne sürülmüştür.

*Makâlât'*ın yazıldığı tarihe dair görüşlere geçmeden önce, Eş'arî'nin Mu'tezile'den niçin ayrıldığı ve yeni mezhebi olan Sünnîliğin tam olarak neresinde durduğu konularına değinmek faydalı olacaktır. Eş'arî yazarlar, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılışını, genellikle onun bir Ramazan ayında gördüğü rüya/rüyalara bağlar. Buna göre, Eş'arî, 40 yıl Mu'tezile'ye hizmet etmiş ve bu mezhep içerisinde önemli bir mevkiye gelmiştir. Ancak, hocalarına sorup da sadra şifa cevaplar alamadığı bazı sorular onun kafasını karıştırmıştır. Böyle bir gecede, rüyasında Hz. Peygamber (s.a.v.)'i görmüş ve bu halinden şikayette bulunmuş, Hz. Peygamber de ona, Sünnetine sarılmasını tavsiye etmiştir. İlk rüyanın şaşkınlığı ve düşüncesi içindeyken aynı tavsiyenin yapıldığı ikinci rüyayı görmüş ve akabinde Hz. Peygamber'in bu tavsiyesini, kelâm ilmiyle meşguliyeti tamamen bırakıp Kur'ân ve Sünnet'le iştigal etmek olarak yorumlamış, ancak üçüncü kez rüyada Hz. Peygamber, 'kendisine kelâmı bırakmasını söylemediğini, yalnızca kendisinden aktarılan prensipleri savunmasını, zira onların hak olduğunu' söylemesi üzerine bundan sonraki hayatını Sünnî akidenin kelâm metoduyla savunulmasına adanmıştır.³⁹

Abdurrahman el-Bedevî, Hz. Peygamber'in rüyada görülüp şöyle şöyle dediği tarzındaki anlatımların fakihler ve hatta mütekellimler arasında yaygın olduğunu söyleyerek, bu rivayeti gerçeğe pek uygun bulmaz. Bunun kelâm ilmini ve Eş'arîliği müdâfaa etmek, Mu'tezile'yi de kötülemek amacıyla Eş'arîler tarafından üretildiği

---

³⁹ İBN ASÂKİR, **Tebyîn**, 38-41. İbn Asâkir, Eş'arî'nin mezhep değiştirmesiyle ilgili birkaç rivayet nakleder.

kanaatindedir.⁴⁰

Bu rivayetin dışında Eş'arî'nin Sünnîliğe dönüşünü samimi bulmayan Ebu Ali Hasan b. Ali el-Ahvâzî (446/1055) gibi bazı aşırı Hanbelîler, Eş'arî'nin dedesinden intikal eden bir mirasın Basra kadısı tarafından Sünnî olmadığı gerekçesiyle kendisine verilmeyişi sebebiyle veya şöhrete kavuşma hevesiyle Mu'tezile'den ayrıldığını söylemişlerdir⁴¹ ki, bunlar, taassup eseri rivayetler gibi görünmektedir.

Montgomery Watt da, diğer ihtimallerle birlikte, Eş'arî'nin, şeyhinin vefatından (303/915) kısa bir süre önce (300/912 civarı) Mu'tezile'yi bırakmasının gerisindeki sebeplerden birisinin, şeyhi Ebu Ali el-Cübbâî'nin oğlu Ebu Hâşim ile aralarındaki rekabet olabileceğini söyler.⁴² Ancak kendisinin de belirttiği gibi bu iddiayı destekleyecek hiçbir delil yoktur.⁴³

İbn Asâkir'in Eş'arî'nin mezhep değiştirmesine sebep olan olaya dair rivayetleri içerisinde, Richard McCarthy'nin gerçekleşmesini en muhtemel bulduğu⁴⁴ rivayete göre, Mu'tezile mezhebinde ve özellikle cedel hususunda yetkin bir konuma sahip olan ve zaman zaman ilim meclislerine hocası Ebu Ali el-Cübbâî'yi temsilen katılan Eş'arî, yine hocasını temsilen iştirak ettiği bir münâzarada rakibine mağlup olmuştur. Aynı mecliste bulunan ve halktan (el-âmmeh) olan bir arkadaşı onun üzerine badem ve şeker saçmaya başlamış ve Eş'arî ona 'ben bir şey yapmadım, rakibim bana galip geldi, delilini sundu ve beni susturdu, esasen bir şeyler saçılmaya o, benden daha layıktır' demiş ve bu olaydan sonra tevbe ettiğini ilan edip itikâdını değiştirmiştir.⁴⁵

⁴⁰ BEDEVÎ, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, I/497.

⁴¹ AHVÂZÎ, Ebu Ali Hasan b. Ali, *Mesâlibu İbn Ebî Bişr el-Eş'arî*, (nşr. Michel Allard, BEO içinde), Institute Français de Damas, (XXXIII) 1970, s.155 (naklen ABDÜLHAMÎD, İrfan, "Eş'arî, Ebû'l-Hasen", DÎA, XI/444); İBN ASÂKİR, *Tebyîn*, s.381.

⁴² WATT, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburg Univ. Press, Edinburg 1985, s.64.

⁴³ WATT, *The Formative Period of Islamic Thought*, Oneworld Publication, England 2002, s.306.

⁴⁴ McCARTHY, Richard J., *The Theology of al-Ash'arî*, Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut 1953, s.156, 26 nolu dipnot.

⁴⁵ İBN ASÂKİR, *Tebyîn*, s.91. İbn Asâkir, bu rivayetin Eş'arî'nin münâzara konusunda usta olduğunu ancak mağlup olduğu zaman da hasmının haklılığını kabullenebildiğini gösterdiğini söyler. Bu rivayete göre, Eş'arî, bu olayda düşüncesinin yeterli olmadığını görmüş ve itikâdını değiştirmiştir.

Eş'arî'nin münazaralarındaki mağlubiyet durumlarının hayatında önemli değişikliklere yol açtığına dair ihtiyatla değerlendirilmesi gereken ilginç bir rivayet de, Kâdî Abdülcebbâr tarafından nakledilmektedir. Buna göre, Mu'tezile'den Ebu'l-Kâsım b. Sehlûye, Eş'arî ile bir konuda münâzara etmiş ve onu yenmiştir. Bu yenilgi yüzünden Eş'arî, hastalanmış ve ölmüştür. Bu olaydan sonra, Ebu'l-Kâsım, 'Eş'arî'nin Katili' (Kâtîlu'l-Eş'arî) olarak anılmıştır. KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (thk. Abdülkerim Osman), Mektebetu Vehbe, 2. bsk., Kahire 1408/1988, s.235. Bu rivayet, muhalif bir kişinin rivayeti olması hasebiyle şüpheyle karşılanabilecek bir bilgidir.

Eş'arî'nin mezhep değiştirmesini, bir takım özel olaylara bağlamak yerine, Mu'tezile akidesinin bazı konularda kendisini tatmin edememesi yüzünden yaşadığı fikrî çalkantıların sonucunda zuhur eden bir çıkış kapısı olarak görmek mümkündür. Zira, hocası Ebu Ali el-Cübbâî ile çeşitli münâzaraları olmuş, hatta en sonuncusunda, hocasına sorduğu aslah meselesine dair 'ihve-i selâse' diye bilinen sualine cevap alamayınca, bardağı taşıran son damla misali bu olaydan sonra Mu'tezile'den ayrılmıştır.⁴⁶ Kaynakların genellikle zikrettiğine göre Eş'arî, mezhep değiştirdiğini Basra merkez/ulu camiinde kürsüde halka duyurmuştur.⁴⁷

Eş'arî'nin mezhep değiştirme hadisesinin tam olarak hangi tarihte gerçekleştiği net değildir. Kaynaklarda genellikle onun 40 yıl Mu'tezile mezhebinde kaldığı söylenir⁴⁸ ki, 260/873'da doğduğuna göre, mezhep değiştirmesinin 300/912-13 yılı civarında olduğu düşünülmektedir.⁴⁹ Watt, Eş'arî'nin mezhep değiştirmesinin 300/912 dolaylarında vuku bulduğu şeklindeki ifadeyi, Eş'arî'nin dördüncü hicrî asrın başlarında beklenen müceddid olduğu yolundaki iddiayı desteklemek için türetilmiş bir rivayet

⁴⁶ ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel*, I/106, İhve-i Selâse rivayeti için bkz. ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût – İbrahim ez-Zeybak), Müessesetü'r-Risale, I-XXIII, Beyrut 1403/1983, XV/89; SÜBKÎ, *Tabakât*, II/250-1.

Watt, ihve-i selâse hadisesinin gerçek olmayıp bir kurgu olabileceğinin düşünülmesi gerektiğine dikkat çekerek (WATT, *Formative Period*, s.305). Ona göre, bu hikayede hücum edilen görüş, Cübbâî'nin değil Bağdad Mu'tezilesine mensup bazılarının görüşüdür. Ayrıca hikaye oldukça geç bir tarihte ortaya çıkmıştır. Mesela, İbn Asâkir (571/1175)'de yoktur. Zehebî (748/1347)'de (*Siyer*, XV/89), Sübkî'de (771/1370) (*Tabakât*, II/250-1) ve Saduddin Taftazânî (797/1395)'de (*Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, (thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ), Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1408/1988, s.11-2) geçmektedir. Gazâlî'de ise Eş'arî'ye nispet etmeden Mu'tezile'nin görüşünü tenkid için kullanılır. (*el-İktisâd*, s.115-6). Watt'ın bu hikayenin Eş'arî'ye nispetini 8/13. yüzyıla dayandırmasına rağmen, Şehristânî'de, açıkça 'ihve-i selâse' olarak geçmese de 'Eş'arî'nin hocasıyla arasında salâh-aslah meselesiyle ilgili bir münâzara neticesinde Mu'tezile'den ayrıldığı' şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. bkz. ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel*, I/106.

⁴⁷ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.385; İBN HALLİKÂN, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yân*, (thk. İhsan Abbâsî), Dâru Sâdir, I-VIII, Beyrut 1397/1977, III/285; ZEHEBÎ, *Siyer*, XV/89; MAKRİZÎ, *Hıtat*, II/359.

İbn Asâkir, bu ilanı, Eş'arî'nin herkesten uzaklaşarak 15 gün evinde kapandıktan sonra yaptığını ve konuşmasının sonunda 15 günlük uzlet döneminde yazdığı kitaplarını halka sunduğunu, bunlar arasında '*el-Luma*' ve '*Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr*' adlı eserlerinin olduğunu söylemektedir. (*Tebyîn*, s.39), ayrıca bkz. SÜBKÎ, *Tabakât*, II/246.

⁴⁸ İBN ASÂKİR, *Tebyîn*, s.39; SÜBKÎ, *Tabakât*, II/246.

⁴⁹ ABDÜLHAMİD, "Eş'arî, Ebü'l-Hasen", DİA, XI/444.; Richard McCarthy, 300/912-13 yılında (*The Theology of al-Ash'arî*, s.158); Watt, 300/912 civarında (*Islamic Philosophy and Theology*, s..64); Ritter, 300/912-3'den iki yıl önce (RITTER, "Eş'arî", İA IV/390); Richard Frank 297/909'dan önce olduğu kanaatindedir (FRANK, Richard M., "Ash'arî", ER, I/455).

olabileceğini düşünmektedir.⁵⁰ Nitekim, Eş'arî'nin “*Risâletün ilâ Ehli's-Sağr*” isimli risalesinin 297/909-10 tarihini taşıması⁵¹ ve bu risalede Ehl-i Sünnet akîdesini savunması, onun dönüşünün bu tarihten önce olması gerektiğini gösterir. Eş'arî, mezhep değiştirmesinden sonra, Basra'dan ayrılıp Bağdad'a gitmiş ve ölünceye dek orada yaşamıştır.

Bu meselede önemli olan bir nokta da, Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Sünnîliğin tam olarak neresinde durduğu konusudur. Yani, o, Kur'ân ve Sünnet'e sınıksız sarılmayı esas kabul eden ve kelâma karşı büyük bir husûmet besleyen Hanbelîler'in safında mı, yoksa Hâris el-Muhâsibî, İbn Küllâb ve Kalânîsî gibi Ehl-i Hadis'in prensiplerini kelâm yoluyla açıklamaya çalışanların yolunda mı yer almaktadır?

Eş'arî'nin Sünnî olduğu dönem de kendi içerisinde aşamalı bir dönüşümü içeriyor gibidir. O, Mu'tezile'ye ilk karşı çıkışında akî delilleri şiddetle reddeden, teslimiyet ve taklit inancını cesaretle savunan bir Hanbelî olarak görülmüştür.⁵² Zira O, Ahmed b. Hanbel'e olan bağlılığını, Mu'tezile'den ayrılışının hemen akabinde yazdığı düşünülen⁵³ “*el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*” adlı eserinin girişinde şöyle ifade etmektedir:

“Bizim inandığımız ve bağlandığımız görüş şudur: Allah'ın Kitab'ına ve Peygamber'in Sünneti'ne yapışmaktır. Sahâbeden, tâbiinden ve hadis imâmılarından gelen rivayetlere biz sarılmışızdır. Ahmed b. Hanbel'in (Allah onun yüzünü ak etsin, derecesini yükseltsin, sevabını çoğaltsın) yoluna bağlanmışızdır. Ona muhalefet edenlerden uzağızdır. Çünkü o, faziletli bir imâm, olgun bir liderdir. Dalâlet zuhur ettiği zaman Allah onun vasıtasıyla hakkı ortaya çıkarmıştır, doğru yolu onunla açıklamıştır. Bid'atçıların

⁵⁰ WATT, **Formative Period**, s.306. Watt'ın işaret ettiği bu husus İbn Asâkir'de bizzat görülmektedir. O, müceddid hadisini rivayet ettikten sonra her yüzyılın müceddidlerini sayan bazı âlimlerin görüşlerini aktarır. Buna göre hicrî ikinci asrın müceddidi, Ömer b. Abdülaziz, üçüncü asrın, İmam Şâfî ve dördüncü asrın da İmam Eş'arî'dir. (İBN ASÂKİR, **Tebyîn**, s.53)

⁵¹ EŞ'ARÎ, **Risâletün ilâ Ehli's-Sağr**, (thk. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem - Müessesetu Ulûmi'l-Kur'ân, Medine – Beyrut 1988/1409, s.131.

⁵² ABDÜLHAMÎD, İrfan, **İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları**, (çev. M. Saim Yeprem), Marifet Yay., 3. bsk., İstanbul 1994, s.148.

⁵³ FEVKİYYE, Hüseyin Mahmud, “**Neşredenin Girişi**”, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, s.78, 90-91. (naklen YÜKSEL, Emrullah, “**el-İbâne**”, DİA, XIX/254).

Ancak bunun tam tersi, yani *el-İbâne*'nin Eş'arî'nin yazdığı son eser olduğu da söylenmiştir. İBNÜ'L-İMÂD, **Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zehab**, (thk. Abdülkâdir el-Arnaût – Mahmud el-Arnaût), Dâru İbn Kesir, I-X, Beyrut 1410/1989, IV/131.

bid'atlarını, sapıkların gayretlerini, şüphecilerin şüphelerini onunla tesirsiz hale getirmiştir. Allah önde gelen, büyük anlayışlı bu imâma rahmet etsin ve Allah'ın rahmeti Müslümanların bütün imâmı üzerine olsun.”⁵⁴

Eş'arî'nin, *el-İbâne* adlı eserini, Bağdad'a gelişinde şehirdeki Hanbelîler'in lideri konumundaki el-Berbehârî (329/941)⁵⁵ ile görüştüğünden sonra yazdığı⁵⁶ veya gözden geçirdiği,⁵⁷ ancak Berbehârî tarafından kabul görmediği söylenmiştir. Hanbelî kesimden beklediği muameleyi bulamayan Eş'arî, Hanbelî anlayıştan vazgeçip Ehl-i Hadis'in prensiplerini aklî delillerle/kelâm metoduyla ispata çalıştığı 'ikinci etaba',⁵⁸ yeni bir aşamaya geçmiştir ki, Eş'arî'yi Sünnî kelâm ekollerinden birinin kurucusu yapan dönem budur. Böylece Eş'arî'nin hayatında üç dönem bulunmaktadır. İlk dönem Mu'tezilî olduğu dönem, ikincisi Mu'tezile'den ayrılıp bir başka uçtaki Hanbelîliğe intisap ettiği dönem ve son olarak da orta yol konumundaki Sünnî kelâmcı olduğu dönem. Gerçi bu sıralamayı, önce Mu'tezilî, sonra İbn Küllâb ve taraftarlarına uyduğu Sünnî kelâmcı ve en son olarak ise Ahmed b. Hanbel'e intisap ettiği dönem şeklinde tasnif edenler de vardır.⁵⁹ Ancak Eş'arî'nin ölümünden sonra defnedildiği türbenin bazı aşırı Hanbelîler tarafından tahrip edilme ihtimaline karşı yıkıldığı⁶⁰ ve Hanbelîlerin hem Eş'arî'ye hem de Eş'arîlere karşı bazen kanlı mücadeleler şeklinde cereyan eden düşmanlıkları bilinmektedir. Bu nedenle Eş'arî'nin itikâdî çizgisine ilişkin bu sıralama isabetli görünmemektedir. Bunun yanında, Eş'arî'nin hayatında iki dönemin olduğu, önce Mu'tezilî iken daha sonra İbn Küllâb'a intisap ettiği şeklinde düşünenler de vardır. Mesela, Şehristânî, Eş'arî'yi Hanbelîlerle ilişkilendirmeksizin, onun, Mu'tezile'den ayrılıp Hâris el-Muhâsibî, İbn Küllâb ve Kalânî gibi Selef'in akîdelerini kelâmî

⁵⁴ EŞ'ARÎ, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medine 1975, s.8.

⁵⁵ Berbehârî, Eş'arî'nin mezhep değiştirmesinden sonra geldiği ve ölene dek yaşadığı Bağdad'da çok etkin bir şahıstı. Yaşadığı dönemde Bağdad'daki Hanbelîlerin lideri olan ve ateşli bir mizaca sahip olan Berbehârî, tarihte '*Hanbelî Fimesi*' veya '*Berbehârî Fimesi*' olarak bilinen olaylarda (323/935), tâbileriyle birlikte Bağdad'da korku havası estirmiştir. Berbehârî'nin Bağdad'daki gücü ve etkinliği için bkz. KILAVUZ, A. Saim, "*Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikâdî Görüşleri*", UÜİFD, sy. II (1987), s.112-114.

⁵⁶ İBN EBÎ YA'LÂ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, II/18 (naklen YÜKSEL, "*el-İbâne*", DİA, XIX/254); ZEHEBÎ, *Siyer*, XV/90.

⁵⁷ ALLARD, "*Le Probleme des Attributs Divins Dans la Doctrine d'al-As'ari et de ses Premiers Grands Disciples*", Beyrut 1965, s.48-72 (naklen WATT, *Formative Period*, s.306).

⁵⁸ ABDÜLHAMÎD, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler*, s.149.

⁵⁹ CÜNEYDÎ, Abdullah Şâkir Muhammed, "*Nâşirin Mukaddimesi*", *Risâletün ilâ Ehli's-Sağr*, s.63-68.

⁶⁰ ABDÜLHAMÎD, "*Eş'arî, Ebü'l-Hasen*", DİA, XI/445.

hüccetlerle destekleyenler tâifesine katıldığını ve onların görüşlerini kelâmî metotlarla güçlendirdiğini ve böylece Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın bir mezhebi haline geldiğini söyler.⁶¹

Bu bilgilerden sonra acaba Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i hayatının hangi döneminde yazmıştır? sorusu gündeme gelmektedir. Bu hususun tam olarak tespit edilememesi ve farklı görüşler ileri sürülmesinin temel nedeni, Eş'arî'nin *Makâlât*'ı tarafsız bir üslupla yazmış olmasıdır. *el-İbâne*, *el-Luma'* ve diğer eserlerinin Sünnîliğe döndükten sonra yazdığı kesinlikle söylenebilirken, *Makâlât* hakkında böyle bir beyan göze alınmaz.⁶²

Makâlât'ın yazılış tarihi konusunda görüş beyan eden çağdaş araştırmacıların bazıları, eserin bölümlerinin⁶³ farklı tasnif ve ifade biçimlerine sahip olduğuna dikkat çekerek, bu bölümlerin farklı zaman dilimlerinde yazıldığını iddia etmişlerdir. Bunlardan George Makdisi, *Makâlât*'ın kelâmın genel meselelerini anlattığı birinci bölümü ile kelâmın ince meselelerinin incelendiği ikinci bölümünün Eş'arî tarafından farklı zaman dilimlerinde yazıldığını, birinci cildin Sünnî/gelenekçi, ikinci cildin ise Mu'tezilî iken yazıldığını söyler.⁶⁴

Ona göre, birinci cildi yazan, *el-İbâne* yazarı gelenekçi Eş'arî'dir. Zaten cildin sonunda net ifadelerle gelenekçilerle olan ilgisini dile getirmiştir.⁶⁵ İkinci cilt, *el-İbâne*'nin veya *Makâlât*'ın birinci cildinin gelenekçi yazarının girmeyeceği, girse bile en azından reddetmek için gireceği felsefî meselelerle ilgilidir. Fakat, bu bölümde tek bir karşı cevap yoktur. Bu da onun bu bölümü Sünnî iken yazmamış olduğu anlamına gelir. Makdisi, bu iddiasını desteklemek için hâricî bir delil de sunar. Bu, Ritter'in *Makâlât*'ın neşri için esas aldığı beş nüshadan Haydarâbâd nüshasıyla ilgilidir. Bu nüshanın kapak sayfasında 'Şeyh Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'ârî (radıyallahu anh)'nin telifi *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* ve 'htilâfu'l-Musallîn'in ilk cüz'ü. Bu cüz'ün sonu

⁶¹ ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel*, I/106. Ayrıca bkz. SEKSEKÎ, *el-Burhân*, s.20; MAKRİZÎ, *Hıtat*, s.359; WATT, *Formative Period*, 288, 311; *Islamic Philosophy and Theology*, s.64

⁶² CORBIN, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (çev. Hüseyin Hatemi), İletişim Yay., İstanbul 1986, s.121.

⁶³ *Makâlât*'ın bölümleriyle ilgili bilgiler "Makâlât'ın Bölümleri" başlığı altında verilecektir. s.113-5.

⁶⁴ MAKDİSÎ, George, "Ash'arî and the Ash'arites in Islamic Religious History II", *Studia Islamica*, 18 (1963), S.27-30.

⁶⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.297.

kitabın sonudur' yazmaktadır.⁶⁶ Makdisi, buradan hareketle bu notun, eserin ilk bölümünün Eş'arî'ye ait olduğunu ve ikinci bölümden farklı olduğunu belirtmek için düşüldüğünü söyler.⁶⁷ Ayrıca bu ibarenin altında başka bir el tarafından yazıldığı anlaşılan spekülâtif düşüncenin faydasızlığı ile alakalı iki mısralık bir şiir bulunmaktadır ki, Makdisi, bu iki mısraın gelenekçi havasına dikkat çekmektedir.

*Makâlât'*ın Eş'arî'nin Sünnî olduğu dönemde yazıldığını düşünen araştırmacılardan Joseph Givony, makâlât geleneğinde Ebu Hanîfe'nin tasviri ile ilgili yazdığı makalesinde, Eş'arî'nin *Makâlât'*ındaki Mürcie ile ilgili kısmın bazı özelliklerinden yola çıkarak, *Makâlât'*ın Eş'arî'nin Sünnî olduğu dönemde yazıldığını ispata çalışmaktadır.⁶⁸ Ona göre Eş'arî'nin, iman konusundaki ihtilafları itibariyle 12 fırkaya ayrılan Mürcie'nin ilk fırkası olarak Cehmiyye ile birlikte tâli bir sırada (9. fırka olarak) olsa da Ebu Hanîfe ve ashâbını aynı liste içerisinde sayması anlamlıdır. O, Eş'arî'nin Mu'tezile'den dönüş yaptığı Hanbelîliğin kurucusu olan Ahmed b. Hanbel'in, "*Kitâbu'r-Redd ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*" adlı eserinde Ebu Hanîfe'nin ashâbıyla Amr b. Ubeyd'in ashâbının Allah'ın mahiyeti konusundaki görüşünü kabul ettiğini söylediğini belirterek, Eş'arî'nin de, Mürcie fırkaları listesinde bu duruşu yansıttığını, böylelikle hem Mu'tezile ile Mürcie arasında ilişki kurarak Mu'tezile'den teberri etmek, hem de Ahmed b. Hanbel ve görüşleriyle tam bir uyum içerisinde olduğunu teyit etmek suretiyle ikili bir kazanç elde etmeye çalıştığını iddia eder.⁶⁹ Ayrıca, Ebu Hanîfe ile ilgili hasmâne tavrını, hem Mu'tezilî hem de Sünnî iken sergilemesini mümkün gören Watt'ın⁷⁰ bu kanaatine katılmayarak, 'cedelci muhalif bir fikhî mezhebin reisini ancak Hanbelî kimliğiyle eleştirebileceğini' söyler.⁷¹ Allard'a göre, Eş'arî, Ebu Hanîfe'den sapık bir Mürciî olarak söz ettiğinde, Sünnî bir hükmü değil, Mu'tezilî bir hükmü ifade etmektedir.⁷²

⁶⁶ RITTER, "Nâşirin Mukaddimesi", *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. kh.

⁶⁷ MAKDİSİ, George, *agm*, s.29.

⁶⁸ GIVONY, "Fırak Edebiyatında İmam Ebu Hanîfe'nin Tasviri", s.64-66.

⁶⁹ Buradaki iddia ve temellendirmeler biraz zorlama gibi durmaktadır. Ebu Hanîfe'nin Mürcie'den sayılması, Eş'arî'ye veya Hanbelîlere has bir şey değildir. İbn Hanbel, bir konuda Mu'tezile ile Cehmiyye arasında bir ortaklık görmüş olsa da, *Makâlât'*ta Cehmiyye'nin Mürcie'den sayılması ve aralarındaki bağa dikkat çekilmesi Mu'tezilî bir kimliğe ters düşecek bir sunum da değildir.

⁷⁰ WATT, *Formative Period*, s. 142.

⁷¹ GIVONY, *agm*, s.66

⁷² ALLARD, *Attributs*, s.58-72, (naklen WATT, *Formative Period*,s.142).

Bunun yanında Givony, Mu'tezile ile ilgili bölümün, Eş'arî'nin Mu'tezilî olduğu dönemde yazılmış ve hiç değiştirilmeden kalmış olmasının mantıklı olmadığını söylemektedir. Çünkü bu, kendisi Mu'tezilî iken Mu'tezile ile kâfirler arasında ilişki kurmak suretiyle mensup olduğu mezhebi eleştirdiği anlamına gelir.⁷³ Üstelik, eğer bunları Mu'tezilî iken söylemiş olsaydı özellikle çağdaşları, tabii olarak bu konuları ne zaman yazdığını zikredeceğini ileri sürmektedir.

Makâlât'ın yazılış tarihi hakkında kafa karıştıran durum, onun Sünnî olduğu dönemde yazdığı diğer eserlerdeki bâriz kimliğinin *Makâlât*'ta hissedilememesi ve Sünniyken ve hayatını Mu'tezile eleştirisine adanmışken bu kadar tarafsız kalabilmesinin mümkün olup olmayacağı. Bazı araştırmacılar, onun bu tarafsız ve ilmî üslubunun, Sünnî müdâfii Eş'arî'nin kaleminden çıkmasını zor görerek, *Makâlât*'ı Mu'tezilî olduğu dönemde yazdığını iddia eder. Ancak bu iddianın önünde açıklanması gereken önemli bir engel durmaktadır ki, o da, Ashâb-ı Hadis ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini aktardıktan sonra, Eş'arî'nin 'Onların bütün görüşlerini biz de söylüyor ve aynı görüşlere biz de inanıyoruz'⁷⁴ şeklindeki ifadesidir.

Bu zorluğu, Michel Allard, Eş'arî'nin *Makâlât*'ı önce Mu'tezilî olduğu zamanda yazdığını ve malum ifadenin, daha sonra gelenekçi olduğunda kendisi tarafından ya da erken dönem el yazma geleneğinde olabildiği gibi, bir başkası tarafından ilave edildiğini iddia ederek⁷⁵ aşma yoluna gitmiştir.

Laoust da, bu pasajı görmezlikten gelir ve yazılış tarihi olarak Mu'tezilî dönemi görür. Zira *Makâlât*, onun kendisini Ahmed b. Hanbel'e adadığı "*el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*" isimli eserine göre çok daha az tarafgir ve yansızdır.⁷⁶

Lewinstein, birinci bölümün gelenekçi/Sünnî bir eser olarak okunmasının önündeki problemin, her ne kadar Eş'arî gelenekçilere mensubiyet iddia etse de, metnin bir bütün olarak tam anlamıyla Mu'tezilî makâlât geleneği içerisine oturması olduğunu

---

⁷³ GIVONY, *agm*, 67.

⁷⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.297. "ve bi külli mâ zekernâ min kavlihim nekûlu ve ileyhi nezhebu"

⁷⁵ ALLARD, *Attributs*, s.70-72, (naklen LEWINSTEIN, *Studies*, s.13).

⁷⁶ Laoust, "*L'Heresiographie Musulmane Sous les Abbasides*", *Cahiers de Civilisation Medievale*, 10 (1967), s.163; "*La Classification des Sectes dans le Farq d'al-Baghdadi*", 29 (1961), s.21 (naklen LEWINSTEIN, *Studies*, s. 10-11).

belirtir. Zira Eş'arî'nin en önemli iki kaynağı Mu'tezile'den Zürcân ve el-Ka'bî'dir.⁷⁷ Ona göre Eş'arî, Hanbelî bir kelâmcı, Mu'tezilî bir mezhepler tarihçisidir.⁷⁸

Eş'arî'nin diğer eserlerindeki savunmacı üslubuna bakıp *Makâlât*'ın bu dönemde yazılamayacağı düşünülerek, bu eserin, Eş'arî'nin Mu'tezilî olduğu dönemde yazıldığını iddia edenler, daha sonra Sünnî olduğu dönemde bir müdâhalenin gerçekleştiğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Şayet Eş'arî, bu kadar tarafsız bir üsluba sahip *Makâlât*'ı, Sünnî olduğu dönemde yazamayacaksa o halde Sünnî iken yaptığı müdâhalelerin daha fazla olması ve *Makâlât*'ın bir reddiye türü eser haline gelmesi gerekmez miydi? Öte yandan Eş'arî'nin, bir Sünnî müdâfii olmasına rağmen, son nefesinde diğer Müslüman fırkaların hiçbirini tekfir etmemekle övündüğünü biliyoruz.⁷⁹ Bunun yanında İbn Asâkir'in Eş'arî'den yaptığı ve Eş'arî'nin eserlerinin isimlerini zikrettiği alıntısında Eş'arî, Mu'tezilî olduğu dönemde onların düşüncesini doğrular mahiyette yazdığı ve benzerinin yazılmadığını iddia ettiği bir eserini, daha sonra 'Allah'ın kendisine hakkı açıklaması' ve böylece Mu'tezile'den dönmesi üzerine eleştirdiği ve yanıtlarını gösterdiği, '*el-Cevâbât fi's-Sifât an Mesâili Ehli'z-Zeyğ ve's-Şübehât*' ismini verdiği başka bir eser yazdığını söylemektedir.⁸⁰ Yani Mu'tezilî iken yazdığı eserlerini Sünnîliğe dönüşünden sonra nakzeden eserler kaleme almıştır. Ancak '*Müslümanların görüşleri hakkındaki kitabı*', yani *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i nakzeden bir eser yazdığına dair bir bilgi vermemektedir.

Eş'arî'nin kendisinden sonra İslam dünyasında bilinen eserleri, *Makâlât* bir kenara bırakılacak olursa, hep Sünnî kimliğiyle yazdığı kitaplarıdır. Bu nedenle *Makâlât*'ın da bu döneme ait olmaması için bir sebep yoktur. Dahası Eş'arî'den sonra *Makâlât*'tan istifade eden hiç kimse, bu eseri, Eş'arî'nin Mu'tezilî dönemde yazdığı bir eseri olarak kaydetmemiştir. Hatta İbn Teymiyye, Eş'arî'nin *Makâlât*'ta yaptığı Şia'dan başlayıp Ehl-i Hadis ve Küllâbiyye ile noktalanın fırka sıralamasını anlamlı bulmaktadır. Zira 'Ravâfız/Şia, cehalet, sapkınlık, yalan ve bid'at konusunda diğer (ehl-i kible) fırkalara nazaran en ileri giden, her şerre en yakın, her hayra da en uzak

⁷⁷ LEWINSTEIN, *Studies*, s.11.

⁷⁸ LEWINSTEIN, *Studies*, s.16.

⁷⁹ ZEHEBÎ, *Siyer*, XV/88.

⁸⁰ İBN ASÂKİR, *Tebyîn*, s.131.

fırkadır'. Bu nedenle Eş'arî, *Makâlât*'ına Ravâfız'ın görüşleriyle başlamakta, en son olarak da, Ehlü's-Sünne ve'l-Hadîs'in görüşleriyle bitirmekte ve kendisinin de onların görüşlerini benimsediğini zikretmektedir.⁸¹

İbn Teymiyye'nin bu tespitinin gerçekten Eş'arî'nin niyetini yansıtır yansıtmadığı tartışılır olmakla birlikte *Makâlât*'ta bunu destekleyen argümanlar bulmak mümkündür. Mesela, Eş'arî, eserine İslam ümmeti içerisinde ortaya çıkan ilk ihtilafları zikrederek başlamaktadır. Burada ortaya ilk çıkan fırka, Hâricîler'dir.⁸² Ancak Eş'arî, fırka sıralamasına Hâricîler'le değil Şia ile başlamakta, hatta Hâricîler'in ortaya çıkışından bahsettikten sonra, 'şu mevzudan sonra onların görüşlerine geçeceğiz'⁸³ deyip, Şia ile ilgili kısma geçmektedir. Kısacası Eş'arî'nin fırka sıralamasında kronolojik yapı takip etmediği açıktır.

Şia ile başladığı fırka sıralamasında da, Şia kendi içerisinde üç ana kola ayrılmaktadır. Bunların sıralaması da İbn Teymiyye'nin tespitini doğrular niteliktedir. Önce Şia'nın en uç noktası Gâliyye, sonra İmâmiyye ve en son Zeydiyye gelir. Bu sıralama da Ehl-i Hadîs'e en uzak olandan en yakına tarzında görünmektedir.

Bağdâdî'nin kendi mezhebi Eş'ariyye'ye en yakın gördüğü ve çoğu noktalarda birleştiklerini söylediği Neccâriyye fırkasının⁸⁴ da Ehl-i Hadîs'in evvelinde zikredilmesi İbn Teymiyye'nin tespitini güçlendirmektedir.⁸⁵

Eş'arî, fırka sıralamasının sonunda Küllâbiyye ile birlikte 'Ashâb-ı Hadîs ve Ehl-i Sünnet'i sayar. Bu bölümde Ashâb-ı Hadîs ve Ehl-i Sünnet'in görüşleri topluca verilir. Buradaki bilgiler, Richard McCarthy'nin de eserinde birebir karşılaştırmak suretiyle işaret ettiği gibi,⁸⁶ girişinde Ahmed b. Hanbel'i övdüğü ve ona bağlılığını serdettiği *el-İbâne* adlı eseriyle büyük benzerlik arz etmektedir. Hatta hemen hemen aynıdır, sadece *Makâlât*'ta 'onlar', *el-İbâne*'de 'biz' şeklinde bir anlatım söz

⁸¹ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü's-Sünne*, II/607.

⁸² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.4.

⁸³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.5.

⁸⁴ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.207.

⁸⁵ Bu fırka sıralamasında başlangıçta on ana fırka içerisinde sayılmamasına rağmen, Bekriyye'den sonra ve Ashab-ı Hadîs'ten önce hulûl gibi aşırı görüşleri olan sûfi/nüssâk grubunun zikredilmesi, İbn Teymiyye'nin tespitini zayıflatır niteliktedir. Ancak, bunun bir nüsha hatası veya sayfaların karışması olduğu da düşünülebilir.

⁸⁶ MCCARTHY, *The Theology of Ash'arî*, s.236-254.

konusudur.⁸⁷

Makâlât'ın metni içerisindeki bazı ifadeler de, Eş'arî'nin eserini Sünnî iken yazdığı izlenimini vermektedir:

Eş'arî, *Makâlât*'ın başında İslam toplumu içerisinde ortaya çıkan ilk ihtilafları aktarırken, onları sanki bir Ehl-i Hadis nazarıyla değerlendirmektedir. Mesela, Benu Sâ'ide çardağı hadisesinde Hz. Ebu Bekr'in "İmâmlar Kureyş'tendir" hadisini söyledikten sonra Ensârın gerçeği anlayıp ittibâ ettiğini, hepsinin onun imâmeti üzerinde ictimâ' edip ittifak ettiklerini ve ona itaat etmeyi kabullendiklerini söylemektedir.⁸⁸ Halbuki Sa'd b. 'Ubâde, Hz. Ebu Bekr'e bey'at etmemiştir.

Yine Hz. Osman döneminde, son dönemlerindeki bazı icraatlarını beğenmeyip eleştirenleri hatalı ve doğru yoldan çıkmış kişiler olarak nitelerken Eş'arî, Hz. Osman'ın isminin akabinde, "rıdvânullahi aleyh" şeklindeki ta'zim ifadesini eklemeyi ihmal etmez. İnsanların Hz. Osman'ın katli noktasında ihtilaf ettiğini belirtirken, bu hususta Ehlu's-Sünne ve'l-İstikâme'nin görüşünü vermeyi tercih eder. Buna göre, Hz. Osman icraatlarında isabetlidir, onu katledenler bunu zulüm ve düşmanlıkla yapmışlardır. Bunun aksini belirtenlerin de olduğunu söylerken onların görüşlerini aktarmaz. Bu mesele günümüze kadar bir ihtilaf konusu olagelmıştır, der.⁸⁹ Bu hususta sadece Ehlu's-Sünne'nin görüşünün tercih edilmesi, Eş'arî'nin eseri Sünnîliğe dönüşten sonra yazdığına işaret olabilir.

Cemel Vak'ası'ndan bahsolunurken Talha ve Zübeyr'in isimlerinin akabinde "rıdvânullahi aleyhimâ" ta'zim ifadesini kullanmakta,⁹⁰ Sıffîn Savaşı'nda Amr b. el-Âs'ın mızrakların ucuna Kur'ân sayfelerini takma fikrini, Muaviye'ye "Eğer Ali, senin isteğine uyarsa ashâbı ona muhalefet eder, uymazsa yine ashâbı muhalefet eder" şeklinde açıkladığı bir ön kanaate dayandırmasını, "sanki o, ince bir perdenin arkasından gabya bakmaktadır" tarzında değerlendirmekte ve ne Muaviye ne de Amr hakkında eleştirir bir ifade kullanmaktadır.⁹¹

⁸⁷ WATT, *Islamic Creeds*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1994, s.41.

⁸⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.2.

⁸⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.3.

⁹⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.3.

⁹¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.4.

Aynı şekilde Eş'arî, hocası Cübbâî'nin dâr-ı küfr ve dâr-ı İslâm tanımlamalarının sonuçları izlenip kıyas yapıldığında Bağdad ve diğer Müslüman şehirlerin dâr-ı küfr sayılması gerektiği neticesine ulaşmakta ve bunu oldukça yanlış ve yakışıksız bulmaktadır:

“Bu dâr-ı İslâm'ın dâr-ı küfr olduğu bir görüştür ki Allah bundan korusun”⁹²

Eş'arî, Allah'ın isim ve sıfatları konusundaki ihtilâfları zikretmek için açtığı bir bölümde sıfatları nefyeden fırkaları -ki bu özellikle Mu'tezile'dir- hataya düşmek, gerçeği görememek ve şaşkınlık içerisinde olmakla itham etmekte ve Allah'ın kendisini bu durumdan kurtardığını söylemektedir.⁹³ Bu ifadeler onun Mu'tezile'den Sünnî düşünceye dönüşü hadisesini çağrıştırmaktadır. Eş'arî'nin dönüşünü isabetli ve bir lütuf olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Yine aynı konunun devam eden kısımlarında Mu'tezile'nin, Allah'ın sıfatlarının, zâtının aynı mı yoksa gayrı mı (zâtının dışında bir şey mi) olduğu konusunda kendi içinde ihtilâfa düştüklerini şu sözleriyle arz etmektedir:

“Aralarında, hevalarının saçıldığı farklılıkların bulunduğu hususlarda ayrılığa düşmüşlerdir. Bu hususta görüşleri birbiriyle çelişmektedir.”⁹⁴

Eş'arî'ye göre Mu'tezile, Allah'ın isim ve sıfatlarını nefyeden görüşünü 'felsefeci (mütefelsife) kardeşleri'nden almıştır.⁹⁵ Felâsifeye göre, âlemin ezelî bir yapıcısı vardır, ancak O, âlim, kâdir, hayy, semî', basîr, kadîm değildir. O ezelî bir özürdür. Bundan başka O'nun hakkında söyleyebileceğimiz bir şey yoktur. Onların bu görüşlerini alan Mu'tezile, onlar kadar cesur davranmamış, Allah'ın ilim, kudret, sem', basar gibi sıfatlarını nefyetmekle yetinip, 'Allah âlim, kâdir, semî', basîr değildir' demeye cesaret edememiştir. Onları bundan kılıç yani can korkusu alıkoymuştur. Bu korkuları olmasaydı aynı kanaati izhar ederlerdi. Lakin onlardan İbnü'l-İyâdî bunu açığa vurup Allah'ın hakikatte değil de mecâzen âlim, kâdir, semî', basîr olduğunu iddia etmiştir.⁹⁶

Eş'arî'nin Mu'tezile'yi felsefe ve felsefecilerle ilişkilendirmesi başka yerlerde

---

⁹² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.464.

⁹³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.483.

⁹⁴ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.484.

⁹⁵ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.483.

⁹⁶ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.483.

de görülmektedir. Eş'arî, Ebu'l-Hüzeyl'in sıfatlar konusundaki görüşünü, Aristoteles'ten aldığını iddia eder.⁹⁷ Zira Aristoteles'in bazı kitaplarında Allah'ın külliye ilim, külliye kudret, külliye hayat vb. olduğunu söylediğini belirtmektedir. Ebu'l-Hüzeyl bunu Aristoteles'ten almış daha sonra kendince güzel bir kılıfa sokarak Allah'ın ilmi kendisidir, kudreti kendisidir, demiştir.⁹⁸

'Allah'ın, iman etmeyeceğini bildiği kişiye iman etmesine yol açacak bir lütufta bulunması caiz midir?' tartışmasında, Bişr b. el-Mu'temir hariç bütün Mu'tezile'nin böyle bir lütfun olamayacağını söylediğini, çünkü olmuş olsaydı ve Allah bunu her kâfir için kullanmamış olsaydı, kullarının aslahına uygun davranmamış olacağından ötürü, Allah'ın bu şekilde vasıflandırılmasını kabul etmediklerini aktardıktan sonra: "Allah onların söylediklerinden son derece uzaktır"⁹⁹ demektedir.

Eş'arî'nin, eserinin geneline hâkim olan tarafsız üslubunu bırakıp görüşlerden birini desteklediğini açıkça belli ettiği veya çeşitli imalarla hissettirdiği yerler olmuştur. Özellikle eserin kelâm konularını tartıştığı ikinci bölümün kimi konularında "Ehlu'l-Hakk", "Ehlu's-Sünne ve'l-İstikâme", "Ehlu's-Sünne ve'l-Cemâa" diye isimlendirdiği hadis uleması çizgisindeki selefî tavrı tasvip ettiği görülmektedir. Bunlardan birkaç örnek:

Mizan, yani amellerin tartılacağı terazi konusundaki tartışmada, onu bir dili, iki kolu olan bir cisim tarzında hakikî anlamıyla kabul eden grubu Ehlu'l-Hakk, bunun karşısında hakikî manasıyla kabul etmeyip mecâzî bir kullanım olarak gören grubu ise, Ehlu'l-Bida'/Bid'at Ehli olarak isimlendirmektedir.¹⁰⁰

Münker ve Nekir'in varlığı konusunda, kabul edenleri Ehlu'l-İstikâme, reddedenleri Ehlu'l-Ehvâ olarak isimlendirmiştir.¹⁰¹

Cennet ve cehennem hâl-i hazırda yaratılmış olup olmadığı hususunda yaratıldığını kabul edenler Ehlu's-Sünne ve'l-İstikâme, yaratılmamış olduğunu

---

⁹⁷ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.485.

⁹⁸ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.485.

⁹⁹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.574.

¹⁰⁰ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.472.

¹⁰¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.473.

söyleyenler Ehl-i Bida'ın çoğunluğu olarak isimlendirilmiştir.¹⁰²

Müktesib'in ne anlama geldiği konusunda Mu'tezile ve Cübbâ'nin görüşünü aktardıktan sonra "Bence doğru olan/hakk, iktisabın manasının bir şeyin muhdes bir kudretle var olması olduğudur"¹⁰³ der. Böyle demekle o, aynı zamanda 'halk' lafzının kadîm bir kudretle vuku bulan, 'kesb'in ise muhdes bir kudretle vuku bulan fiil demek olduğunu söyleyen Ehl-i Hakk olarak da isimlendirmiş olduğu grubun bu görüşüne¹⁰⁴ katılmakta ve kendisi ile anılan 'kesb' teorisinin işaretini vermektedir.

'Allah, kullarını imana veya küfre, âdil olmaya veya zulmetmeye zorlayabilir mi?' hususunda Eş'arî, kendi kanaatini açıklayıp, "bana gelince ben derim ki, kulları için kesb olarak yaratmaya güç yetirmekle vasıflandırdığı her şeye kullarını zorlamaya kâdirdir. Allah'ın kullarını zulme zorlaması caizdir"¹⁰⁵ der.

Eş'arî'nin yukarıdaki görüşü, Sünnî iken benimsediği 'kesb' teorisini hatırlatmaktadır. Yani, bir fiilin meydana çıkmasında, önce onu yaratan Allah ve daha sonra da onu kesbeden insan bulunur. Yine Allah'ın kullarını zulme mecbur tutabileceği fikri de onun Sünniliğe dönüşten sonraki dönemine işaret etmektedir.

Eş'arî'nin, Ehl-i Sünnet kelâmına zemin hazırlayan kişilerden biri olarak kabul edilen İbn Küllâb için özel başlıklar açıyor olması, eseri Sünnîliğe dönüşünden sonra yazdığı hissini uyandırmaktadır. Meselâ, Allah'ın sıfatları meselesinde, muhtelif görüşleri zikrettikten sonra, "Abdullah İbn Küllâb'ın Görüşünün Açıklaması" şeklinde bir başlıkla daha sonra kendisinin de savunucusu olacağı fikirler -özellikle sıfatların Allah'ın zâtının ne aynı ne de gayrı olduğu görüşü- verilmektedir. İbn Küllâb'a katkılar yapan Hâris isimli birinden bahsedilmektedir ki, bu da muhtemelen yine Ehl-i Sünnet kelâmının habercilerinden Hâris el-Muhâsibî olsa gerektir. Yine, Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı tartışmalarında, "Bu, Abdullah b. Küllab'ın görüşüdür"¹⁰⁶ şeklinde bir başlık atarak onun görüşlerini münhasıran vermektedir.

Ebu'l-Hüzeyl'in, Allah'ın sıfatları hakkında, 'ilim, kudret midir?' sorusuna

---

¹⁰² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.475.

¹⁰³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.542.

¹⁰⁴ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.538-9.

¹⁰⁵ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.552.

¹⁰⁶ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.584.

kudrettir veya kudretten başka bir şeydir denilemeyeceği fikrini belirttiğini aktardıktan sonra, ‘böylece kabul etmediği Abdullah b. Küllâb’ın görüşüne (ne aynı ne gayrı) benzer bir şey söyledi’ şeklinde bir değerlendirmede bulunur.¹⁰⁷

Sonuç olarak, Eş’arî’nin *Makâlât*’ını Sünnî iken yazdığı yolundaki argümanlar diğerine göre daha kuvvetlidir. Ancak tıpkı Eş’arî’nin Mu’tezile’yi terk ettiği tarihin net olarak bilinmemesi gibi, *Makâlât*’ın da yazılış tarihini net olarak tespit etmek mümkün değildir. Ayrıca Watt’ın iddia ettiği gibi, Eş’arî kaynaklarda geçen, Eş’arî’nin 40 yıl Mu’tezilî olarak kaldığı ifadesiyle, onun mezhep değiştirdiği düşünülen tarih (300/912) konusunda ihtiyatlı olmak gerekir. Böylece *Makâlât*’ın Sünnî iken yazıldığını düşündüğümüzde bu periyot 300/912’ün evveline gidecek tarzda daha da uzamaktadır. *Makâlât*’ın yazılış tarihiyle ilgili göz önünde tutulması gereken bir durum da onun Sünnîliğin neresinde durduğudur. Onun Ahmed b. Hanbel’e olan bağlılığını serdetmesine dayanarak onun tam anlamıyla bir Hanbelî olduğu düşünülmüş ve bu kimlikle *Makâlât*’ın tarafsız bir üslup taşıyan metnini oluşturamayacağı kanaatine varılmıştır. Fakat, görünen o ki, Eş’arî’nin Sünnîliği, sanki Ahmed b. Hanbel’e endeksli olmayıp onu da içine alan bir çerçeveye sahiptir. Bu çerçevede hem Ashâb-ı Hadis hem de Küllâbiyye yer alır ve Eş’arî kendisini bu ikisi arasında tercih yapmak durumunda hissetmemiştir.¹⁰⁸ Belki bu sebeple aşırı Hanbelîler tarafından kabul edilmemiş ve hem kendisi hem de kendisinden sonra onun yolundan gidenler (Eş’ariyye), Hanbelîlerin hedefi olmuştur. Zaten o, her ne kadar Ahmed b. Hanbel’e bağlılığını iddia etse de, diğer Hanbelîler gibi olamamış ve son nefesinde, hiçbir ehl-i kible mezhebini tekfir etmemekle övünmüştür. Böylelikle, Ahmed b. Hanbel ve diğer Ashâb-ı Hadis ve Ehl-i Sünnet’in görüşlerini kelâm metoduyla ortaya koyarak Sünnî kelâmın en önemli temsilcilerinden biri olmuştur.

---

¹⁰⁷ EŞ’ARÎ, *Makâlât*, s.177.

¹⁰⁸ Bu hususun tahkiki için “Fırkalar” başlığı altında Ashab-ı Hadis ve Küllâbiyye’nin *Makâlât*’taki sunumuna dair verilen malûmâta bkz. s.127-9.

E- Kapsamı

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, sadece İslam fırkalarını konu edinir. Dolayısıyla bu eser, diğer dinleri, felsefecileri ve din-dışı grupları da inceleyen 'milel-nihal' türü eserlerden değildir. Ancak kelâmın ince, yani biraz daha felsefileşmiş ayrıntı konularının işlendiği ikinci bölümde bazı tartışmalı konularda, Ashâbu'l-Hulûl,¹⁰⁹ Ashâbu'l-İbâha,¹¹⁰ Ashâbu'l-Heyûla,¹¹¹ Dehriyye,¹¹² Deysâniyye,¹¹³ Felâsife,¹¹⁴ Hıristiyanlar,¹¹⁵ Markûniyye,¹¹⁶ Mennâniyye,¹¹⁷ Mülhidler,¹¹⁸ Seneviyye,¹¹⁹ Sofistâiyye,¹²⁰ Tabiatçılar¹²¹ ve Yahudîler¹²² gibi, İslam dışı din ve gruplar ile Aristoteles¹²³ gibi filozofların ilgili konu dair görüşleri verilmiştir. Ancak bu, milel-nihal kitaplarında olduğu gibi onların inanç veya fikir sistemlerini açıklamak amacıyla yapılmamış, cevher-araz, ruh, hareket-sükûn gibi felsefeden kelâma geçmiş tartışma konularında bir çeşitlilik ve zenginlik olarak zikredilmiştir. Bu nedenle, eseri milel-nihal kategorisine sokmak zordur.

İslâmî fırkaları konu edinen makâlât eserleri içerisinde en kapsamlı eser, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'dir. Nitekim, İbn Teymiyye, makâlâta dair gördüğü eserler içerisinde en geniş olanının Eş'arî'nin eseri olduğunu, Eş'arî'nin, bir başkasının zikretmediği görüşleri ve onların ayrıntılarını verdiğini zikretmektedir.¹²⁴

Eserin birinci bölümünde itikâdî fırkaların tasnifi yer alır. Önce İslam toplumu içerisinde ortaya çıkan ilk ihtilaflar özet bir şekilde verildikten sonra, 'on' adet olarak belirlenen itikâdî fırkaların anlatımına geçilir. Burada Eş'arî, önce Şia'yı üç ana kola

¹⁰⁹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.214.

¹¹⁰ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.349.

¹¹¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.333.

¹¹² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.430.

¹¹³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.332, 337, 338, 349, 350.

¹¹⁴ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.183, 304, 307, 318, 322, 325, 483, 518.

¹¹⁵ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.118, 306, 564.

¹¹⁶ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.308, 333, 338.

¹¹⁷ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.332, 336, 337, 349.

¹¹⁸ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.326, 329.

¹¹⁹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.308, 327, 336, 349, 385, 485.

¹²⁰ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.433, 434.

¹²¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.309, 333, 335, 345, 348, 382.

¹²² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.224, 565.

¹²³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.308, 336, 485.

¹²⁴ İBN TEYMİYYE, **Minhâcu's-Sünne**, V/275.

ayıp Gâliyye ile başlar. Gâliyye'nin fırkalarını görüşleriyle saydıktan sonra, Râfıza/İmâmiyye ile Zeydiyye kolunun ve Hâricîlerin önce fırka fırka görüşlerini, daha sonra da aralarındaki tartışma konularını nakleder. Mürcie ve Mu'tezile ele alınırken, sadece aralarındaki ihtilaf konuları zikredilir. Mu'tezile'de tevhîd ve onunla ilgili meseleler, yani kelâmın genel meseleleri incelenir. Burada fırka ayrımı yapılmamakta, her bir konuda fikir beyan eden Mu'tezilî şahısların görüşleri sıralanmaktadır. Fakat bazı konularda görüşleri verilen kişiler Mu'tezilî olmayan şahıslar olabilmektedir. Cehmiyye, Dırâbiyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashâb-ı Hadis ile Küllâbiyye'nin görüşleri topluca verilir. Bunlarda alt kollar ve farklı görüşler pek yoktur. Eş'arî, her ne kadar ihtilafları zikretme hedefinde olsa da, fırkaların birleştiği ortak görüşleri de yer yer kaydeder.

Mezhepleri anlatırken, onları ortaya çıkaran sosyal, psikolojik, ekonomik, siyâsî ve kültürel sebepler, Eş'arî'nin gündeminde değildir. Bu, diğer makâlât eserlerinde de var olan bir tutumdur.

Fırkalarla ilgili olarak, onların çeşitli konulardaki ihtilafları dışında, bazı ek bilgiler verdiği de olmuştur. Mesela, Râfıza/İmâmiyye fırkasına mensup müellifler ve hadis râvîlerinden birkaçının isimlerini,¹²⁵ Şîliğin yayıldığı yerleri,¹²⁶ Nebî (s.a.v.)'nin soyundan gelip de devletin başındaki idareye isyan (hurûc) edenleri,¹²⁷ Hâricîlerin ortaya çıkışları ve fırkalara ayrılışlarına dair genişçe tarihî malûmâtı,¹²⁸ bazı Hâricî mütekellim ve müelliflerin ismini,¹²⁹ Hâricîler'in diğer isimlerini¹³⁰ ve çoğunlukta olduğu bölgeleri,¹³¹ tıpkı Şia'da olduğu gibi devlete karşı isyan (hurûc) eden fırka mensuplarını,¹³² kendi zamanında yaşayan bazı grupları¹³³ zikreder.

Eş'arî, bazı yerlerde konu ile alakalı şiirler nakleder. Mesela, Keysâniyye'nin Kerbiyye fırkasının görüşü ile ilgili olarak Küseyyir isimli bir şairin şiiri,¹³⁴ Hz.

---

¹²⁵ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.63-64.

¹²⁶ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.64.

¹²⁷ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.75-85.

¹²⁸ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.86-92.

¹²⁹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.120.

¹³⁰ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.127.

¹³¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.128.

¹³² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.131. Ancak eserin hacmini arttıracığı için sadece Hz. Ali'ye karşı ayaklananları saymakla yetinir.

¹³³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.13, 61, 184, 483.

¹³⁴ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.19.

Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehadetiyle ilgili üç şiir,¹³⁵ Yahya b. Zeyd'in babası ve aynı zamanda Zeydiyye fırkasının kurucusu Zeyd b. Ali'nin Kûfe'de katledilişi ile ilgili bir şiiri ve akabinde Yahya b. Zeyd için bir başka şairin iki mısralık mersiyesi¹³⁶ buna örnek olarak gösterilebilir.

Eserin ikinci bölümü, kelâmın daha spesifik konularına, yani Eş'arî'nin ifadesiyle 'kelâmın ince meseleleri'ne aittir. Bu konular arasında cevher-araz, cismin teşekkülü, hareket-sükûn, tekvin, bekâ-fenâ, cin, şeytan, sihir, söz, imâmet meselesi, kabir azabı, sırat, mizan gibi ahiret halleri, Allah'ın isim ve sıfatları ile Allah'ın kelâmı olarak Kur'ân gibi tartışma konuları yer alır. Bunların bir kısmı birinci bölümde zikredilen konulardır. Bu bölümde görüşleri verilenler genel olarak Mu'tezilî şahıslardır. Bu bölüm, neredeyse itikat sahasında *Makâlât*'ın yazıldığı döneme kadar yapılmış tüm tartışmaları ve ihtilafları içermektedir.

Eş'arî, fırkaların ve kişilerin görüşlerini serdetmekle yetindiğinden onların görüşlerini desteklemek için başvurdukları istidlâlleri zikretmediği gibi, onları doğrular veya reddeder mahiyette deliller sunma yoluna da gitmez. 'O, yalnızca vâkıaları söyler, izah etmez. Eserin kıymeti de buradadır'.¹³⁷ Ayrıca, ihtilafları zikrederken, o konuya dair âyet, hadis, sahâbe ve tâbiîn sözlerini zikretme gibi bir yola da girmez.

Eş'arî bazen fikhî tartışmalardaki farklı görüşleri de zikreder. İtikâd sahasına girmediği için itikâdî bir ayırım sayılmayan bu hususları zikretmesinin temel sebebi, bu konularda bazı kelâmcıların görüş beyan etmesidir. Yoksa o, fakihlerin görüş ayrılıklarını zikretme çabasında değildir. Mesela, 'namazın yarıda kesilmesi (maktu') ve tamamlanması (mevsul)', fikhî bir tartışma konusudur. Ancak Eş'arî bu başlık altında iki farklı cevap aktarmaktadır ve bunların hiçbirisi bir fakihe ait değildir. İlki, Mu'tezile kelâmcılarından Abbâd b. Süleyman'a, diğeri de Kelâm Ehli'nin çoğunluğuna ait olarak verilmiştir.¹³⁸ "Gasbedilmiş (mağsûb) evde kılınan namazın iadesi gerekir mi?" konusunda Kelâm Ehlinin çoğunluğu ve bir Kaderî kelâmcısı Ebu Şemr'in görüşü verilmiştir.¹³⁹ "Fâcirin arkasında kılınan namazın iadesi gerekir mi?"¹⁴⁰ "mest üzerine

¹³⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.76-78, 80.

¹³⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.66.

¹³⁷ YÖRÜKAN, "Şehristânî II", s.207.

¹³⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.449

¹³⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.450

¹⁴⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.450-451

mesh caiz mi?"¹⁴¹ gibi fikhî tartışma konularında da, görüş serdeden kelâm ulemasının ihtilafları verilir.

F- Kaynakları

1- Kaynaklarından İstifâdede Eş'arî'nin Usulü

Makâlât türü eserler, genel itibariyle, yazıldıkları dönemde var olan fırkalara dair müelliflerinin gözlem ve deneyimlerine dayanan eserler değildir. Bahsedilen fırkaların çoğu geçmişte var olmuş, artık müntesibi kalmayan topluluklardır. Varlığını sürdürenler hususunda da müellif, özel bir vak'a incelemesine girişmez. Zaten anlatılanların vâkıya birebir uygunluğu, genellikle hem yazan hem de okuyanların temel kaygısı değildir. Birçoğu, müellifin mensup olduğu fırkanın doğruluğunu savunmak ve diğerlerini eleştirmek için dinî-pedagojik gayelerle kaleme alınmıştır. Bu durum, temel kaynakları kendisinden önce yazılan ve fırkaların itikâdî görüşleri hakkında kaleme alınan kelâm ve makâlât kitapları olan müellifin, fırkalarla ilgili veri toplama aşamasında ilmî bir metot takip etmesini zorlaştırmış ve onu ilmîliğe yakışmayacak bazı tasarruflarda bulunmaya sevk etmiştir. İşte Eş'arî'yi *Makâlât*'ı kaleme almaya sevk eden de gerçek ilim erbabına yakıştıramadığı bu tasarruflardır. O, eserinin başında, kaynakların kullanımına yönelik önceki makâlât eserlerinde gördüğü eksiklikleri dile getirerek, kendi yol haritasını da çizmiş, kaynaklarından istifâde noktasında usul ve kriterlerini belirlemiştir. Buna göre önceki eserlerde görmüş olduğu, dolayısıyla kendisinin de kaçınacağı temel kusurlar şunlardır:

1. Görüşlerin aktarılmasında kısaltmalar ve atlamalar yapılması,
2. Muhaliflerin görüşlerinden bahsederken mugâlata yapılması,
3. Muhalifini karalamak (teşni') için yalan haberlere dayanılması,
4. Ulaştığı rivayetleri karşılaştırarak tahkik ameliyesinin terk edilmesi,
5. Muhaliflerin aleyhine kullanılabileceği düşünülen argümanların, onların

---

¹⁴¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.470-1.

görüşlerine ilave edilmesi.

Eş'arî, *Makâlât*'ını yazarken önceki eserlerde tespit etmiş olduğu bu yanlışlardan kaçınmak için gerçekten ciddî gayret sarfetmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Kaynaklarında ulaştığı tüm rivayetleri olduğu gibi aktarmaya çalışmıştır.

Eş'arî, naklettiği bir bilgi hakkında kendisinin farklı bir tespiti varsa o bilginin akabinde bunu belirtmiştir. Mesela, bir meseledeki muhtelif görüşleri serdederken, zikrettiği bir görüşten sonra "Bu, Ca'fer b. Mübeşşir'in görüşü olduğuna dair bir rivayettir. Halbuki ben bunun el-Esamm'ın görüşü olduğunu zannediyorum"¹⁴² demektedir. Bu ifadelerden Eş'arî'nin söz edilen görüşün Ca'fer b. Mübeşşir'e nisbet edilmesini sahih bulmadığı ve başka birine ait olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Eş'arî, bunun gibi başka yerlerde de varsa kendi tespitlerini, önce rivayeti olduğu gibi aktardıktan sonra açıklamaktadır.¹⁴³

Eş'arî, ulaştığı bilgileri sadece nakletmekle kalmayıp onların sıhhatlerinden emin olmak için tahkik etme gayretine de girişmiştir. Mesela, Hişâm b. el-Hakem'in bir görüşünü Zürkân kanalıyla aktardıktan sonra, bu rivayeti Zürkân'ın anlattığı şekliyle tahkik edemediğini söyler.¹⁴⁴ Yine, Acârîde ve Meymûniyye hakkında, Yusuf Suresi'nin Kur'ân'dan olmadığını iddia ettiklerine dair bir rivayete ulaştığını, ancak bunu tahkik edemediğini belirtir.¹⁴⁵

Eş'arî'nin verdiği bilgilerin güvenilirliğini arttıran en önemli hususlardan birisi de, onun kaynakları arasında karşılaştırmalı okumalar yapmasıdır. Mesela, Muhammed b. Şuca' es-Selcî'nin belirli bir isim vermeksizin herhangi bir fırkanın görüşü olarak verdiği bilgiyi naklettikten sonra, aynı görüşün Zürkân tarafından Vekî' b. el-Cerrâh'a nispet edildiğini kaydeder.¹⁴⁶ Hişâm b. el-Hakem'den nakillerde bulunan bazı kaynaklarda birbiriyle çelişebilen haberlerin mevcut olduğunu,¹⁴⁷ aynı konuda bir kaynağın diğerlerine göre ilave bilgiler içerdiğini söyler.¹⁴⁸

Eş'arî, karşılaştırmalı okumaları sırasında tespit ettiği yanlış bilgilerden dolayı

---

¹⁴² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.588.

¹⁴³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.251, 302, 588.

¹⁴⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.60.

¹⁴⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.96. Eş'arî, bu rivayetin kaynağını ismen zikretmemektedir, ancak Bağdâdî aynı rivayet için kaynak olarak Kerâbîsî'yi gösterir. Bkz. BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.281.

¹⁴⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.586.

¹⁴⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.38.

¹⁴⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.40.

bazen kaynaklarını eleştiriye tâbi tutar. Mesela, Ebu'l-Hüzeyl'in bir görüşünü Ca'fer b. Harb kanalıyla aktardıktan sonra, bu nakilde nakleden kişinin hatalı olduğunu zannettiği şeklinde bir kayıt düşer.¹⁴⁹ Muhtemelen bu hata, görüşün Ebu'l-Hüzeyl'e nispeti hususundadır. Bir başka yerde, Zürkân'ın, 'Mürchie'nin hepsinin, Ehl-i Te'vil'in fâsık olmadığını, zira onların te'vil eden ve sonunda hata yapan kişiler olduklarını söylediği'ne dair verdiği malûmâtı aktardıktan sonra, onun bu rivayette hatalı olduğunu, zira, Mürchie'nin çoğunluğunun her ma'siyetin fâsık olduğunu, Hâricîlerin -her ne kadar te'vilci olsalar da- kan dökmek, kadınları esir etmek, malları almak sebebiyle fâsık olduklarını söylediklerini belirtir. Bunun akabinde, "Nasıl oluyor da onlardan te'vilcilerin fâsık olmayacaklarına dair bir rivayette bulunabiliyor!" şeklinde sert bir dille Zürkân'ı eleştirir. Bundan daha sert bir eleştiriye de İbnü'r-Râvendî hakkında yapmaktadır. Onun Mu'tezile'ye nispet ederek verdiği bir görüşü aktardıktan sonra, "Bu asla işitmediğim ve hiç kimsenin söylediğini de görmediğim bir görüştür. Bu, o lanetliğin (la'în) hiçbir marifet ve bilgisi olmayanlar kendisine inansın diye yamadığı (tedlis) bir görüştür"¹⁵⁰ diyerek belki de *Makâlât*'taki en sivri ifadeyi kullanır.

Eş'arî'nin kaynaklarından yararlanırken dikkat ettiği esaslar ve takip ettiği ilmî metot, onun verdiği bilgilerdeki güvenilirliğinin sebebidir. Nitekim, İbn Teymiyye, Eş'arî'nin nakil yönünden en sağlam kaynak olduğunu, çünkü onun, görüşleri en iyi bilen ve yalancılara haberlerinden en ziyade sakınan kişi olduğunu söylemektedir.¹⁵¹ Ayrıca, *Makâlât*'ı güvenilir yapan unsurlardan biri de, özellikle Mu'tezile konusunda en önemli kaynağının kendisi olmasıdır. Zira, o, senelerce Mu'tezile içinde yetişmiş ve onların görüşlerine yeterince vâkıf olmuştur. Bu durumu, İbn Teymiyye, onun övgüye lâyık özelliklerinden biri olarak görür.¹⁵² Yine İbn Küllâb'ı iyi tanıyanlar sayesinde de onun görüşleri hakkında tafsilatlı bilgi vermiştir.¹⁵³

Eş'arî'nin rivayetlerinde tahrif ve saptırma olmadığını ve bu konudaki dürüstlüğünün kanıtlarından birisi, Mu'tezile hakkında verdiği bilgilerin, bir Mu'tezilî âlim olan Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât'ın, *el-İntisâr*'ında kendi mezhebi hakkında verdiği

¹⁴⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.173.

¹⁵⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.572.

¹⁵¹ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü's-Sünne*, VI/301.

¹⁵² İBN TEYMİYYE, *Minhâcü's-Sünne*, V/276-7.

¹⁵³ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü's-Sünne*, V/278.

bilgilerle uyum arz etmesidir.¹⁵⁴ Herhalde iki hasmın birleştiği bir rivayetten daha sağlam bir delil olması düşünülemez.¹⁵⁵

2- Kaynakları

Eş'arî'nin ismen zikrettiği veya anmadığı tüm kaynaklarının tespit edilmesi, iyi bir literatür taraması gerektiren uzun soluklu bir iştir ve bu yüzden tezimizin sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle, bu bölümde, Eş'arî'nin *Makâlât*'ta ismen belirttiği kaynaklar hakkında bilgi verilecektir. Müellifin genelde kaynaklarını belirtme, bulduğu rivayetler hususunda gördüğü özel durumlara dair okuyucuyu haberdar etme ve gerektiğinde kaynaklarını kritik etme gayretinde olması, kaynaklarının tespitine yardımcı olan bir unsurdur.

Makâlât'ta hakkında bilgi verilen fırkalar içerisinde en güvenilir bilgiler, İbn Teymiyye'nin de işaret ettiği gibi,¹⁵⁶ Mu'tezile hakkındadır. Zira bu mezhep hakkında en önemli bilgi kaynağı bizzat kendisidir. Senelerce içlerinde kalması ve zeki biri olarak onların görüşlerine vâkıf olması sebebiyle, kelâmın hem genel hem de ince meselelerinde her bir Mu'tezilî âlimin görüşlerini ve aralarındaki tartışmaları zikretmektedir. Gerçekten *Makâlât*'ta zikri en çok geçen fırka Mu'tezile'dir ve eser boyunca Eş'arî'nin Mu'tezile hakkındaki bilgisinin çokluğuna ve bu husustaki yetkinliğine şahit olmamak elde değildir. Onun bu yönünü İbn Teymiyye övgüye değer özellikleri arasında görür.¹⁵⁷ Özellikle hocası Cübbâî'nin görüşlerinde birincil kaynak kendisidir. Ona dair verdiği bilgilerin bazısını şifâhen aldığını belirtir. Mesela, aktardığı bir görüşünden sonra 'Bu, el-Cübbâî'nin bana söylemiş olduğu görüşüdür',¹⁵⁸ bir başka yerde 'el-Cübbâî, kişinin iradesini irade edebileceğini benimle yaptığı bazı münâzaralarında söylemiştir'¹⁵⁹ demektedir.

¹⁵⁴ Birkaç örnek için krş. EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.201 ile HAYYÂT, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbni'r-Ravendî'l-Mülhid*, (thk. ve fransızcaya çev. Albert Nasri Nader), Matba'atu'l-Katolikiyye, Beyrut 1957, s.53; *Makâlât*, s.202 ile *el-İntisâr*, s.69; *Makâlât*, s.203 ile *el-İntisâr*, s.24; *Makâlât*, s.246 ile *el-İntisâr*, s.52.

¹⁵⁵ RITTER, "Nâşirin Mukaddimesi", *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s.yh.

¹⁵⁶ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü's-Sünne*, V/276-7.

¹⁵⁷ İBN TEYMİYYE, *age*, V/276-7.

¹⁵⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.168.

¹⁵⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.419.

Ritter, Eş'arî'nin el-Cübbâî hakkında verdiği bilgilerin önemini şöyle ifade eder:

“Eserleri kaybolmuş bir âlimin görüşlerine dair en sağlam rivayet, öğrencisi tarafından olacaktır. Hele bu öğrencisi ilimde önde gelen, rivayetlerinde güvenilir biriye ve hele de Eş'arî ise.”¹⁶⁰

Cübbâî'nin dışında yine kendisinin kaynak teşkil ettiği başka yerler de mevcuttur. Mesela Hz. Peygamber'in soyundan gelip de devlete karşı isyan edenleri sayarken, ‘Sâhibu'l-Basra’ olarak adlandırdığı bir kişinin, kendisinin Ali b. Muhammed ... b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib olduğunu iddia ettiğini söyleyenlerden işittiğini zikretmektedir.¹⁶¹ Bu olay, 270/883 yılı civarında olmuştur.

Râfızîlerin bedâ görüşlerini aktardığı bir yerde, “Râfızîlerin şeyhlerinden birisinden -ki o, el-Hasan b. Muhammed b. Cumhur'dur- şöyle dediğini işittim”¹⁶² der.

“Ben kendisine şöyle şöyle sorulduğunda şu şekilde cevap veren birini gördüm:...”¹⁶³ der ve bu kişinin ismini “el-Kûşânî” olarak verir.

Eş'arî'nin bizzat kendisinin kaynak olduğu yerlerden biri de kendi devrinde yaşadığını söylediği gruplardır. Bunları yeri geldikçe kısaca belirtir. Mesela bunlar arasında, Selman el-Fârisî'nin ilâh olduğunu söyleyenler;¹⁶⁴ ‘insanın ruhtan ibaret olduğunu’ iddia eden Nazzâmiyye’ye mensup olmakla birlikte ‘insanın bölünmez bir bütün olduğunu söyleyen’ Râfızî fırkasıyla aynı görüşü paylaşan bir grup; ‘insanın görünen hâl-i hazırda cisim olduğunu söyleyen’ Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın görüşüne meyledip de imâmet fikriyle belirginleşen Râfızîlerle benzer kanaate sahip bir başka grup;¹⁶⁵ Allah'ın âlim, kâdir, hayy, semî', basîr oluşunun mecâzî, insanda ise hakikî olduğunu iddia eden İbnü'l-İyâdî isimli bir kişi¹⁶⁶ bulunmaktadır.

Hacmi ve yetkinliği Mu'tezile mezhebindeki kadar olmasa da Ehl-i Sünnet ve Hadis ile Küllâbiyye hakkındaki bilgileri de önemlidir. Onun Mu'tezile'ye olan

¹⁶⁰ RITTER, “Nâşirin Mukaddimesi”, s. yz. Allard, Eş'arî'nin, Cübbâî'nin adı altında muhafaza ettiği sahifelerde birtakım kaybolmuş kısımların mevcut olduğunu iddia etmektedir. ALLARD, **Attributs**, s.132 vd. (naklen WATT, **Formative Period**, s.300.)

¹⁶¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.85.

¹⁶² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.492

¹⁶³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.540

¹⁶⁴ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.13

¹⁶⁵ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.61.

¹⁶⁶ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.184, 483.

vukûfiyetinin, Ehl-i Sünnet hakkında olmayışına ve bu yüzden de ona dair bilgilerinin kısalığına işaret eden İbn Teymiyye, ‘nerede tafsilatlı bilgi nerede icmâlî bilgi’ şeklinde hafif yollu eleştirisine rağmen, onun, diğer makâlât yazarlarına ve Bâkîllânî, İbn Fûrek, Ebu İshak gibi takipçilerine nazaran daha bilgili ve konusuna vâkîf olduğunu söyler.¹⁶⁷

Bunların dışında kalan ve müntesiplerinin yokluğu nedeniyle haklarında bilgi vermek için önceki erbâb-ı makâlâtın kitaplarına başvurmak zorunda kaldığı Hâricîler, Mürcie ve Şia’nın kolları gibi fırkalar hakkında verdiği bilgilerin, Mu’tezile’ye dair bilgileri kadar sağlam olmayacağı açıktır. Bu, bizzat görüş sahiplerinin kendileri, eserleri veya tâbilerinden değil de, öteki kaynaklardan faydalanma zaruretinin kaçınılmaz bir neticesidir.¹⁶⁸ Bu yüzden, Eş’arî, önceki kaynaklarda ne bulduysa onunla yetinmek durumundadır. Ancak, o bu hususta da oldukça titiz davranmış, karşılaştırmalı okumalar yaparak rivayetleri tahkik etmeye ve böylece nakletmeye, şayet doğruluğundan emin olmadığı veya hatalı olabileceğini düşündüğü durumlar olursa, bunları da rivayetin akabinde belirtmeye özen göstermiştir. Bu sebeple, bu fırkalar konusunda da muadillerine nazaran daha güvenilirdir.

Eş’arî, aktardığı her görüş için her zaman kaynak ismi vermemekle birlikte gerekli gördüğü yerlerde eserlerine başvurduğu müellifleri anmaktan kaçınmaz. Bazen bir görüşü aktarırken ‘Bir rivayet eden (hâkî) rivayet etti ki:...’, ‘Bana falancanın şöyle şöyle dediği ulaştı/belağani’, ‘Falancanın şöyle dediği nakledildi’ gibi belirsiz ifadeler kullanıp kaynağını açıkça zikretmediği de olur.

Eş’arî, eser boyunca Nazzâm’ın “*el-Cüz*” adlı eseri dışında, kaynak olarak kullandığı hiçbir kitabın ismini vermez. Bunun yerine müelliflerin adlarını zikreder. Buna göre Eş’arî’nin ismen zikrettiği kaynakları şunlardır:

- *Abbâd b. Süleyman (250/864)*

Eş’arî, *Makâlât* boyunca çeşitli konularda görüşleri verilen ve kendisine ‘Abbâdiyye’ fırkasının nispet edildiği,¹⁶⁹ Mu’tezilî âlim Abbâd b. Süleyman’ı, yalnızca

¹⁶⁷ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü’s-Sünne*, V/279.

¹⁶⁸ İBN TEYMİYYE, *age*, VI/301.

¹⁶⁹ EŞ’ARÎ, *Makâlât*, s.189, 196.

bir yerde Mürcie'den Ebu Şemr'in görüşünü naklederken Muhammed b. Şebîb ile birlikte kaynak olarak zikreder.¹⁷⁰

Mu'tezile'nin yedinci tabakasında sayılan ve meşhur pek çok esere sahip olduğu söylenen¹⁷¹ Abbâd b. Süleyman'ın, Ebu Hâşim'i eleştirdiği “*el-Ebvâb*” isimli bir eseri¹⁷² ile İbnü'n-Nedîm'in bildirdiği ‘*İsbâtu'l-Cüz'illezi lâ yetecezze*’, ‘*el-İnkâr en yahluka'l-İnsânu ef'âlehüm*’ ve ‘*Tesbîtu Delâleti'l-A'râz*’ adlarını taşıyan kitaplarından bahsedilir.¹⁷³

- ***Burgûs, Muhammed b. İsa (240/854)***

Eş'arî'nin iki yerde, Mu'tezile ile ilgili görüşler için başvurduğu kaynaklarından biridir.¹⁷⁴ Kendisine ‘pire’ anlamına gelen ‘burgûs’ lakabı verilen Muhammed b. İsa, *Makâlât*'ta el-Hüseyn b. Muhammed en-Neccâr'ın görüşüne meyleden bir kişi olarak zikredilmiştir.¹⁷⁵

- ***Ca'fer b. Harb (236/850-51)***

Eş'arî, Hişâm b. el-Hakem'in ‘ef'âl-i ibâd’ konusundaki görüşü¹⁷⁶ ile Ebu'l-Hüzeyl'in ‘Allah’ın sıfatları’ ile alakalı görüşünü¹⁷⁷ Ca'fer b. Harb'i kaynak göstererek nakleder. Ancak Eş'arî, Ca'fer b. Harb'in Ebu'l-Hüzeyl'e nispet ettiği görüşü ile ilgili olarak hatalı olduğu kaydını düşer.¹⁷⁸ Burada Ca'fer b. Harb'in Ebu'l-Hüzeyl'i görüşlerinden dolayı tenkit edip tekfirine işaret ettiği “*Tevbîhu Ebi'l-Hüzeyl*” adlı eserinin bulunduğunu¹⁷⁹ hatırlamak gerekir. Hatta Hayyât, onu, Ebu'l-Hüzeyl'i eleştirdiği için yermiştir.¹⁸⁰ Anlaşılan o ki, Eş'arî de, Ca'fer b. Harb'in Ebu'l-Hüzeyl'e nispet ederek naklettiği rivayeti isabetli bulmamaktadır.

¹⁷⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.134.

¹⁷¹ KÂDİ ABDÜLCEBBÂR, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.285, İBNÜ'L-MURTAZA, *el-Münye ve'l-Emel*, s.169.

¹⁷² İBNÜ'L-MURTAZA, *age*, s.169.

¹⁷³ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.358.

¹⁷⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.235,238.

¹⁷⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.253.

¹⁷⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.40.

¹⁷⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.173, 486.

¹⁷⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.173.

¹⁷⁹ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.122.

¹⁸⁰ HAYYÂT, *el-İntisâr*, s.57.

Madelung, en-Nâşî el-Ekber'e nispet edilen ve van Ess tarafından neşredilen “*Mesâilu'l-İmâme*”nin Ca'fer b. Harb'in “*Usûlü'n-Nihal*” adlı eseri olduğunu söyler ve bunu çeşitli argümanlarla desteklemeye çalışır.¹⁸¹ Lewinstein'e göre, ister Nâşî el-Ekber'e, isterse de Ca'fer b. Harb'e ait olsun bu eseri Eş'arî, kaynak olarak kullanmamıştır.¹⁸²

- *Ca'fer b. Mübeşşir (255/869)*

Eş'arî'nin, eserinden en uzun alıntı yaptığı kaynağıdır.¹⁸³ Yaklaşık on sayfa tutan bu alıntı, Allah'ın kelâmını cisim kabul edenlerin ve etmeyenlerin ihtilafları hakkındadır. Eş'arî, ondan yaptığı nakilden sonra onun Kur'ân'ın taşınması (nakli) görüşünde olanların görüşleri hakkında yaptığı rivayette isabetli olup olmadığını bilemediğini söyler.

Konu itibariyle Eş'arî'nin faydalandığı eseri, İbnü'n-Nedîm'in listesi içerisinde “*Kitâbu't-Tevhîd alâ Esnâfi'l-Müşebbihe ve'l-Cehmiyye ve'r-Râfıza*”, “*Kitâbu'l-Hucce ale'l-Bida*”, “*Kitâbu'l-Hikâye ve'l-Mahkî*” ve “*Kitâbu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*” adlı kitaplardan biri olabilir.¹⁸⁴

- *Câhuz (255/869)*

Eş'arî'nin çeşitli konularda görüşlerini zikrettiği, bunun yanında Nazzâm¹⁸⁵ ile Hişâm b. el-Hakem'in¹⁸⁶ birer görüşleri için kaynak olarak gösterdiği, Mu'tezile'nin en velûd yazarlarından. Eş'arî onun hangi eserinden faydalandığını bildirmemektedir.

- *Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (235/849)*

Eş'arî, Ebu'l-Hüzeyl'in bazı kitaplarında onun Hişâm b. el-Hakem ile aralarında

---

¹⁸¹ MADELUNG, “*Frühe Mu'tazilitische Häresiographie*”, s.220-36.

¹⁸² LEWINSTEIN, *Studies*, s.15.

¹⁸³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.589-598.

¹⁸⁴ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.344.

¹⁸⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.339.

¹⁸⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.33, 491.

geçen bir münâzarasını zikrettiğini söyleyerek bunu nakleder.¹⁸⁷ Bunun haricinde, Mu'tezile'den Ebu Musa el-Murdâr'ın da bir görüşü için onu kaynak olarak gösterir.¹⁸⁸

Eş'arî, Ebu'l-Hüzeyl'in eserlerinden yararlanmış olduğu halde onun bazı görüşlerini Zürkân,¹⁸⁹ Ca'fer b. Harb¹⁹⁰ gibi şahıslar aracılığıyla kaydetmektedir, hatta Ca'fer b. Harb'i Ebu'l-Hüzeyl'e nispet ettiği bir görüşte hatalı bulur.¹⁹¹

- *el-Edemî, Ebu Osman İsmail b. İbrahim (h.III. yüzyılın ilk yarısı)*

Ebu'l-Hüzeyl, Nazzâm, Esamm gibi meşhur Mu'tezilîlerle birlikte Mu'tezile'nin 6. tabakasında sayılan,¹⁹² Kadı Abdülcebbâr'ın da kaynak olarak kullandığı¹⁹³ bu şahıs hakkında pek bilgi yoktur. Abbâsî Halifesi Vâsık zamanında (227-32/842-7) yaşadığı İbnü'l-Murtaza'nın rivayet ettiği bir hâdiseden anlaşılmaktadır.¹⁹⁴

Makâlât'ta Mürcie ile ilgili bölümde, Ebu Hanîfe ile Mu'tezile'den Ömer b. Ebî Osman eş-Şimmezî arasında geçen iman konusundaki bir diyalogun kaynağı olarak yer almaktadır.¹⁹⁵ Bunun dışında kendi müstakil görüşleri de zikredilmektedir.¹⁹⁶

- *el-Furatî, Ebu Ömer Ahmed (h.III. asrın ikinci yarısı)*

Eş'arî, Muammer b. Abbâd (235/830)'ın bir görüşünü Ebu Ömer el-Furatî'nin kendisine haber verdiğini söylemiştir. el-Furatî de Muammer'in bu görüşünü Muhammed b. İsa es-Sayrafî vasıtasıyla almıştır.¹⁹⁷ Buradan da el-Furatî'nin Eş'arî zamanında yaşadığı anlaşılmaktadır.

---

¹⁸⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.32.

¹⁸⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.190, 512.

¹⁸⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.339.

¹⁹⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.173, 486.

¹⁹¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.173.

¹⁹² KÂDİ ABDÜLCEBBÂR, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.268, İBNÜ'L-MURTAZA, *el-Münye ve'l-Emel*, s.107.

Kâdi Abdülcebbâr, onu sadece ismen zikrederken, İbnü'l-Murtaza, onun âlim, fâzıl, zâhid ve kelâmî meselelerde yetkin biri olarak zikreder.

¹⁹³ KÂDİ ABDÜLCEBBÂR, *age*, s.235, 254.

¹⁹⁴ İBNÜ'L-MURTAZA, *el-Münye ve'l-Emel*, s.169.

¹⁹⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.138.

¹⁹⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.415.

¹⁹⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.168, 488.

- *Harîrî (h. III. yüzyılın ikinci yarısı)*

Sadece bir yerde, Ca'fer b. Mübeşşir'in bir görüşünün kaynağı olarak zikredilmektedir.¹⁹⁸

- *İbnü'r-Râvendî (301/913)*

Eş'arî, onu Ebu İsa el-Verrâk ile birlikte Râfîzî/İmâmî müellifler listesinde saymakta ve sonradan (Mu'tezile'den ayrılarak) bu fırkaya katılıp onlar için imamet konusunda eserler kaleme aldıklarını söylemektedir.¹⁹⁹ Onu ayrıca, hem iman konusunda farklı gruplara bölünen Mürcie fırkaları arasında,²⁰⁰ hem de Mu'tezile'nin ihtilaf konularıyla ilgili yerlerde²⁰¹ zikretmektedir.

Yine kaynak olarak Hişâm b. el-Hakem'in tescime dair görüşlerinde,²⁰² Nazzâm'ın²⁰³ ve Mu'tezile'nin bir görüşünde²⁰⁴ zikredilmektedir. Mu'tezile'ye (tevâhid görüşüne katılanlar) nispet ederek verdiği bir görüşte, Eş'arî, genel tarafsızlık ilkesini bozarak öfkesini izhar eder ve "bu asla işitmediğim ve hiç kimsenin söylediğini de görmediğim bir görüştür. Bu, o lânetliğin hiçbir marifet ve bilgisi olmayanlar, kendisine inansın diye yamadığı (tedlis) bir görüştür"²⁰⁵ der.

- *el-Ka'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî (319/931)*

O, *Makâlât*'ta hem çeşitli konularda görüşleri olan²⁰⁶ bir Mu'tezilî, hem de Eş'arî'nin Hişâm b. el-Hakem'in Allah'ın bilmesi ve halk-ı Kur'ân konularındaki görüşlerini naklettiği kaynağıdır.²⁰⁷

Eş'arî'nin, çağdaşı olan Ka'bî'nin hangi eserinden yararlandığı belli değildir.

---

¹⁹⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.337.

¹⁹⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.64.

²⁰⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.140, 143, 149.

²⁰¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.159, 160, 332, 388, 422-4, 428, 445-6, 502, 572, 589.

²⁰² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.339.

²⁰³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.588.

²⁰⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.572.

²⁰⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.572.

²⁰⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.230, 232, 358, 557.

²⁰⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.493, 582.

Onun yalnızca Hişâm b. el-Hakem'in görüşleri için kaynak olarak kullanılması, Ka'bî'nin meşhur "*Makâlât*"ından yararlanmış olma ihtimalini azaltmaktadır. Zaten, eserin yazma nüshasına sahip olan Fuad Seyyid, Kâtip Çelebî'nin, Ka'bî'nin *Makâlât*'ını 279 tarihinde yazdığını²⁰⁸ söylemesine karşı çıkararak, onun bizzat kendisinin *Makâlât*'ı 290 küsurlu yıllarda yazmaya başladığını belirttiğini nakleder.²⁰⁹ Nitekim, Ka'bî'nin doğum tarihi de 273/886'dır.²¹⁰ Bu durumda Ritter'in de belirttiği gibi Eş'arî, *Makâlât*'ını 291/903 tarihinden sonra yazmış olduğundan iki eserin yazılış tarihi birbirine çok yakın olmalıdır.

Her iki eserin tertip, içerik ve dil bakımından birbirine çok yakın olduğunu iddia eden Lewinstein, makâlât geleneğinde Hâricîlerin sunumuna dair yaptığı doktora tezinde, Eş'arî'nin Hâricîler hakkında Ka'bî'ye hiçbir atıfta bulunmadığını, fakat ana çatıyı ondan aldığı kesin olduğunu ileri sürmektedir.²¹¹ Ancak, Lewinstein, Ka'bî'nin *Makâlât*'ının Hâricîler'le ilgili bölümünü görmemiş, ona dair bilgileri Neşvânu'l-Himyerî'nin *el-Hûru'l-Îyn*'inde korunmuş muhtasar haline dayanarak vermek zorunda kaldığını söylemiştir.²¹² Bu durum, Eş'arî'nin Ka'bî'nin *Makâlât*'ından yararlandığı ve onun sistemini devam ettirdiğini iddia etmek için yeterli bir temel değildir.

Kabî'nin *Makâlât*'ının Mürcie ile ilgili kısmını görme ve inceleme imkanını bulan Sönmez Kutlu, her iki eserdeki bilgiler arasında büyük benzerliklerin bulunduğunu, hatta Eş'arî'nin Mürcie'nin imana dair görüşlerinde Ka'bî'nin verdiği bilgilerden hareket ettiğini iddia etmektedir.²¹³ Yine onun Ka'bî'nin *Makâlât*'ındaki Mu'tezile bölümünde olduğu gibi fırkalara ayırma gayretinde olmadığını, ancak Mürcie'de verdiği bilgilerde Ka'bî ile uyum içerisinde olmakla birlikte, Ka'bî'den ayrı olarak şahıs adlarına nispetle 'falanca ve ashâbı' veya 'falancaya uyanlar' şeklinde fırkalaştırma yoluna gittiğini söylemektedir.²¹⁴

²⁰⁸ KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zünûn*, II/1782.

²⁰⁹ SEYYİD, Fuad, "*Muhakkikin Önsözü*", *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.55.

²¹⁰ SEYYİD, "*Muhakkikin Önsözü*", *age*, s.45.

²¹¹ LEWINSTEIN, *Studies*, s.12

²¹² LEWINSTEIN, *Studies*, s.11.

²¹³ KUTLU, "*Ebu Mansûr el-Maturidî'nin Mezhebî Arka Planı*", s.137.

²¹⁴ KUTLU, "*Usul Sorunu*", s.24.

Ka'bi'nin *Makâlât*'ının neşredilen Mu'tezile'yle ilgili bölümü ile Eş'arî'nin *Makâlât*'ı arasında bilgi benzerliklerinin bulunması normaldir. Zira yakın zaman dilimlerinde yaşamış ve belli bir dönem de olsa aynı fikri havayı solumuş iki müellifin ortak kaynaklara dayanmaları pekala mümkündür.²¹⁵ Kaynaklarını zikretmekten çekinmeyen Eş'arî'nin Hişâm b. el-Hakem'in iki görüşü dışında, çeşitli fırkaları içine aldığı bildiğimiz Ka'bi'yi veya *Makâlât*'ını diğer fırkalar hakkında kaynak olarak zikretmemesi gariptir. Ayrıca, tasnif benzerliği iddiasına gelince, Ka'bi'nin fırka tasnifi hakkında bilgi veren İbnü'l-Murtaza, onun ana fırkaları altıya ayırdığını, bunların Şia, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşviye olduğunu, Mücbire'yi Mürcie'den saydığı için fırkaların sayısının yedi değil de altı olduğunu söylemektedir.²¹⁶ Bu fırka tasnifi de Eş'arî'ninkine benzememektedir.

Bütün bu hususlardan sonra Eş'arî'nin, *Makâlât*'ında Ka'bi'nin *Makâlât*'ını kaynak olarak kullanmadığını söylemek, ispatlanması zor bir iddia gibi durmamaktadır.

- *el-Kerâbîsî, el-Hüseyn b. Ali (245/859)*

İlk dönem Ehl-i sünnet kelâm âlimlerinden biri olarak kabul edilen Kerâbîsî'nin genellikle Hâricîler konusunda önemli bir kaynak sayılan *Makâlât*'ı vardır. Nitekim Sübkî, Kelâmcıların, Hâricîler ve diğer Ehl-i Ehvâ'nın görüşleri hususunda onun makâlâta dair kitabına muhtaç olduklarını dair rivayet nakleder.²¹⁷ Yukarıdaki ifadelerden ve el-Bağdadî'nin, bu eserin sadece Hâricîlerden değil, diğer fırkaların da tüm kollarından bahsettiğine dair verdiği bilgiden hareketle, onun içeriğinin tüm itikadî fırkaları kapsadığı söylenebilir.²¹⁸ Fakat genel olarak Hâricîlerle ilgili hususlarda referans olarak kullanılmıştır. Zaten Eş'arî de onu Hâricîlerin Acâride ve Meymûniyye kolları hakkında kaynak olarak gösterir ve onun ilgili görüşü bazı kitaplarında zikrettiğini söyler.²¹⁹ Eş'arî'nin çoğul olarak andığı kitaplarının neler olduğunu bilemiyoruz, ancak bunların arasında *Makâlât* da olmalıdır.

²¹⁵ Mesela, Mu'tezilî Zürcân, Eş'arî'nin olduğu kadar Ka'bi'nin de kaynağıdır. bkz. HANSU, **Mu'tezile ve Hadis**, s.122, dipnot metni.

²¹⁶ İBNÜ'L-MURTAZA, **el-Milel ve'n-Nihal**, s.18, **el-Münye ve'l-Emel**, s.79.

²¹⁷ SÜBKÎ, **Tabakât**, II/252.

²¹⁸ BAĞDÂDÎ, **Usûlu'd-Dîn**, s.308.

²¹⁹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.95.

- *el-Medâinî, Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Basrî (228/843)*

Eş'arî, Hâricîlerle ilgili anlatımında Sıffîn Savaşı sonrası Hâricî hareketin şekillenmesiyle ilgili bazı tarihî bilgileri, el-Medâinî'yi kaynak göstererek vermektedir.²²⁰ Yalnızca burada zikredilen el-Medâinî'nin Eş'arî'nin yararlandığı eseri, muhtemelen 38/658 yılındaki Nehrevan muhârebesine dair müstakil eseri “*Kitâbu'n-Nehrevan*”dır.²²¹

- *Muhammed b. Şebîb (319/931)*

Ka'bi'nin Mu'tezile kelâmcıları ve müellifleri başlığı altında va'îd ve el-menzile beyne'l-menzileteyn hariç diğer bütün görüşlerde Mu'tezile ile hemfikir olan kişiler arasında saydığı²²² Muhammed b. Şebîb, Eş'arî'nin *Makâlât*'ında da iman konusunda ihtilaf eden Mürcie fırkaları arasında sekizinci fırkanın lideri olarak sayılır.²²³ Kâdi Abdülcebbar ve İbnü'l-Murtaza, onu Mu'tezile'nin 7. tabakası içerisinde zikrederek, irca' konusunda yazdığı kitabından dolayı Mu'tezilîler tarafından eleştirildiğini, buna karşılık, onun ‘ben irca konusundaki bu eseri sizin için ortaya koydum, başkası için değil’ dediğini zikrederek²²⁴ bir nevi onu aklamaktadır. Bunun yanında İbnü'l-Murtaza, onu Mürciî mütekellimler arasında sayar.²²⁵

Eş'arî, Mürcie ile ilgili bölümde onun ve ashabının çeşitli görüşlerini aktarırken, yine Mürcie ile ortak görüşleri bulunan Ebu Şemr'in ve Gaylâniyye fırkasının birer görüşünü onu kaynak göstererek nakleder.²²⁶ Eş'arî, Muhammed b. Şebîb'in gerek kendi görüşlerinde gerekse de onu kaynak göstererek yaptığı nakillerde onun, kaynaklarda bildirilen irca' konusundaki kitabından yararlanmış olabilir. Ayrıca İbn

²²⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.251.

²²¹ İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.203, BROCKELMANN, C., “*el-Medâinî*”, İA, VII/457. İbnü'n-Nedîm, el-Medâinî'nin çok sayıda eserini kaydeder. Bunlar arasında Eş'arî'nin konuyla ilgili nakli yapabileceği en uygun eser, ‘*Kitâbu'n-Nehrevân*’dır. Bunun dışında ‘*Kitâbu Tarihi'l-Hulefâ*’ ve ‘*Kitâbu'l-Havâric*’ de olabilir.

²²² KA'BÎ, *Zikru'l-Mu'tezile*, s.74.

²²³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.137.

²²⁴ KÂDİ ABDÜLCEBBÂR, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.279, İBNÜ'L-MURTAZA, *el-Münye ve'l-Emel*, s.164.

²²⁵ İBNÜ'L-MURTAZA, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.24, *el-Münye ve'l-Emel*, s.114.

²²⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.134, 136.

Şebîb'in Tevhîd konusunda da genel bir eserinin olduğu söylenmiştir.²²⁷

- *Nazzâm (231/845)*

Eş'arî'nin eserinin ismini vererek zikrettiği tek kaynağıdır. Bu, Nazzâm'ın “*el-Cüz*” adlı eseridir.²²⁸ Cevherle ilgili tartışmaların anlatıldığı yerde ‘en-Nazzâm, *el-Cüz*’ adlı kitabında bazılarının şöyle dediğini nakletti...²²⁹ derken, cevherle ilgili bir başka meselede Nazzâm’a izafe edilen bir kitapta onun şöyle dediğini okudum...²³⁰ demektedir. Ancak burada eserin ismini vermemektedir.

Nazzâm'ın diğer bazı görüşlerini, Câhız²³¹ ve Zürkân²³² vasıtasıyla nakletmiştir.

- *en-Neccâr, el-Hüseyn b. Muhammed (220/835)*

Eş'arî'nin on ana fırka içerisinde saydığı ve diğer pek çok eserde Neccâriyye olarak isimlendirilmesinin aksine ‘el-Hüseyniyye’ şeklinde adlandırdığı fırkayı nispet ettiği kişidir. Onun birçok konudaki görüşünü vermekle birlikte, Mu'tezile'nin, irade konusuna müteallik bir husustaki ihtilaflarında kaynak olarak zikretmektedir.²³³

- *İbnü's-Selcî, Muhammed b. Şüca' el-Bağdâdî el-Hanefî (266/880)*

Eş'arî, Kur'ân ile ilgili tartışmalarda onu kaynak göstererek nakilde bulunur.²³⁴ Onun, sahibini isim vermeksizin naklettiği bir görüşün Zürkân tarafından Vekî' b. el-Cerrah'a nispet edildiğini söyler.

İbnü'n-Nedîm, İbnü's-Selcî'yi Hanefî fakihler arasında zikreder ve ona ‘*Kitâbu Tashihi'l-Âsâr*’, ‘*Kitâbu'l-Mudârabe*’ ile ‘*Kitâbu'n-Nevâdir*’ adlı eserler nispet eder.²³⁵

²²⁷ KÂDİ ABDÛLCEBBÂR, *age*, s.279, İBNÛ'L-MURTAZA, *age*, s.164

²²⁸ bkz. İBNÛ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.340.

²²⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.316.

²³⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.324.

²³¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.339.

²³² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.384, 433, 436-7.

²³³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.415.

²³⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.586.

²³⁵ İBNÛ'N-NEDÎM, *el-Fihrist*, s.437.

Eş'arî'nin kaynak olarak kullandığı eseri belki de bunlardan biridir.

- *Süleyman b. Cerîr (Yaklaşık h. III. asrın başları)*

Eş'arî'nin Zeydiyye'nin ikinci fırkası olarak zikrettiği Süleymaniyye'nin lideridir. Eş'arî, Süleyman b. Cerîr'in, ismini vermediği bir kitabından onun istitâat konusundaki görüşünü okuduğunu söyler.²³⁶ Bunun dışında imâmet konusunda İmâmiyye'den bir fırkanın görüşü için onu kaynak gösterir.²³⁷ Onun diğer görüşlerinde kaynak olarak Zürkân'ı²³⁸ zikrettiği de görülür.

- *el-Verrâk, Ebu İsa Muhammed b. Hârûn (248/862)*

Eş'arî, onu Râfıza/İmâmiyye fırkasının müelliflerinden ve hadis râvîlerinden bir kaçını ismen zikrettiği bir yerde anmakta, İbnü'r-Râvendî ile birlikte sonradan bu fırkaya katılıp onlar için imâmet konusunda eserler te'lif ettiğini söylemektedir.²³⁹

Hişâm b. el-Hakem'in ashâbının²⁴⁰ ve Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî'nin bir görüşü²⁴¹ için onu kaynak olarak zikreder. Bunun dışında tabiatçılardan (ashâb-ı tabâi') bir naklini aktarır.²⁴²

Verrâk'ın diğer din ve grupları da kapsayan bir *Makâlât*'ı olduğu bilinmektedir.²⁴³ Bunun dışında '*Kitâbu İhtilâfi'sh-Şia*' adlı bir eserinin de olduğu bildirilmiştir.²⁴⁴ Eş'arî'nin yaptığı ilk iki naklin Şia'ya mensup kişilerden olması, *İhtilâfu'sh-Şia*'dan, tabiatçılardan yaptığı naklin de *Makâlât*'tan olma olasılığı yüksektir.

Madelung, Eş'arî'nin Şia konusunda sarâhaten zikrettiğinden daha çok Verrâk'a dayandığını söylemektedir.²⁴⁵

²³⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.73.

²³⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.64.

²³⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.68.

²³⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.64.

²⁴⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.33.

²⁴¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.34.

²⁴² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.345.

²⁴³ BROCKELMANN, *GAL S*, I/341.

²⁴⁴ NECÂŞÎ, *Ricâl*, s.263 (naklen MADELUNG, "*Bemerkungen ...*", s.282).

²⁴⁵ MADELUNG, "*Bemerkungen ...*", s.283.

- *el-Yemân b. Rebâb (h. III. yüzyılın ilk yarısı)*

Eş'arî'nin Hâricîlerin müellif ve mütekellimleri arasında saydığı el-Yemân b. Rebâb,²⁴⁶ onun Hâricîler konusundaki en önemli kaynaklarından²⁴⁷

- *Zürkân, Ebu Ya'la Muhammed b. Şeddâd (298/910)*

Eş'arî'nin ismini en çok zikrettiği kaynağıdır. Mu'tezile'den ve Nazzâm'ın öğrencilerindedir.²⁴⁸ Ona dayanarak verdiği bilgilerin çeşitli mezhepleri kapsaması, kaynak olarak kullandığı eserinin büyük ihtimalle “*Kitâbu'l-Makâlât*” olduğunu göstermektedir.

Eş'arî'nin görüşlerini aktarırken kaynaklarını belirtmeye özen gösterdiği Hişâm b. el-Hakem'e dair en önemli kaynağı Zürkân'dır.²⁴⁹ Bu durumu tespit eden Madelung, Eş'arî'nin Hişâm b. el-Hakem'in görüşlerine dair verdiği pek çok malûmâtın Zürkân'dan gelmesinden yola çıkarak, Zürkân'ın, Hişâm b. el-Hakem'in eserlerini bizzat okuyup *Makâlât*'ında kullanmış olabileceğinin rahatlıkla kabul edilebileceğinden bahseder.²⁵⁰ Böylece Hişâm b. el-Hakem dolaylı da olsa Eş'arî'nin kaynaklarından olmaktadır.

Hişâm dışında Zürkân vasıtasıyla görüşlerini verdiği kişiler, Şia'dan Ebu Mâlik el-Hadramî, Süleyman b. Cerîr, Hâricîler'den Acârîde fırkasının Hamziyye kolu ve Necdiyye fırkası, Mürcie'den Gaylân ve genel olarak Mürcie, Mu'tezile'den el-Esamm, Ebu'l-Hüzeyl, Muammer b. Abbâd, Nazzâm, Sümâme b. el-Eşres, ayrıca Dırâr b. Amr, Cehm b. Safvân, Bekr b. Uhti Abdilvâhid ve Vekî' b. el-Cerrâh'tır.²⁵¹

Bunların dışında, Eş'arî'nin felsefecilerin eserlerinden faydalandığı anlaşılmaktadır. Örneğin, felsefecilerin Allah ile diğer varlıklar arasında isimler ve

²⁴⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.120.

²⁴⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.103, 119, 120.

²⁴⁸ KÂDİ ABDÜLCEBBÂR, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s.285, İBNÜ'L-MURTAZA, *el-Münye ve'l-Emel*, s.169.

²⁴⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.40, 44, 55, 56, 60, 61, 63, 331, 345, 364, 367, 511, 582, 583.

²⁵⁰ MADELUNG, “*Bemerkungen ...*”, s.278

²⁵¹ Bu nakiller için bkz. EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.43, 68, 94, 125, 137, 328, 339, 346, 364, 373, 384, 433, 436-7, 476-7, 511, 584, 586, 594-5.

sıfatlar konusunda müştereklik olamayacağını, bundan dolayı, Allah'ın âlim, kâdir, hayy, semî', basîr diye isimlendirilemeyeceğini, yalnız ezeldir denebileceğini söylediklerinin nakledildiğini belirtir.²⁵² Bir başka yerde, Ebu'l-Hüzeyl'in 'Allah'ın sıfatları kendisidir' görüşünü eleştirirken, onun bu görüşünü Aristoteles'ten aldığını, "Aristoteles bazı kitaplarında dedi ki: ...."²⁵³ şeklinde beyan eder. Buradan Eş'arî'nin felsefî eserleri okuduğu anlaşılmaktadır.

İbn Teymiyye, Eş'arî'nin Ehlü's-Sünne ve'l-Hadis hakkındaki bilgisinin çoğunu Zekeriyya b. Yahya es-Sâcî (307/919)'den ve Bağdad Hanbelîlerinden bizzat aldığını söylemektedir.²⁵⁴

Eş'arî'nin Mu'tezilî şahısların çeşitli konulardaki görüşleriyle ilgili verdiği bilgilerle, Hayyât'ın *el-İntisâr*'ındaki bilgiler çoğu kez örtüşmektedir.²⁵⁵ Ancak bu durum, Eş'arî'nin, çağdaşı sayılabilecek Hayyât (298/910)'ın bu eserinden istifade ettiği anlamına gelmez. Eserin birinci bölümünde, Mu'tezile ile ilgili kısımda Hayyât'ın hiçbir görüşünü nakletmezken ikinci bölümde, üç yerde görüşlerini nakleder.²⁵⁶ Fakat hiçbir yerde onu kaynak göstererek nakilde bulunmaz. İki eser arasındaki benzerlikler, ikisinin de ortak kaynaklara dayandığını gösteriyor olabilir.

Eş'arî ile yakın zamanlarda yaşamış, bir başka Mu'tezilî müellif Nâşî el-Ekber (293/906)'in makâlâta dair elimize ulaşan eseri "*Mesâilu'l-İmâme*"nin de Eş'arî'nin kaynakları arasında olamayacağı düşünülmektedir.²⁵⁷

Yine yakın zamanlarda yaşamış ve "*Fıraku's-Şia*" adıyla makâlât sahasında eser yazan Hasan b. Musa en-Nevbahtî (300/912) ile bir başka Şîî makâlât yazarı Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'nin "*el-Makâlât ve'l-Fırak*"ından da faydalanmadığı anlaşılmaktadır. Zira Nevbahtî'yi sadece bir yerde, onun bilgi (maârif) konusundaki görüşünü aktarırken,²⁵⁸ Kummî'den de Yunus b. Abdirrahman el-Kummî şeklinde sadece Şia müelliflerinden birkaç isim sayarken zikretmiştir.²⁵⁹ Bunun dışında herhangi bir yerde onları kaynak olarak göstermemektedir.

²⁵² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.183-184.

²⁵³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.485.

²⁵⁴ İBN TEYMİYYE, *Minhâcü's-Sünne*, V/278, VIII/9.

²⁵⁵ Birkaç örnek için krş. EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.201 ile HAYYÂT, *el-İntisâr* s.53, *Makâlât*, s.202 ile *el-İntisâr*, s.69, *Makâlât*, s.203 ile *el-İntisâr*, s.24, *Makâlât*, s.246 ile *el-İntisâr*, s.52.

²⁵⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.314, 353, 518.

²⁵⁷ LEWINSTEIN, *Studies*, s.15.

²⁵⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.52.

²⁵⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.63.

III- MAKÂLÂT'IN TASNİF VE MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

A. Bölümleri

Eş'arî, eserini iki bölüm olarak tasnif etmiş, birinci bölümde kelâmın genel meselelerini (el-Kelâm fi'l-Celîl), ikinci bölümde kelâmın ince meselelerini (el-Kelâm fi'd-Dakîk) ele almıştır.²⁶⁰ Birinci bölümde zaman zaman konu merkezli anlatıma başvurulsa da, genel olarak fırka merkezli tertip söz konusudur. Eserin makâlât türü içerisinde sayılmasını sağlayan bölüm de budur. Zira ikinci bölüm tamamen konu merkezli bir anlatıma sahiptir ve bir kelâm kitabı formatındadır. Hatta birinci bölüm de özellikle Mu'tezile ile ilgili kısımda makâlât tipi olmaktan çıkmakta ve bir kelâm kitabı haline gelmektedir.

Eserin tahkikli neşrini yapan Hellmut Ritter'e göre eser, üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm, İslam fırkalarının ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in akîdesinin genel hatlarını gösterir (s.1-300). İkinci bölüm, özellikle Mu'tezile'nin dinî ve felsefî akidelerinin izah edildiği kelâmın ince/dakîk meselelerini (s.301-482), üçüncü ve son bölüm de, 'Allah'ın İsim ve Sıfatları' hakkındaki ihtilaflar (483-582) ile fırkaların Kur'ân konusundaki görüşlerini (582-611) içerir. Ritter'e göre, bu üçüncü bölüm, yeni bir hamdele ile başladığı²⁶¹ için müstakil bir eser gibi görünmektedir.²⁶² Ona göre, birkaç eserin tek kitapta toplanması, Eş'arî'nin kitap listesinde zikredildiği üzere başka eserlerinde de yaptığı bir uygulamadır.²⁶³

Eseri Ritter gibi üç bölüme ayıran fakat bunu farklı bir biçimde gerçekleştiren Henry Corbin'e göre, *Makâlât*'ın birinci bölümünde, çeşitli İslâmî fırka ve öğretilerinin bir sunumu yer alır (1-289), ikinci bölümde 'Ehl-i Hadis' ve lafza bağlı kalanların yolları açıklanır (290-300), nihayet sonuncu bölüm de kelâmın çeşitli konularına

---

²⁶⁰ Bölümlerin bu tarz isimlendirilmesi, Eş'arî'ye aittir. Birinci bölümün sonunda "Bu, genel konulardaki kelâmın sonudur" (s.300) derken ikinci bölümün başlığını "Bu, insanların ince meselelerdeki ihtilaflarının zikri" (s.301) şeklinde koymuştur.

²⁶¹ bkz. EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.483.

²⁶² RITTER, Hellmut, "Eş'arî", İA, IV/391.

²⁶³ krş. İBN ASÂKİR, *Tebyîn*, s.128-134.

aittir.²⁶⁴ İkinci bölüm olarak gördüğü Ehl-i Hadis ile ilgili bölümün on sayfadan oluşması, söz konusu bölümün müstakil bir bölüm olarak görülmesini zorlaştırmaktadır.

Richard Frank de, *Makâlât*'ın iki bölümden oluştuğunu, bu iki bölümün birbirinden tamamen ayrı iki kitap gibi durduğunu, birincisinin Mu'tezilî olduğu dönemde yazılmış olabileceğini söyler.²⁶⁵

Abdülkâhir el-Bağdâdî ve İbn Teymiyye'nin referanslarına binâen her iki bölümün de Eş'arî tarafından yazıldığı hususunda şüphe duymayan George Makdisi, birinci bölümün gelenekçi, ikinci bölümün Mu'tezilî iken yazıldığı şeklindeki iddiasının yanında, bu iki bölümün, birbirinden ayrı iki eser olabileceğini, İbn Asâkir'in Eş'arî'den naklettiği eser listesinde yer alan üç Makâlât'tan²⁶⁶ ikisinin bunlar olabileceğini öne sürer.²⁶⁷

Makâlât'ı tek bir eser olarak görmeyenlerden biri de Michel Allard'dır. Ona göre, *Makâlât*, üç ayrı eserden müteşekkildir. Esas "*Makâlât*", İslam fırkalarının görüşlerinin tarafsız izahının yapıldığı Ritter'in neşrindeki birinci bölümdür (1-300). İkinci kitap, 'Kelâmın ince meseleleri' hakkında kelâmdan doğan, fakat tam manasıyla kelâmî olmayan meseleleri ele alarak Hıristiyanlar, filozoflar ve diğer gayr-i müslimlerin görüşlerini ihtiva etmektedir²⁶⁸ (301-482). Üçüncüsü de 'İsimler ve Sıfatlar' hakkında bir kitaptır (483-611) ki, bu bölümde konularla ilgili görüşleri kısa ve sert tenkitler takip etmektedir.²⁶⁹

Makâlât'ın, 'Allah'ın isim ve sıfatları'na dair bölümünün ayrı bir kitap olduğu

²⁶⁴ CORBIN, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s.121

²⁶⁵ FRANK, Richard M., "*Ash'arî*", ER, I/445.

²⁶⁶ Bu üç makâlât, biri Müslümanların görüşlerine ait olan, biri felâsife ve diğer grupların görüşlerine ait olan ve bir üçüncüsü de hem Müslümanların hem de İslâm dışı din ve grupların görüşlerini toplayan *Cümelü'l-Makâlât* isimli eserlerdir. (İBN ASÂKİR, *Tebyîn*, s.131, 133) Ancak Makdisi, *Makâlât*'ın birinci bölümünün Müslüman görüşleriyle ilgili olan makâlât veya *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* olarak bilinen kitap olabileceğini, ikinci cildinin mütekellimlerin görüşleriyle ilgili olan makâlât kitabı, üçüncüsünün de felsefecilerin görüşlerini toplayan *Cümelü'l-Makâlât* olduğunu söyler ki, burada bir bilgi yanlışlığı göze çarpmaktadır. Zira o listede Müslümanların görüşleriyle ilgili ve mütekellimlerin görüşleriyle ilgili iki ayrı makâlât yoktur. Dahası felsefecilerin görüşleriyle ilgili olan makâlât, *Cümelü'l-Makâlât*'tan ayrıdır. *Cümelü'l-Makâlât* diğer iki makâlâtı da kapsayan büyük bir çalışmadır.

²⁶⁷ MAKDISİ, George, *Ash'arî and the Ash'arites II*, s.31.

²⁶⁸ "Makâlât'ın Kapsamı" başlığı altında değinildiği üzere, Makâlât'ta Hıristiyanlar, filozoflar ve diğer gayr-i müslimlerin görüşleri yer almaktadır, ancak bunların sayısı çok azdır. Ritter'in işaret ettiği gibi *Makâlât*'ın ikinci bölümde, özellikle Mu'tezile'nin görüşleri anlatılır. (bkz. RITTER, Hellmut, "*Eş'arî*", İA, IV/391).

²⁶⁹ ALLARD, *Attributs*, s.48-72 (naklen WATT, *Formative Period*, s.306-7).

iddiası bir kenara bırakılacak olursa, diğer iki kitabını da ayrı kitaplar olarak gören Allard'ı destekleyecek haklı sebepler vardır. Ancak birinci bölümde, ikinci bölüme bazı referanslar yapılması, bu iki bölümün başlı başına iki ayrı eser olduğu iddiasının doğruluğunu gölgelemektedir. Mesela, Eş'arî, Mürcie fırkasını anlattıktan sonra, 'Kelâmın ince (*latîf*) ve derin (*gâmiz*) meselelerindeki ihtilafların sunumuna geldiğimizde, Mürcie'nin, kelâmın ince meselelerindeki görüşlerini açıklayacağız'²⁷⁰ demektedir ve ikinci bölüme gönderme yapmaktadır. İbn Teymiyye, Eş'arî'nin Mu'tezile konusunda önemli bir kaynak olduğuna dikkat çekerek, onun Mu'tezile'den her bir kişinin görüşünü ve aralarındaki hem genel (cill) hem de ince (dikk) konulardaki tartışmalarını ayrıntılı bir şekilde zikrettiğini belirtir.²⁷¹ Bu ifade, *Makâlât*'ın birinci ve ikinci bölümüne işaret etmektedir. Gerçi, bu durum, yalnızca, *Makâlât*'ın İbn Teymiyye zamanında da iki bölümden oluşan tek bir eser olarak tanındığı anlamına da gelebilir.

B- Tertip Özellikleri

1- Metodu

Makâlât türü eserlerde ya fırka ve kişi merkezli ya da konu merkezli bir tasnif takip edilir. Fakat hem derli toplu ve kullanışlı oluşu hem de 73 fırka hadisinin uygulamada gösterilmesine imkân sağlaması sebebiyle çoğunlukla fırka merkezli tasnif tercih edilmiştir.

Eş'arî, diğer makâlât türü eserlerde pek görülmeyen, hem fırka hem de konu merkezli tasnifin bir arada uygulanması şeklinde bir metot takip etmiştir. Buna göre, Gâliyye hariç Şia'nın Râfıza/İmâmiyye ile Zeydiyye kolunu ve Hâricîler'i önce fırkalara böler, daha sonra aralarındaki tartışma konularını esas alarak tekrar tasnif eder. Mürcie bölümünde tartışma konuları esas alınmakla birlikte, mezhebin en önemli karakteristiği olan 'iman' konusu altında fırka tasnifi yapılarak, bir nevî Şia ve Hâricîler'deki ikili tasnif mezc edilmiştir. Mu'tezile'de ise fırka esaslı tasnif tamamen terk edilmiş, yalnızca tartışma konuları ve bu konularda görüş bildiren Mu'tezilî

²⁷⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.154.

²⁷¹ İBN TEYMIYYE, *Minhâcü's-Sünne*, V/277.

âlimlerin kanaatleri zikredilmiştir. Hatta Mu'tezile ile ilgili kısmın başlığı, 'Mu'tezile'nin tevâhid ve diğer konulardaki görüşlerinin açıklanması' şeklindedir²⁷² ve bu kısımda çeşitli fırkalar üretmek yerine 'falancanın ashâbı' veya 'falancaya uyanlar' şeklinde ifadeler tercih edilmiştir. Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ashâb-ı Hadis ve Küllâbiyye fırkalarının görüşleri ise, toplu bir halde arka arkaya sıralanmış olarak verilmiştir.

Eserin ikinci bölümünde ise sadece ihtilaf konuları yer alır. Belki de kelâmın tartışmalı bütün meseleleri ardı ardına dizilmiş olup teferruat çok ve tekrar fazladır. Bu durum meselelerin çokluğundan kaynaklanıyor olabilir. Bu bölüm, makâlât kitabı özelliği taşımaktan ziyade bir kelâm kitabı gibidir.

Makâlât'ta konular çoğunlukla şu kalıplarla sunulur:

A fırkası şu kadar fırkaya ayrılmıştır.

A fırkası falanca konuda şu kadar fırkaya ayrılmıştır:

Onlardan birinci fırka, şu kişiye uyanlardır (ashabuhu) veya onlardan birinci fırka şöyle dedi: ...,

Bu, falancanın veya falancaya uyanların veya falanca ve falancaya uyanların görüşüdür.

Önce tartışma konusu ortaya konulur. Meselâ "İnsanlar cevherin ne olduğu konusunda ihtilâf ettiler" denir ve hemen bu ifadenin peşinden, 'şu kadar görüşe ayrıldılar' şeklindeki bir ifadeyle, kaç fırkaya bölündüğü söylenir, daha sonra da bu görüşler tek tek sayılmaya başlanır.

Eserin ikinci bölümünde takip edilen konu merkezli, yani konunun kişi veya mezhepleri şekillendirdiği usul, kendisinden sonraki makâlât kitaplarında tercih edilen bir metot değildir. Onlar, daha ziyade kişi ve mezhepleri esas alır, sonra onların her konudaki görüşlerini alt alta sıralar. *Makâlâtın* ilk cildi bu tasnif usulüne benzemekle beraber ikincisi bir kelâm kitabı tarzındadır.

---

²⁷² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.155.

2- Sistematik Olmayışı

‘Eş’arî’nin *Makâlât*’taki temel ilgisi, mümkün olduğu ölçüde erken dönem makâlât materyalini iki kapak arasında toplamak olduğu için, sunumunda bir ahenk ve düzen meydana getirme, dağınıklığı giderme, sistemleştirme gibi hususlarda çok az bir gayret görülür. O, dikiş yerlerini açıkta bırakır. *Makâlât*, daha sonraki çalışmalardan kolaylıkla ayırt edilebilir. Okuyucu bu eserin ilk dönem makâlât kitaplarından biri olduğunu hemen farkedebilir.²⁷³

Kitabı neşreden Ritter, mukaddimesinde eserin, tertibinin derli toplu olmayışına ve ezberleme-öğretme noktasındaki zorluğu sebebiyle İslâm dünyasında pek tanınmadığını ve yayılmadığını söyler.²⁷⁴

Makâlât’taki sistemsizliğin sebeplerinden birisi de, Eş’arî’nin eser yazımında, münâzaradaki kadar başarılı olmamasıdır. İbn Asâkir, ‘Eş’arî’nin meclislerde tartışmacı ve rakiplerini alt eden bir kişi olmasına rağmen, telif ehlinde olmadığını, bazen yazıp bazen yarıda bıraktığını söyler. Halbuki hocası Ebu Ali el-Cübbâî, telif ehli olduğundan ve yazdığı her şeyi öz olarak yazardı. Ama tartışma meclislerinde pek iyi olmayan bir münâzaracıydı. Bu nedenle çağrıldığı ilim meclislerine bazen Eş’arî’yi çağırarak benim vekilim ol derdi.²⁷⁵ İbn Asâkir’in Eş’arî’nin telif ehlinde olmadığını yolundaki tespiti, onun risalelerinden ziyade *Makâlât*’ında ortaya çıkmaktadır.²⁷⁶

Eş’arî, ana fırkadan farklı görüş beyan eden herkesi başlı başına bir fırka ve makâle kabul ettiği için, fırkaların sayısı çoğalmış, hatta birçoğuna isim bulamamıştır. Bu yüzden de, ‘Onlardan bir fırka şöyle iddia etti’, veya ‘falanca fırkadan 2. fırka şöyle dedi’ tarzında ifadeler kullanmak durumunda kalmıştır.

Fırkaların tasnifinde kullanışlılığı azaltacak bazı garip tasnifler de vardır. Mesela Şia’nın Gâliye kolunun 15 fırkasını sayarken, Hattâbiyye’ye gelince, onun da 5 fırkaya ayrıldığını söyler. Hattâbiyye’nin bu kolları aynı zamanda Gâliyye’nin de birer fırkasıdır. Hattâbiyye, Gâliyye’nin 6. fırkasıdır. Gâliyye’nin 7. fırkası Hattâbiyye’nin 2. fırkası olmaktadır. 8. fırka da Hattâbiyye’nin 3. fırkası olmaktadır. Bunun yanında

²⁷³ LEWINSTEIN, *Studies*, s.9.

²⁷⁴ RITTER, “*Nâşirin Mukaddimesi*”, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. yv.

²⁷⁵ İBN ASÂKİR, *Tebyîn*, s.91. Ayrıca bkz. SÜBKÎ, *Tabakât*, II/247.

²⁷⁶ ONAT, Hasan, “*Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*”, *DİA*, XXVIII/406.

ortada bir karışıklık daha vardır. Hattâbiyye'den bahsederken bu fırkanın kendi içinde 5 fırka olduğunu söyler ve bundan sonra bahsettiği ilk fırka Hattâbiyye'nin 2. fırkasıdır. O halde Hattâbiyye'nin 1. fırkası hangisi olmaktadır? Duruma bakılırsa Gâliyye'nin 6. fırkası olan Hattâbiyye, aynı zamanda Hattâbiyye'nin 1. fırkasıdır. Fakat bu fırkanın 5 fırkayı içinde barındıran Hattâbiyye'den ismen ve görüş olarak ayırt edilebilen ayrı bir fırka olması gerekmez miydi? Bu durumu el-Bağdâdî'nin *el-Fark*'ında daha iyi anlamaktayız. O da Hattâbiyye'nin beş fırka olduğunu söyler ve aynı Eş'arî'deki gibi diğer 4 fırkayı sayar ve en sonda 5. fırka olarak fırkanın kurucusu Ebu'l-Hattâb'ın imâmetinde ısrar eden ve ondan sonra kimseyi imam olarak görmeyen Hattâbiyye-i Mutlaka'yı zikreder.²⁷⁷ Böylece Eş'arî'nin Hattâbiyye olarak başlangıçta zikrettiği fırkanın aynı zamanda Hattâbiyye'nin 5 fırkasından biri olduğu vuzuha kavuşmaktadır.

Fırka isimlendirmesi konusunda da bazı karışıklıklar mevcuttur. Bazı fırkaların ismi yokken, bazıları 'falancaya uyanlar' şeklinde adlandırılır. Bazen birkaç fırka aynı isimle anılmıştır. Mesela 'Hüseyniyye' adıyla üç fırka vardır: Birincisi, Şia'dan Hüseyin b. Ebî Mansur'a uyanların fırkası,²⁷⁸ diğeri Hâricîlerden Hüseyin isimli şahsa nispet edilen fırka,²⁷⁹ sonuncusu da Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın lideri olduğu fırka.²⁸⁰ Yine 'Vâkıfa' adıyla 4 fırka vardır ki, bu aslında görüşün içeriğine göre yapılmış bir isimlendirme niteliğindedir. Bunlar, İmâmiyye'den,²⁸¹ Havâric'den,²⁸² Mürcie'den²⁸³ ve Kur'ân hususunda sessiz kalan bir fırkadan ibarettir.²⁸⁴

Makâlât'ta bazen fikhî tartışma konularının da verildiği olmuştur.²⁸⁵ Bunlar, genel olarak itikât sahasına girmediğinden makâlât kitaplarında zikredilmez. Ancak Eş'arî, zikrettiği fikhî tartışma konularını, haklarında kelâmcıların görüşler serdetmesi ve ihtilaf etmesi sebebiyle eserine almıştır. Zira o, kelâmcılar arasındaki tüm ihtilafları zikretme amacındadır. Yoksa fakihlerin ihtilafları ilgisi dışındadır.

Hem fırka hem de konu merkezli tasnifin bir arada yapılması bazı karışıklıkları

²⁷⁷ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.250

²⁷⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.24.

²⁷⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.119.

²⁸⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.5, 283-4.

²⁸¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.28-9.

²⁸² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.145.

²⁸³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.110-5.

²⁸⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.602.

²⁸⁵ Bunun örnekleri için bkz. "Makâlât'ın Kapsamı", s.95-6.

da doğurmuştur. Mesela genel itibariyle Mu'tezile içerisinde zikredilen Ebu'l-Hüseyin es-Sâlihî, iman konusunda Mürcie ile benzer kanaati paylaştığı için iman konusunda on iki fırkaya ayrılan Mürcie'nin ikinci fırkası olarak sayılır.²⁸⁶ Aynı husus İbnü'r-Râvendî hakkında da geçerlidir.²⁸⁷ Yine Cehmiyye fırkası, Eş'arî'nin on ana fırkasından biridir. Ancak, iman konusunda 12 kola ayrılan Mürcie'nin ilk fırkası olarak da sayılmıştır.²⁸⁸ Ayrıca, Mu'tezile bölümünde bazı tartışmalı konularda da görüşleri verilmiştir. Bu durum eserin, bir makâlât kitabı olarak sistematik olmayan bir yapıda olduğuna ya da böyle bir yapı taşıdığına işaret etmektedir.

Eserin birinci bölümünde özellikle Mu'tezile ile ilgili kısım hiç düzenli ve sistematik değildir. Âdeta bir sonraki konunun ne olacağını bir önceki konunun sonu belirler. Mu'tezile'nin tevhd ve diğer kelâmî konulardaki ihtilafları sayılırken birden araya 'tecsîm konusunda insanların ihtilaflarının açıklaması',²⁸⁹ başlığıyla tecsîm görüşünü iddia edenlerin (mücessime) ihtilafları girer. Bunu, 'isim ve sıfatlar konusunda insanların ihtilafları',²⁹⁰ 'muhkem ve müteşâbih konusunda insanların görüşleri'²⁹¹ adlı konular takip eder ve sonrasında tekrar Mu'tezile'nin ihtilaflarına geri dönlür.

Mu'tezile'nin görüşlerinin anlatıldığı bölümde Allah'ın isim ve sıfatları konusundaki ihtilafları zikrederken, Eş'arî, birden 'Abdullah b. Küllâb'ın isim ve sıfatlar konusundaki görüşünün açıklaması' başlığıyla bir bölüm açar.²⁹² Bu iki kısım arasındaki bağ, konu ortaklığıdır. Bu durum sadece İbn Küllâb'a has değildir. Başka tartışma konularında Cehm b. Safvân ve el-Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr gibi Mu'tezilî olmayan kişilerin görüşleri verilmiştir.²⁹³ Mu'tezile'nin ihtilaflarının anlatıldığı bir bölümde, o fırkanın mensubu olmayan hatta muhâlif olan kişilerin görüşlerinin verilmesi makâlât türü eserlere pek uymayan bir durumdur.

Eş'arî, bazen bir kişiye nispet ettiği görüşü, bir başka yerde tekrar zikrettiğinde

---

²⁸⁶ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.133.

²⁸⁷ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.140, 149.

²⁸⁸ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.132.

²⁸⁹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.207.

²⁹⁰ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.218.

²⁹¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.222.

²⁹² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.169.

²⁹³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.180, 181.

isim vermeden, ‘bazıları dedi ki..’ şeklinde de sunabilmektedir.²⁹⁴ Bunun tam aksi olarak da önce isimsiz verdiği bir görüşü daha sonraki zikredişinde kime ait olduğunu belirterek verebilmektedir.²⁹⁵

3- Tekrarlar

Makâlât’ın kullanışlılığını azaltan en önemli etkenlerden birisi de tekrarlardır. Eserin birinci bölümünde anlatılan birçok bilgi ikinci bölümde tekrar edilmektedir. Hatta bölümlerin kendi içinde de bilgi tekrarı göze çarpar. Gerçi bir dereceye kadar Eş’arî’nin tuttuğu usûl de bu hâle sebebiyet vermektedir. Çünkü, mezhepleri yazdıktan sonra arkasından falan meseledeki ihtilaflar diyerek o mezhepleri yeniden işlemektedir. Konularına göre fırkaları tasnif edince, mesela ilk defa tecsim konusunda ihtilaf eden Râfızî fırkaları içerisinde görüşü verilen Hişâm b. el-Hakem ve ona nispet edilen Hişâmiyye fırkası, ‘Allah’ın sıfatları’, ‘ef’al-i ibâd’, ‘Allah’ın iradesi’, ‘istitâat’, ‘nazar ve kıyas’ gibi Râfızîlerin ihtilaf ettiği konu başlıkları altında tekrar zikredilmektedir.

Gâliyye’nin kolları arasında sayılan Harbiyye, Muğiriyye, Beyâniyye, aynı zamanda Râfıza’nın kolları arasında da zikredilmektedir. Gerçi bunların, aslında imâmet öğretisi bakımından Râfızî, görüşlerinde aşırılıklara kaçmaları itibariyle de Gâliyye içerisinde sayılmaları hatalı görünmemektedir.

Bazen konularına göre yapılan fırka tasnifinde tartışılan konuların birbirine yakın olmaları tekrarları arttırmıştır. Mesela, Mürcie’nin iman konusundaki ihtilaflarının pek çoğu küfür konusundaki ihtilaflarında da zikredilmiştir.²⁹⁶ Râfızîlerin tecsîm konusundaki görüşlerinde anlatılan Hişâm b. el-Hakem’in görüşleri daha sonra ‘tecsîm konusunda insanların ihtilafları’ başlığı altında tekrar edilir.²⁹⁷

²⁹⁴ krş. EŞ’ARÎ, **Makâlât**, s.195 ile 228.

²⁹⁵ krş. EŞ’ARÎ, **Makâlât**, s.39, 221 ile 492.

²⁹⁶ krş. EŞ’ARÎ, **Makâlât**, s.132-143 sayfaları arasında.

²⁹⁷ krş. EŞ’ARÎ, **Makâlât**, s.31-32 ile 207-208.

C- Fırkaların Tasnifi

1- Fırka Sayılma Kriteri

Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'inin başına koyduğu mukaddimelerde belirttiği üzere makâlât yazarlarının fırkaların hangi esasa/esaslara göre belirleneceği noktasında ortak bir kriteri yoktur.²⁹⁸ Bu nedenle, bir eserdeki fırkalar, diğer eserdekini tutmamakta, birinde ana fırkalar içerisinde zikredilen fırka, diğerinde bir başka fırkanın alt kolu sayılmakta, birinde fırka olarak kabul edilen bir kişinin görüşü, diğerinde fırka kabul edilmemektedir. Şehristânî, kendince bu durumu düzene koyacak bir kriter ortaya koyma çabasında girse de, fırka tasnifinde birbirinin aynı olan iki eser yok gibidir.

Eş'arî'nin *Makâlât*'ta fırka kabul edilmenin kriteri olarak hangi esasa/esaslara dayandığı araştırıldığında, 'onun makâle ve mezhebi gayet umumî manada telakki ettiği, herhangi bir meselede, mensup olduğu zümreye muhâlefet eden kişinin, yeni bir mezhep, yeni bir makâle sahibi olduğu görülür. Bu suretle, mezhepler o kadar çoğalmıştır ki, Eş'arî bunların bir çoğuna isim bulamamıştır.'²⁹⁹

2- Fırkaların Sayısı

Makâlât türü eserlerin birçoğunda, fırkaların sayısını belirleyen en önemli mihenk, 73 fırka hadisi olmuştur. Bu hadisi esas alan bazı makâlât yazarları, kollarıyla birlikte fırkaları 73 sayısına denk getirmeye çalışmışlar, bu sayıya ulaşabilmek için de birtakım sunî ayrımlara başvurmuşlardır.

Eş'arî'nin *Makâlât*'ta 73 fırka hadisini esas almadığı görülmektedir. Zira hem bu hadisten hiç bahsetmemiş, hem de fırkalarının sayısı 73'ü fazlasıyla aşmıştır. Buradan Eş'arî'nin 73 fırka hadisinden haberdâr olmadığı düşünülebilir. Diğer taraftan, bu hadisin, Eş'arî'nin hürmet ettiği ve tâbî olduğunu ilan ettiği³⁰⁰ Ahmed b. Hanbel'in

²⁹⁸ ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel*, I/20.

²⁹⁹ YÖRÜKAN, "*Şehristânî II*", s. 206.

³⁰⁰ EŞ'ARÎ, *el-İbâne*, s.8.

Müsned’inde geçiyor³⁰¹ olması ve Hanbelfler’in Bağdad’da en etkin olduğu devirlerde Eş’arî’nin burada yaşaması gibi sebeplere binâen, Eş’arî’nin bu hadisi duymuş olabileceği, ancak onu sahih veya bağlayıcı olarak görmediği veyahut da mezheplerle ilgili anlatımlarda belirleyici bir bilgi kaynağı olarak kabul etmediği düşünülebilir.

Eş’arî, ana fırkaların sayısını ‘on’ olarak belirler. Buna göre ana fırkalar: Şia, Havâric, Mürcie, Mu’tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Âmme ve Ashâb-ı Hadis ile Küllâbiyye’dir. Bazı eserlerde, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye ve Bekriyye fırkaları, Cebriyye/Mücbire’nin alt kolları olarak sayılmasına karşın, Eş’arî onları ana fırka kabul etmiştir.

Şia, on beş fırkaya ayrılan Gâliyye; Kâmiliyye hariç 24 fırkadan müteşekkil Râfıza/İmâmiyye ve 6 fırkadan oluşan Zeydiyye olmak üzere üç ana kola ve toplam 45 fırkaya ayrılmıştır. Haricilerin fırkalarının sayısını tam olarak tespit etmek biraz zordur. Tasnif oldukça karışıktır. Ancak 35 civarında fırka zikredilmiştir. Mürcie, fırka fırka tasnif edilmemiş, ancak iman konusunda 12 fırka olarak zikredilmiştir. Bu fırkaların bir kısmı iman konusunda Mürcie ile aynı kanaati paylaşıırken diğer konularda başka fırkalara mensupturlar. Mu’tezile’de fırkalar yerini kişilere ve onlara uyanlara bırakmıştır. Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Ehl-i Sünnet ve Küllâbiyye tek fırka olarak sayılmıştır.

3- Fırkalar

Eş’arî’ye göre ana fırkalar on tanedir. Bunlar:

1. Şia	6. Dırâriyye
2. Havâric	7. Hüseyniyye
3. Mürcie	8. Bekriyye
4- Mu’tezile	9. Âmme ve Ashab-ı Hadis
5- Cehmiyye	10. Küllâbiyye

³⁰¹ AHMED B. HANBEL, **el-Müsned**, el-Mektebetü'l-İslâmî, I-VI, Beyrut, tsz., II/332, III/120, 145, IV/202.

- *Şia*

Fırkanın *Makâlât*'taki isimlendirilişi, "Şia" şeklindedir. Bu isim, onlara, Hz. Ali'nin taraftarı (şiası) oldukları ve onu diğer sahabeden üstün tuttıkları için verilmiştir.³⁰² Üç ana kola ayrılır: Gâliye, Râfıza/İmâmiyye ve Zeydiyye.

Bağdâdî'nin 'İslam'a Mensup Olmadıkları Halde İslam'a Nispet Edilen Fırkalar' başlığı altında zikrettiği Gâliye fırkalarını, Eş'arî, böyle bir taksim yapmadığı için Şia içerisinde zikretmiştir. Gâliye 15 fırkadan oluşur. Bunların bir kısmı aynı zamanda imâmet öğretileri sebebiyle İmâmiyye içerisinde zikredilmiştir.

Râfıza kolu, Hz. Ebu Bekr ve Ömer'in imâmetini rafz ettikleri (terk ettikleri/reddettikleri) için bu ismi almıştır.³⁰³ Hem Hz. Ali'yi imam tanımayanları ve hem de imâmet iddiasını sürdürüp savaşmadığı için Hz. Ali'yi tekfir eden Kâmiyye fırkası hariç 24 fırkadan oluşur. Kâmiyye'nin İmâmiyye dışında sayılması isabetlidir. Zira, bu fırka, İmâmiyye'nin karakteristiği olan Hz. Ali'nin önde tutulması prensibinin aksine, Hz. Ali'yi tekfir etmektedir. Diğer bazı makâlât eserlerinde Şîî bir fırka olarak kabul edildiğini görmek mümkündür.³⁰⁴

Başka eserlerde Şia'nın ana kollarından biri sayılan Keysâniyye,³⁰⁵ *Makâlât*'ta İmâmiyye'nin kollarından biridir. 11 fırkaya ayrılmıştır. Bu fırkaların her biri aynı zamanda Râfıza (İmâmiyye)nin da birer kolu mesâbesindedir. Yani, Keysâniyye'nin 1. fırkası İmâmiyye'nin 2., Keysâniyye'nin 2. fırkası İmâmiyye'nin 3. fırkası olmakta ve böylece devam etmektedir. Bu, Eş'arî'nin başka yerlerde de başvurduğu oldukça karışık bir tasnif şeklidir. Hüseyin b. Ali'den sonra imâmeti onun çocuklarına değil de üvey kardeşi Muhammed b. el-Hanefiyye'ye veren Keysâniyye fırkası, ayrı bir ana kol olarak zikredilmeyi hak etmektedir. Zaten Bağdâdî, İsferyânî ve Şehristânî gibi sonraki makâlât yazarları da böyle yapmıştır. Ayrıca Keysâniyye fırkalarının birçoğu isimlidir. Keysâniyye'nin ikinci, beşinci, onuncu fırkası şeklinde verilmiş ayırt edici bir adlandırmaya gidilmemiştir.

³⁰² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.5.

³⁰³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.16.

³⁰⁴ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.54; İSFERÂYİNÎ, *et-Tebîr*, s. 35. Şehristânî ve Fahreddin Râzî, Kâmiyye'yi hulûl ve tenâsüh fikirlerinden dolayı Gâliyye'nin içerisinde sayar: ŞEHRİSTÂNÎ, *Milel*, I/205; RÂZÎ, Fahreddin, *İ'tikâdât*, s. 75.

³⁰⁵ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.21; İSFERÂYİNÎ, *et-Tebîr*, s. 27

İmâmiyye'nin 24 fırkası sayıldıktan sonra aralarındaki ihtilaf konularına göre tekrar tasnif edilmiştir. Bu konular, teccîm, Allah'ın sıfatları, bedâ, Kur'ân, ef'al-i ib'ad, Allah'ın iradesi, istitâat, tevellüd, ric'at, imâmet cevher, cisim gibi kelâmın çeşitli meseleleridir. Bu bölümde göze çarpan bir durum da, Hişâm b. el-Hakem vurgusudur. Neredeyse her konuda görüşü verilmiştir. Bu nedenle Hişâm b. el-Hakem'in kelâmî görüşlerinin tespitinde *Makâlât* en önemli kaynak mesabesindedir. İmâmiyye ile ilgili kısım, onların müellifleri ve çoğunlukla yaşadıkları yerlere dair malûmâtla son bulur.

Hz. Ebu Bekr ve Ömer'e ta'n etmedikleri için Râfıza'nın -ki bu ismi, bu sebeple almışlardır- terk ettiği Zeyd b. Ali'ye uyanların oluşturduğu Zeydiyye fırkası, Şia'nın üçüncü ana koludur. 6 fırkaya ayrılmıştır. Bu alt kollar sayıldıktan sonra, tıpkı İmâmiyye'de olduğu gibi konularına göre tasnife geçilmiştir. Burada ön planda olan şahıs ise, Süleyman b. Cerîr'dir.

Eş'arî Şia ile ilgili anlatımının sonuna Hz. Peygamber'in soyundan gelip de devlete isyan edenlerin ismini verdiği ve 25 kişiden oluşan bir liste ekler.³⁰⁶ Eş'arî'nin niçin böyle bir liste sunmaya ihtiyaç duyduğu anlaşılamamaktadır. Bunun yanında Kerbelâ olayından söz ederken Yezid ve adamlarının aleyhine hissiyatını belli etmekte, Hz. Hüseyin ve Zeyd b. Ali için yazılan birkaç şiiri aktarmaktadır.³⁰⁷

- *Havâric*

Hz. Ali'nin tekfir edilmesi hususunda icma eden Hâricîler, bunun dışındaki konularda ihtilaf etmişlerdir. Eş'arî, Hâricî hareketin gelişimiyle ilgili verdiği tarihî malûmâtın ardından karışık bir fırka tasnifi yapmaktadır. Hâricî fırkaların sayısını tespit etmek zordur. Hasan Onat, *Makâlât*'ta Hâricîler'in 19 fırkaya ayrıldığını söylese de,³⁰⁸ 35 civarında Hâricî fırka sayılmaktadır. Ayrıca hangi fırkanın ana fırka, hangisinin alt fırka olduğu veya hangisinin diğerinin alt kolu olduğu bazen karışmaktadır. Eş'arî, Hâricî fırkaların aslının Ezârika, İbâdiyye, Sufriyye ve Necdiyye olduğunu, diğer tüm sınıfların Sufriyyeden ortaya çıktığını söylemesine rağmen,³⁰⁹ 15 fırkaya ayırarak en

³⁰⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.75-85.

³⁰⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.66, 76-78, 80.

³⁰⁸ ONAT, "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn", DİA, XXVIII/406.

³⁰⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.101.

düzenli tasnifi yaptığı Acâride'yi, Ataviyye'nin kolu saymakta ve Sufriyye ile herhangi bir ilişki kurmamaktadır.

Tıpkı Şia'daki gibi, fırka tasnifini konu tasnifi takip etmektedir. Bunun dışında Eş'arî, Hâricîlerin tâbiîn içerisinde Câbir b. Zeyd, İkrime, Mücâhid ve Amr b. Dinar'ı kendilerinden kabul ettikleri bilgisini aktarır. Hâricîlerle ilgili malûmât, onların diğer isimleri, hâkim oldukları bölgeler ve eserin hacmini aşacağı için Hz. Ali dönemiyle sınırlı olmak üzere hurûc edenler hakkındaki kısa bilgilerle son bulur.³¹⁰

- *Mürcie*

Eş'arî, Mürcie hususunda Şia ve Havâric'de uyguladığı önce fırka esaslı sonra konu esaslı tasnifi mezcetmiş görünmektedir. O, direk konu tasnifine geçer, ancak ilk ele alınan konu, Mürcie'nin ayırıcı görüşü olan 'iman' üzerinedir. İman meselesinde Mürcie'nin 12 fırkaya ayrıldığını söyler. Bu fırkalar incelendiğinde, tıpkı aşırılıkları nedeniyle Gâliyye, imâmet görüşleri nedeniyle İmâmiyye içerisinde sayılan bazı fırkalar gibi, Mürcie'nin fırkaları olarak sayılan bazı fırkalar, diğer konularda başka fırkalar içerisinde zikredilmesine rağmen, iman konusundaki mutâbakatları sebebiyle Mürcie başlığı altında anılmıştır. Bunlar içerisinde Eş'arî'nin ana fırkalar arasında saydığı Cehmiyye ve Hüseyniyye ile başka bir yerde Kaderî olarak tanımladığı Ebu Şemr'e³¹¹ uyanlar, Mu'tezile'den Ebu'l-Hüseyin es-Sâlihî'ye uyanlar yer almaktadır. Bu bölümde sayılan fırkaları Mürcie'nin fırkaları olarak anmaktan ziyade iman konusunda Mürciî olan fırkalar şeklinde ifade etmek daha doğru olacaktır. Ayrıca Ebu Hanîfe,³¹² Ebu Mu'âz et-Tûmeni³¹³ ve Kerrâmiyye de bu başlık altında zikredilenlerdendir.

- *Mu'tezile*

Makâlât'ta en çok zikredilen fırka, Mu'tezile'dir. Fırkalara ayrılmış birinci bölümün neredeyse yarıya yakını Mu'tezile üzerinedir. Eserin ikinci bölümündeki tartışma konuları da ağırlıklı olarak Mu'tezilî âlimlerin görüş beyan ettiği konulardır.

---

³¹⁰ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.131.

³¹¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.477.

³¹² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.138-9.

³¹³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.139-140.

Söz konusu bölüm, adeta Mu'tezile içindeki fikir ayrılıklarının anlatıldığı bir bölüm gibidir. Bu durum, Eş'arî'nin Mu'tezile'nin fikirlerine ne kadar vâkıf olduğunun da bir göstergesidir.

Mu'tezile'yi fırka fırka tasnif etmeyen Eş'arî, genellikle 'falancanın görüşü' veya 'falancaya uyanlar' tarzında Mu'tezilî kelâmcıların görüşlerini aktarır. Gerçi az da olsa Abbâdiyye ve Nazzâmiyye gibi fırka isimlendirmeleri de mevcuttur.³¹⁴ Mu'tezile ile ilgili bölümdeki ihtilafli konularda, Mu'tezilî olmayan kişi ve grupların da görüşlerini aktardığı olmuştur. Bu bölüm, oldukça düzensiz ve karışıktır.

Eş'arî, Mu'tezile'yle ilgili başka isimlendirmelerde de bulunur. Meselâ "Muntehılîne li't-Tevhîd"/Tevhîdin Bağlıları,³¹⁵ Ehl-i Tevhîd³¹⁶ ve Kaderiyye³¹⁷ gibi.

Eş'arî'nin Mu'tezile ile ilgili verdiği malûmât, hem güvenilirliği hem de zenginliği açısından son derece önemlidir. Zira, bu fırka hakkındaki en önemli kaynağı bizzat kendisidir. Görüşleri en çok zikredilen Cübbâî'nin günümüze ulaşan herhangi eseri olmadığı için, zeki ve ilmî kişiliğe sahip öğrencisi Eş'arî'nin onun görüşlerine dair verdiği bilgiler, eserin önemini arttırmaktadır.

- *Cehmiyye*

Cehm b. Safvân (128/745)'a uyanların fırkasıdır. Cehm, son Emevî halifesi zamanında Merv şehrinde Selm b. Ahvaz el-Mâzinî tarafından öldürülmüştür.³¹⁸ İman konusundaki görüşü nedeniyle Mürcîî fırkalar içerisinde zikredilmiş, hem birinci bölümde hem de ikinci bölümde çeşitli ihtilaf konularında görüşlerine başvurulmuştur. Ayrıca ana fırkalardan olduğu için görüşleri topluca verilmiştir.³¹⁹

- *Dırâriyye*

Dırâr b. Amr (h. II. yüzyılın ikinci yarısı)'a uyanlardır. 'Mu'tezile'den farklı

³¹⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.189, 196, 604.

³¹⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.558.

³¹⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.571.

³¹⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.430.

³¹⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.280.

³¹⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.279-80.

olan görüşleri' şeklinde bir ifadeyle Dırâr'ın görüşleri topluca verilmiştir.³²⁰ Bunun dışında çeşitli tartışma konularında yer yer görüşleri zikredilir.

- **Hüseyniye**

el-Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (220/835)'a nispet edilen bir fırkadır. Aslında bir çok eserde Neccâriyye olarak anılır. Ana fırkalardan olarak görüşlerinin topluca verildiği yer dışında,³²¹ iman konusunda on ikiye ayrılan Mürcie'nin kolları arasında sayılmıştır.³²²

- **Bekriyye**

Bekr b. Uhti Abdilvâhid b. Zeyd (yaklaşık h. III. asrın ilk yarısı)'e uyanlara nispet edilen fırkadır. Kebîre sahibini münafık kabul eden bu fırkanın *Makâlât*'ta zikredilen en ilginç görüşü, soğan ve sarımsak yemenin haram oluşuna dair olandır.³²³

- **Ashâb-ı Hadîs ve Ehl-i Sünnet**

Eş'arî'nin, görüşlerini topluca verdikten sonra kendisini nispet ettiği, görüşlerini kabul ettiğini söylediği, aynı zamanda, onun Mu'tezile'den ayrılıp da intisap ettiği fırkadır. Bu fırka, sika râvilerden gelen hadisleri reddetmeksizin kabullenen, Allah'ın eli, gözü, yüzü gibi haberî sıfatları kabul eden, ancak keyfiyetinin meçhul (bilâ keyf) olduğunu söyleyen, Allah'ın isimlerinin zâtının gayrı olmadığını, sem' ve basar sıfatlarının olduğunu, hayrın ve şerrin Allah'ın dilemesiyle olduğunu, insanların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını, Allah'ın mümini destekleyip (tevfik), kâfiri kendi haline bıraktığını (hızlân), Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olup mahluk olmadığını, Allah'ın ahirette gözle görülebileceğini, kebîre ehlinin tekfir edilmeyeceğini, Hz. Peygamber'in şefaatinin hak olduğunu, kabir azabının, havz, sırat ve hesabın varlığını,

---

³²⁰ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.281-2.

³²¹ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.283-5.

³²² EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.135-6.

³²³ EŞ'ARÎ, **Makâlât**, s.286-7.

îmanın söz ve amel olduğunu kabul eden, cedeli inkâr eden, çocukların ahiretteki durumunun Allah'a kalmış olduğunu söyleyen bir gruptur.³²⁴ Eş'arî, onların tüm görüşlerini aktardıktan sonra,

“Onların görüşlerinden aktardığımız herşeyi biz de söylüyor, onlarla aynı görüşü paylaşıyoruz. Tevfikımız ancak Allah'tandır. O, bize yeter ve O ne güzel vekildir. O'ndan yardım diler, O'na tevekkül ederiz. Dönüş O'nadır.”³²⁵

diyerek onlara olan bağlılığını belirtir.

Eş'arî, fırkanın görüşlerini naklederken, bazen Ashâb-ı Hadis'in özellikle, Mu'tezile ve Hâricîler'e karşı tavırları ön plana çıkarılmış ve onların görüşlerine karşı getirdikleri deliller de zikredilmiştir.³²⁶

Fırka, eserin çeşitli yerlerinde farklı isimlerle de zikredilmiştir. Mesela, 'Ehlu'l-İstikâme',³²⁷ 'Ehlu's-Sünne ve'l-İstikâme',³²⁸ 'Ehlu'l-Cemâa',³²⁹ 'Ehlu's-Sünnet ve'l-Cemaat',³³⁰ 'Ehlu'l-Hakk',³³¹ 'Ehli Hakk ve'l-İsbat',³³² 'Ehl-i Hadîs',³³³ 'Ehl-i Eser',³³⁴ gibi isimlendirmeler bunlar arasındadır.

- Küllâbiyye

Eş'arî'nin, *Makâlât*'ın birçok yerinde, bazen hususen zikrettiği ve önemseydiğini hissettirdiği Abdullah b. Saîd el-Kattân veya meşhur künyesiyle İbn Küllâb(240/854)'a bağlı olanların fırkasıdır. İbn Küllâb, Hâris el-Muhâsibî ve Kalânîsî ile birlikte Ehl-i Sünnet kelâmına zemin hazırlayan kişilerden biri olarak kabul edilmektedir.³³⁵

Eş'arî, Küllâbiyye'nin topluca görüşlerini, kendisini nispet ettiği 'Ashâb-ı Hadis ve Ehl-i Sünnet'ten sonra zikretmekte, onların Eh-i Sünnet hakkında zikredilen

³²⁴ Fırkanın görüşleri için bkz. EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.290-7.

³²⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.297.

³²⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.290-1.

³²⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.473

³²⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.3, 455, 473, 474, 475,

³²⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.454

³³⁰ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.471

³³¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.472, 538-9

³³² EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.550, 551-2.

³³³ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.602

³³⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.610-611

³³⁵ TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, ilaveli 5. bsk. İstanbul 1996, s.23

görüŖlerin çoğunu kabul ettiklerini belirtmektedir.³³⁶ Küllâbiyye'nin karakteristik görüşü, Allah'ın isim ve sıfatları konusunda, 'onlar Allah'ın zâtının gayrıdır' diyen Cehmiyye ile 'Allah'ın zâtının aynıdır' diyen Mu'tezile'ye muhalefet ederek 'onların Allah'ın zâtının ne aynı ne de gayrı' olduğu Ŗeklindeki kanaatleridir.³³⁷ Bu görüş daha sonraları EŖ'arî ile birlikte anılmıŖtır.³³⁸ Bu yakınlık nedeniyle EŖ'arî'nin Mu'tezile'den ayrılıp intisap ettiği fırkanın Küllâbiyye olduğu düşünölmüŖtür.³³⁹ EŖ'arî'nin *Makâlât*'taki ifadelerinden onun hem Küllâbiyye'yi hem de Ashâb-ı Hadis'i içine alan bir Sünnîliğe nispet edilmesi daha doğru olacaktır.

Küllâbiyye'den sonra EŖ'arî, Züheyr el-Esrî ve Ebu Mu'âz et-Tûmenî için ayrı birer bölüm açar. Ŗayet nüshalardan kaynaklanan bir hata yoksa, EŖ'arî'nin bunu niye yaptığı sorusu akla gelmektedir. Ayrı bir fırka olarak zikredilen Küllâbiyye'nin, Ashâb-ı Hadis ile olan yakınlığından dolayı da arka arkaya zikredilmeleri anlamlıdır. Fakat, Kur'ân'ın Allah'ın muhdes kelâmı olduğunu söyleyen, îmanda istisna ve kebire konusunda Mürcie gibi, kader konusunda Mu'tezile gibi düşünen Züheyr el-Esrî ile pek çok konuda Züheyr ile mutabık olmakla birlikte, Kur'ân'ın muhdes olmadığını söyleyerek ondan ayrılan Ebu Mu'âz et-Tûmenî'nin başta ayrı birer fırka olarak sayılmadıkları halde hususen zikredilmeleri gariptir. Acaba EŖ'arî, Küllâbiyye gibi bu iki Ŗahsı da Ehl-i Sünnet çerçevesine mi almıŖtır?

Ana fırkalar içerisinde sayılmadığı halde özel bölüm açılan bir fırka da zühd esasını benimsemiŖ, ancak hulûl gibi aşırı görüşlere de sahip 'nüŖsâk' diye adlandırılan topluluktur. Bu fırka hakkında verdiği malûmât, Bekriyye ile Ashâb-ı Hadis arasında zikredilmiŖtir.

---

³³⁶ EŖ'ARÎ, *Makâlât*, s.298.

³³⁷ EŖ'ARÎ, *Makâlât*, s.298.

³³⁸ Bu görüş, *Makâlât*'ta, İbn Küllâb'ın dışında HiŖâm b. el-Hakem (s.37) ve Süleyman b. Cerir ez-Zeydî'ye (s.70) de nispet edilmiŖtir.

³³⁹ ŖEHRİSTÂNÎ, *Milel*, I/106; SEKSEKÎ, *el-Burhân*, s.20; MAKRİZÎ, *Hıtat*, s.359; WATT, *Formative Period*, 288, 311; *Islamic Philosophy and Theology*, s.64.

D- Üslubu

Eş'arî, genel itibariyle fırkaların görüşlerini taraf tutmadan, kendi yorum ve değerlendirmesini katmadan aktarmaktadır. Hatta Eş'arî'nin *Makâlât*'ı, makâlât türü eserler içerisinde en objektif eser kabul edilebilir. O, eserinin girişinde belirttiği gibi, muhalifi ilzam etmek ve karalamak için yanlış rivayetlere dayanmayı, onların görüşlerinde eksiltme veya ilave yapmayı ilmî bir kişiliğe yakıştıramamaktadır. Bu nedenle Eş'arî, *Makâlât*'ta yargılayıcı, reddedici ve savunmacı bir üslubu değil, tasvirî bir anlatımı tercih etmiştir.

Eş'arî'nin diğer fırkalara bakışı, onları dışlar ve tekfir eder bir tarzda değildir. Nitekim Zehebî'nin "Eş'arî'nin en çok hoşuma giden sözü" ifadeleriyle aktardığı bir rivayete göre, Eş'arî, ömrünün son demlerinde, Zâhid b. Ahmed es-Serahsî'nin evindeyken onu yanına çağırarak şöyle demiştir:

"Benim için şahit ol ki, ben ehl-i kıbleden hiç kimseyi tekfir etmedim. Çünkü hepsi tek bir Ma'buda yöneliyor. Fark, sadece ibârelerin ihtilafından ibârettir."³⁴⁰

Eş'arî, özellikle *Makâlât*'ında fırkalara karşı aynı mesafede durmayı ve yalnızca onların görüşlerine ve ihtilaflarına odaklanan ilmî bir üslubu korumayı büyük ölçüde başarmıştır. Mesela senelerce talebesi olduğu hocası Cübbâî hakkında bile, görüşlerini zikrettiği pek çok yerde, olumlu ya da olumsuz ifadeler kullanmadığı, yalnızca "el-Cübbâî dedi ki..." veya "Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî dedi ki..." şeklindeki ifadelerle ondan nakiller yaptığı görülmektedir. Yalnızca bir yerde, dâr-ı îman ve dâr-ı küfrün tanımları konusunda, 'küfre dair bir şey izhar etmek, ona rıza göstermek ve bunu inkâr etmeyi terk etmek suretiyle ancak bir yerde ikamet etmek mümkün oluyorsa buranın dâr-ı küfr olduğu' şeklindeki Cübbâî'nin görüşünü, Bağdad ve diğer şehirlerde Kur'ân'ın mahluk olmadığı, Allah'ın ma'siyetleri dileyip yarattığı şeklindeki sözleri söylemekle ikamet edileceği için ve bu sözler de ona göre küfür olduğu için bu şehirlerin de dâr-ı küfr olacağını söyleyerek bu görüşü doğru bulmamakta ve "Bu dâr-ı

---

³⁴⁰ ZEHEBÎ, *Siyer*, XV/88.

İslâm'ın dâr-ı küfr olduğu bir görüştür ki Allah bundan korusun”³⁴¹ demektedir.

Eş'arî'nin *Makâlât*'ta az da olsa, tarafsız üslubunu bıraktığı yerler olmuştur. Bunlar genelde eserin “Allah'ın isim ve sıfatları” hakkındaki ihtilafları zikrettiği bölümdedir (s.483-611). Nitekim Ritter, bu bölümün yeni bir hamdele ile başladığı için müstakil bir eser gibi görüldüğüne dikkat çekerek birkaç eseri tek kitapta toplama ameliyesinin, Eş'arî'nin başka eserlerinde de yaptığı bir uygulama olduğunu söyler.³⁴² Eş'arî'nin bu bölümde zaman zaman Mu'tezile'yi ve bazı Mutezilîleri eleştirdiği,³⁴³ bazı konularda kendi fikirlerini belirttiği görülebilmektedir.³⁴⁴

Eş'arî'nin genel tarafsızlık ilkesini en iyi eserin ilk bölümünde uyguladığı görülür (s.1-300). Hatta bu durum, bazı araştırmacıların Eş'arî'nin bu bölümü Mu'tezilî olduğu dönemde yazdığı iddialarının dayanağı da olmuştur. Fakat Eş'arî, bu bölümde de sayıları çok az olmakla birlikte, şahsî tavrını hissettirdiği bazı yerler olmuştur. Mesela, eserin başında, sahabe dönemi ilk ihtilaflarını naklederken bir Ehl-i Hadis tavrını hissetmek mümkündür.³⁴⁵ Ayrıca bazen görüşleri aktardıktan sonra, “Allah onların söylediklerinden yücedir” şeklinde aşırı bulduğunu belirtir. Mesela, Râfızîlerden Hurremdîniyye'nin, Hz. Peygamber'den sonra nübüvvet müessesesinin son bulmadığı ve başka peygamberlerin de gelebileceği şeklindeki görüşü,³⁴⁶ Râfızîler'den bazılarının iddia ettikleri ‘bedâ’ görüşü,³⁴⁷ Ebu Şuayb adında bir kişinin, ‘Allah'ın, dostlarının taatleriyle sevindiği ve onlardan istifade ettiği, isyanları sebebiyle de acziyet hissettiği’ tarzındaki iddiası,³⁴⁸ Nüssâk/Sûfîler içerisinde bazılarının Allah'ın tıpkı insan gibi organları, eti, kanı olduğu şeklindeki sözleri³⁴⁹ vb. onun aşırı bulduğunu belirttiği görüşlerdir. Bir başka yerde Eş'arî, Şia'nın Gâliyye kolunun el-Mugîriyye fırkasının Allah'ın nurdan bir adam olduğu, alfabenin harflerinin de bu adamın her bir organını

³⁴¹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.464

³⁴² RITTER, Hellmut, “Eş'arî”, İA, IV/391.

³⁴³ bkz. EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.483, 484, 485, 503, 516. Eş'arî'nin Mu'tezile ve Ebu'l-Hüzeyl, Ebu'l-Hüseyin es-Sâlihî gibi bazı Mu'tezilîleri eleştirdiği bu yerler, daha önce Eş'arî'nin *Makâlât*'ı Sünnî olduğu dönemde yazmış olabileceğini gösteren işaretler şeklinde değerlendirilebileceğini anlatmak üzere *Makâlât*'ın “Yazılış Tarihi” başlığı altında zikredilmişti. bkz. s.89-90.

³⁴⁴ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.541, 542, 552.

³⁴⁵ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.2, 3, 4. Bunlar için bkz. *Makâlât*'ın “Yazılış Tarihi”, s.88.

³⁴⁶ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.438

³⁴⁷ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.479

³⁴⁸ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.213.

³⁴⁹ EŞ'ARÎ, *Makâlât*, s.288.

işaret ettiği, elif harfinin onun bacakları olduğu, he harfinin ise onun cinsel organı olduğu, onu görenin de gerçekten büyük bir şey görmüş olacağı şeklindeki görüşlerini aktarır ve artık dayanamayarak “Allah ona lânet etsin” şeklinde bir bedduada bulunur.³⁵⁰ Bu görüşler, gerçekten İslâm itikâdına yakışmayacak sözlerdir ve Eş’arî’nin bu müdâhaleleri, tarafsızlığını bozma olarak da görülmeyebilir.

Eş’arî, bazı yerlerde, ihtilafli konulardaki çeşitli görüşleri aktarırken, görüşlerden birini Ehlu’l-İstikâme/Ehlu’l-Hakk, diğer görüşü de Ehlu’l-Bida’/Ehlu’l-Ehvâ gibi olumlu veya olumsuz anlam yüklenmiş gruplara nispet ettiği görülür ki,³⁵¹ bu da görüşler hakkında bir değerlendirme yaparak tarafsız duruşunu bozduğu anlamına gelmektedir.

Birkaç yer dışında, Eş’arî’nin *Makâlât*’ında gerçekten objektif bir duruşa sahip olduğu söylenebilir.

E- Makâlât’ın Tesirleri

Ömrünün bir kısmını Mu’tezilî olarak geçirdikten sonra Sünnîliğe intisap eden İmâm Eş’arî, Sünnî kesimin sıcak bakmadığı, Mu’tezile ile özdeşleştirip kötülediği kelâm metodu ve ilmini Sünnîleştirip kendisinden sonra kelâmın Sünnî kesimin dinî düşüncenin ifadesinde vazgeçilmez bir metod olarak benimsemesine ve ‘eşrefu’l-ulûm’ olarak görülmesine³⁵² vesile olmuştur. Onun izini takip ederek fikirlerini sistemleştiren Bâkîllânî, İbn Fûrek, Ebu İshâk el-İsferâyînî ve daha sonraki dönemlerde Cüveynî, Gazâlî, Fahreddin Râzî ve İcî gibi İslâm Düşüncesinin büyük kelimaları yetişmiştir. Tıpkı kelâmdaki bu gelişmeler gibi, yazdığı *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfu’l-Musallîn* adlı eseriyle, Sünnî câmianın uzak durduğu makâlât yazımı hususunda da, kendisinden sonraki takipçilerine örnek olmuş, Bağdâdî, Ebu’l-Muzaffer el-İsferâyînî ve nihayet Şehristânî gibi makâlât sahasının en güzel eserlerini yazan müelliflere önderlik etmiştir.

³⁵⁰ EŞ’ARÎ, *Makâlât*, s.7

³⁵¹ EŞ’ARÎ, *Makâlât*, s.472, 473, 475, 538-539, 549, 550.

³⁵² Kelâmın Sünnî kesim tarafından ‘eşrefu’l-ulûm’ olarak görülmesine örnek olarak bkz. TAFTA ZÂNÎ, *Şerhu’l-Makâsîd*, I/175.

Böylece o, Sünnî kelâmın imâmlarından olduğu kadar Sünnî makâlât yazımının da imâmlarında biri olmuştur. Hatta bu duruma dikkat çeken Lewinstein, makâlât geleneği içerisinde “Mu'tezilî-Eş'arî Makâlât Geleneği” şeklinde isimlendirdiği gelenekten bahsetmektedir.³⁵³ Buna göre, Eş'arî, makâlât konusundaki Mutezilî malzemeyi kendisinden sonraya taşımıştır.

Tertibinin derli toplu olmayışı ve ezberleme-öğretme noktasındaki zorluğu gibi nedenlerle, İslam dünyasında pek tanınmadığı iddia edilse de³⁵⁴ ilmî mahfillerde, özellikle de makâlât sahasındaki eserlerde, *Makâlât*'ın güvenilir bir referans kaynağı olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır.

Makâlât sahasının iki önemli ismi, Bağdâdî ve Şehristânî'nin, Eş'arî'nin *Makâlât*'ından faydalandığı bizzat kendi ifadeleriyle sabittir.³⁵⁵ Bağdâdî, Eş'arî'den ‘Şeyhimiz’ şeklinde bahseder. Onun, yer yer çeşitli konulardaki görüşlerini zikrederken, bazen de *Makâlât*'ından nakillerde bulunur. Fırka tasnifinde sapık fırkalar, İslam'a mensup olmadığı halde İslam'a nispet edilen fırkalar ve fırka-i nâciye şeklinde bir tasnife başvurması, 73 fırka hadisini esas alarak fırkaları buna göre tasnif etmesi ve savunmacı ve reddiyeci üslubu bakımından, Eş'arî'nin *Makâlât*'ından farklılıklar arz etmesine rağmen, verdiği bilgilerde *Makâlât*'tan yararlandığı açıktır.

Eş'arî'nin *Makâlât*'ı ile Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'inde de birçok noktalarda benzerlik vardır. Fırkalar, Şehristânî'de daha iyi tasnif edilmekle birlikte, tarz her ikisinde de aynıdır. Hatta bazen sıra bile aynıyla birbirini takip eder. Beyâniyye hakkında *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'de görülen tarz aynen *el-Milel ve'n-Nihal*'de mevcuttur. Muğiriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye diye devam eden sıra her ikisinde de birdir. İkisinde de mezhepler hakkındaki izâhât kurucularının adıyla başlar. Fakat Şehristânî, mezheplerin sayısını 73 fırka hadisine göre sınırlandırırken, Eş'arî, böyle bir kayıt altında olmadığından mezheplerin adedini çoğaltmıştır. Şehristânî, ilmi meselelere gelince Eş'arî'nin açıklamaları ve usûlünden ayrılır. Buraya gelince o, büsbütün işi bir filozoflar tarihine dökmüştür. Fazla olarak Şehristânî'de diğer dinlerin fırka ve mezhepleri de zikredilmiştir. Çünkü o, eserinde Âdem aleyhisselam zamanından kendi

³⁵³ Bu konudaki bilgi daha evvel verilmişti. bkz. “Makâlât Türü Eserler”, s.7.

³⁵⁴ RITTER, “*Nâşirin Mukaddimesi*”, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. yv.

³⁵⁵ BAĞDÂDÎ, *el-Fark*, s.34, 69, 73; ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel*, I/87, 93, 120, 149.

zamanına kadar geçen bütün mezhepler hakkında malûmât vermek gayesini gütmüştür.³⁵⁶ Dahası, Ritter'in dikkat çektiği üzere, onun istifâde ettiği *Makâlât* nüshasının, günümüze ulaşan *Makâlât* nüshalarından Haydarâbâd nüshası olması muhtemeldir.³⁵⁷

Daha sonraki dönemlerde, Bağdâdî ve Şehristânî'nin eserlerini kaynak olarak kullanan birçok eser, dolaylı olarak Eş'arî'nin *Makâlât*'ından da yararlanmıştı.

Gerek fırka isimleri, gerekse de onlarla ilgili verdiği malûmât bakımından doğrudan *Makâlât*'ı örnek olarak aldığı anlaşılan bir eser de, Abdülkâdir el-Gîlânî'nin "*el-Gunye*" adlı eserinin fırak bölümüdür.³⁵⁸ Gîlânî, bu bölümde Eş'arî'nin fırka tasnifini, 73 fırka hadisini esas alarak 73 sayısına denk gelecek şekilde düzenlemiştir.

Eş'arî'nin eserini, makâlât türü eserler içerisinde, en güvenilir ve en kapsamlısı olarak gören İbn Teymiyye de, *Makâlât*'tan faydalanıp nakillerde bulunan müelliflerdendir. Özellikle Şia konusunda bilgiler verirken, sayfalarca alıntı yapar.

Günümüzde, gerek mütekellimlerin görüşlerinin ve kelâm sistemlerinin tespiti, gerekse de fırkaların fikrî yapıları hakkında yapılan ve yapılacak olan araştırmalarda, hicrî ilk üç asra dair güvenilir materyale ulaşmak için Eş'arî'nin *Makâlât*'ına başvurulmuş ve başvurulmaya devam edilecektir.

---

³⁵⁶ YÖRÜKAN, "*Şehristânî II*", s.223

³⁵⁷ Bu nüsha hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Makâlât*'ın "Yazma Nüshaları ve Baskıları", s.72.

³⁵⁸ krş. GÎLÂNÎ, *el-Gunye*, s.75-84.

SONUÇ

İslâm Düşünce tarihinde, İmâm Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin önemli bir yeri vardır. Çünkü ömrünün bir kısmını Mu'tezilî olarak geçirdikten sonra fikrî anlamda bir dönüşüm yaşayarak Sünnî kesime intisap eden Eş'arî, Mu'tezile ile özdeşleştirilip kötülünen kelâm metodunu Sünnî akîdeye tatbik ederek kendisinden sonra kelâmın Sünnî kesim tarafından dinî düşüncenin ifadesinde vazgeçilmez bir metodu haline gelmesine vesile olmuş, yüzyıllar boyu İslam toplumunun önemli bir kısmının inanç dünyasına yön veren Sünnî bir ekolün yani Eş'ariyye'nin imâmı olarak tanınmıştır. Kendisinden sonra fikirlerini sistemleştiren ve Eş'arîliği İslam dünyasında tesis eden Bâkılânî, İbn Fûrek, Ebu İshâk el-İsferâyînî, daha sonraki dönemlerde Cüveynî, Gazâlî, Fahreddin Râzî ve İcî gibi büyük kelimciler yetişmiştir. Tıpkı kelâmdaki bu gelişmeler gibi, Sünnî câmianın uzak durduğu makâlât yazımı hususunda da, yazdığı *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn* adlı eseriyle, kendisinden sonraki takipçilerine örnek olmuş, Bağdâdî, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî ve nihâyet Şehristânî gibi makâlât sahasının en güzel eserlerini yazan müelliflere önderlik etmiştir. O, Sünnî kelâmın imâmılarından olduğu kadar Sünnî makâlât yazımının da imâmıdır.

Her ne kadar Bağdâdî ve Şehristânî'nin eserleri daha sistemli ve daha meşhur olsalar da, bu durum Eş'arî'nin *Makâlât*'ının önemini ve değerini gölgelemez. Zira *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, hicrî ilk üç asra itikâdî fırkalar ve ihtilaflarla ilgili malûmâtı içermesi, benimsemiş olduğu ilmî metodu ve taassuptan uzak tarafsız üslubu, verdiği bilgiler bakımından sahanın en güvenilir eserlerinden birisi olması, başta Bağdâdî ve Şehristânî olmak üzere, İbn Teymiyye'nin bile vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olmasına sebep olmuştur.

Eserinin başında, taassup neticesinde muhaliflerinin görüşlerinde ilave, eksiltme veya çarpıtma gibi tasarruflarda bulunan makâlât yazarlarını, ilmî bir kişiliğe yakışmayacak bir tutum içerisinde olmakla eleştiren Eş'arî, fırkaların ve kişilerin görüşleri hakkında ulaştığı bilgileri sıkı bir inceleme ve tahkike tâbi tutarak aslına uygun bir şekilde aktarıp, İbn Teymiyye'nin de işaret ettiği üzere, sahanın en güvenilir kaynağı olmuştur. Eser boyunca, Eş'arî'nin konulara hâkimiyeti aşîkârdır. Özellikle

Mu'tezile ile ilgili meselelerde, mezhebin içerisinde senelerini geçirmiş ve düşünce sistemini iyice kavramış bir zekanın izlerini sürmek mümkündür. Ritter'in işaret ettiği üzere, Cübbâî gibi eserleri günümüze ulaşmamış bir âlimin görüşleri hakkında gelen en sağlam bilgi ilimde yetkin bir talebesi tarafından olacaktır. Hele de bu talebe Eş'arî ise.

Makâlât'ın belki de en büyük zaaf noktası, sistematik olmayışı, bilgilerin belli bir düzen içerisinde verilmeyişi ve fazlaca tekrarların bulunuşudur. İbn Asâkir'in dikkat çektiği gibi, Eş'arî'nin dilindeki kuvvet eline yansımamıştır. *Makâlât* bunun örneği olmuştur. Eş'arî'nin gerek eser telifinde pek başarılı olmaması, gerekse ulaştığı tüm malûmâtı nakletme arzusunda oluşu, onu bu zaafllara düşürmüştür.

Makâlât aynı zamanda sahanın en objektif eserlerindedir. Eş'arî, eser boyunca tarafsız üslubunu büyük ölçüde korumuştur ki, çağdaş araştırmacılar onun bu eseri Mu'tezilî iken mi yoksa Sünnîliğe intisabından sonra mı yazdığı konusunda ortak bir kanaate varamamışlardır.

Kaynaklar, Eş'arî'nin elimize ulaşan *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* dışında da felsefecilerin ve mühidlerin görüşlerini topladığı başka bir makâlâtı ile hem Müslümanların hem de diğerlerinin görüşlerini cem eden "*Cümelu'l-Makâlât*" adlı bir eser yazdığını bildirmektedirler ki, böylece Eş'arî sadece bir makâlât sahibi değil tâbir câizse bir 'makâlât külliyâtı' sahibidir. Şayet *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* gibi Eş'arî'nin diğer makâlâtları da günümüze ulaşmış olsaydı, hicrî ilk üç asırdaki dinî ve felsefî düşüncenin durumu ve diğer gruplar hakkındaki en sağlam bilgilere ulaşmak mümkün olabilirdi. Bu, ilim dünyası için büyük bir kazanç olurdu.

İmâm Eş'arî, ilmî metodu, üslubu, verdiği bilgilerdeki güvenilirliği gibi hususiyetleri hâiz, sahanın en önemli referans kaynaklarından biri olan *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i yazarak makâlât geleneğinde gözde bir mevkiye sahip olmuştur. Erken dönemlere ait böyle bir eserin elimize ulaşması da ayrı bir kazançtır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜLHAMİD, İrfan, **İslam'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları**, (çev. M. Saim Yeprem), Marifet Yay., 3. bsk., İstanbul 1994.

....., **“Eş’arî, Ebu’l-Hasen el-Eş’arî”**, DİA, XI/444-7, İstanbul 1995.

ÂCURRÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdâdî, **eş-Şerîa**, (thk. Muhammed Hâmid el-Fakî), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.

AHMED B. HANBEL, **el-Müsned**, el-Mektebetü’l-İslâmî, I-VI, Beyrut, tsz.

ASFARHİKMET, Ali, **“Ma’rifetü’l-Mezâhib: Risâletün Cedîdetün fi’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye”**, el-Fikru’l-Arabî, c. 7, sy. 41 (1986), s.9-22.

AVCI, Casim, **“Mes’ûdî, Ali b. Hüseyin”**, DİA, XXIX/353-5, Ankara 2003.

AYDIN, Mehmet, **“Beyânü’l-Edyân”**, DİA, VI/33, İstanbul 1992.

BAĞDÂDÎ, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, **el-Fark Beyne’l-Fırak**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü Dâri’t-Türâs, Kahire tsz.

....., **el-Milel ve’n-Nihal**, (thk. Albert Nasri Nadir), Dâru’l-Meşrik, II. bsk., Beyrut 1986.

....., **Usûlu’d-Dîn**, Dâru’l-Medine, Beyrut 1981.

BEDEVÎ, Abdurrahman, **Mezâhibü’l-İslâmiyyîn**, I-II, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 3. bsk., Beyrut 1983.

BİLGE, Mustafa, **“Ahsenü’t-Tekâsim”**, DİA, II/179, İstanbul, 1989.

- BİRGİVÎ, Muhammed b. Pir Ali, **Tuhfetü'l-Müsterşidîn fi Beyâni Mezâhibi Fırakı'l-Müslimîn**, (nşr. Avni İlhan), DEİFD, VI (1989), s.194-215.
- BOSWORTH, C. E., “**Al-Khwârazmî on Theology and Sects: The Chapter on Kalam in the Mafâtih al-Ulûm**”, Bulletin d'Etudies Orientales, Damas 1977, XXIX/85-95.
- BROCKELMANN, C., **Geschichte der Arabischen Literatur (GAL)**, Leiden, 1943 (I); 1949 (II); 1937 (S. I); 1938 (S. II); 1942 (S. III).
- ....., “**el-Medâinî**”, İA, VII/456-7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, tsz.
- BURSLAN, Kivâmuddin, “**Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin Bâbu'l-Ebvâb Ahalisine Yazdığı Mektup**” DİFM, sy. 7 (1928), s.154-176.
- CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, **İslam'da Siyasal Akıl**, (çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İstanbul 1997.
- CERIC, Mustafa, **Roots of Synthetic Theology in Islam: A Study of the Theology of Abu Mansûr al-Mâturidî**, International Institute of Islamic Thought and Civilisation (ISTAC), Kuala Lumpur 1995.
- COOK, Michael, **Early Muslim Dogma**, Cambridge Univ. Press, London 1981.
- CORBIN, Henry, **İslam Felsefesi Tarihi**, (çev. Hüseyin Hatemi), İletişim Yay., İstanbul 1986.
- DEVVÂNÎ, Ebu Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es'ad, **Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye (Celâl)**, Saîd Efendi Matbaası, İstanbul 1291.
- EBU TEMMÂM, **Bâbu's-Şeytân**, *An İsmâilî Heresiography: The 'Bâb al-Shaytân' from Abu Tammâm's Kitâb al-Shajara* içinde, (thk. Wilfred Madelung – Paul E. Walker), Brill, Leiden 1998.
- EBU'L-MEÂLÎ, Muhammed b. Ubeydullah el-Hüseynî el-Alevî, **Beyânü'l-Edyân**, (thk. Yahya el-Haşşâb), Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, XIX/1 (1957), s.11-58.

- EMİN, Şerif Yahya, **Mu'cemu'l-Fırakı'l-İslamiyye**, Dâru'l-Advâ', Beyrut 1406/1986.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn**, (thk. Hellmut Ritter), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980
- ....., **el-İbâne an Usûli'd-Diyâne**, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medine 1975.
- ....., **Risâletün ilâ Ehli's-Sağr**, (thk. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem - Müessesetu Ulûmi'l-Kur'an, Medine - Beyrut 1988/1409.
- FIGLALI, Ethem Ruhi, **Mezhepler Arasındaki Farklar** *el-Fark beyne'l-Fırak*, TDV Yay., Ankara 1991.
- ....., "**Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale "Tezkiretü'l-Mezahib"**", İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, II (1975), s.99-141.
- FRANK, Richard M., "**Ash'arî**", ER, I/445-48, New York 1987.
- GAZÂLÎ, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, **el-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.
- ....., **Faysalu't-Tefrika**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1406/1986.
- GIVONY, Joseph, "**Fırak Edebiyatında İmam Ebu Hanîfe'nin Tasviri ve İlgili Meseleler**", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik* içinde, Kitâbiyât Yay., Ankara 2003, s.59-78.
- GÎLÂNÎ, Abdülkâdir, **el-Gunye li Tâlibî Tarîkati'l-Hakk Azze ve Celle**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1288/1871.
- GİRİDÎ, Sırrı, **Ârâu'l-Milel**, Kitapçı Arakel, İstanbul 1885.
- GOLDZİHER, Ignaz, **Die Zâhiriten (Zâhirîler)**, (çev. Cihat Tunç), AÜİF Yay., Ankara 1982.

GÖLCÜK, Şerafeddin – TOPRAK, Süleyman, **Kelâm**, Tekin Kitabevi, 4. bsk., Konya 1998.

GÜNALTAY, Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)**, Endülüs Yay. İstanbul 1991.

HANSU, Hüseyin, **Mu'tezile ve Hadis**, Kitâbiyât Yay., Ankara 2004

HARİZMÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **Mefâtîhu'l-Ulûm**, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezher, 2. bsk., Kahire 1401/1981.

HAYYÂT, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed, **Kitabu'l-İntisâr ve'r-Redd alâ İbni'r-Ravendî'l-Mülhid**, (thk. ve Fransızcaya çev. Albert Nasri Nader), Matba'atu'l-Katolikiyye, Beyrut 1957.

HİZMETLİ, Sabri, "**İbn Ebi'd-Demm**", DİA, XIX/455-6, İstanbul 1999.

HÜSEYNÎ, es-Seyyid Muhammed Rızâ, "**Fıraku'ş-Şia veya Makâlâtu'l-İmamiyye Nevbahtî'nin mi yoksa Kummî'nin mi?**", (çev. Mehmet Kalaycı), *Şîh Fırkalar* içinde EK: 2 olarak, s.287-318, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004

IRAKÎ, Ebu Muhammed Osman b. Abdillâh el-Hanefî, **el-Fıraku'l-Müfterika beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka**, (nşr. Yaşar Kutluay), AÜİF Yay., Ankara 1961.

Eserin Türkçe tercümesi "**Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri**", (çev. Yaşar Kutluay), AÜİF Yay., Ankara 1962

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî, **Tebyînu Kezibi'l-Müfterî fî mâ nüsübe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. bsk., Beyrut 1404/1984.

İBN FÜREK, **Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî**, (thk. Daniel Gimaret), Dâru Meşrîk, Beyrut 1987.

- İBN HALLİKÂN, Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-A'yân**, (thk. İhsan Abbâsî), Dâru Sâdır, I-VIII, Beyrut 1397/1977.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, Dâru'l-Ma'rife, I-V (3 cilt halinde), Beyrut 1975.
- İBN KAYYIM el-CEVZİYYE, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Salih, **es-Savâiku'l-Mürsele ale'l-Cehmiyye ve'l-Muattıla**, (thk. Ali b. Muhammed ed-Dahîlullah), Dâru'l-Âsime, I-IV, 3. bsk., Riyad 1418/1998.
- İBN KUTLUBOĞA, Ebu'l-Fidâ Zeynüddin Kâsım es-Sedûsî, **Tâcu't-Terâcim**, (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dâru'l-Kalem, Beyrut 1413/1992.
- İBN MÂCE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, **Sünen**, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâ, I-II.
- İBN MANZÛR, **Lisânu'l-Arab**, Dâru Sâdır, I-XV, Beyrut, tsz.
- İBN TEYMİYYE, Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhâlim, **Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye fi Nakzı Kelâmi's-Şia ve'l-Kaderiyye**, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), I-IX, 1406/1986.
- İBNÛ'L-CEVZÎ, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec, **Telbîsu İblîs**, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2 bsk., Beyrut 1413/1992.
- İBNÛ'L-İMÂD, **Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb**, (thk. Abdülkâdir el-Arnaût – Mahmud el-Arnaût), Dâru İbn Kesir, I-X, Beyrut 1410/1989.
- İBNÛ'L-MURTAZÂ, Ahmed b. Yahya, **Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal**, (thk. Muhammed Cevâd Meşkûr), Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- ....., **Kitabu'l-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal**, (thk. Muhammed Cevâd Meşkur), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979
- İBNÛ'N-NEDİM, **el-Fihrist**, (thk. Nâhid Abbas Osman), Dâru Katarî b. Fücâe, Doha 1995.

İBNÜ'L-VEZÎR, Muhammed b. İbrahim el-Yemânî, **el-Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebbi an Sünneti Ebi'l-Kâsım**, (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risale, 2. bsk., Beyrut 1412/1992.

ÎCÎ, Adududdin, Abdurrahman b. Ahmed, **el-Mevâkıf**, (nşr. el-Hâc Muhammed Efendi el-Mağribî) İntişârâtu'ş-Şerîf er-Radî, I-VIII (4 cilt halinde), 2. bsk., Kumm 1415/1994, (Mısır 1325/1907 baskısından ofset).

İLHAN, Avni, "**Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi**", DEİFD, VI (1989), s.173-215.

İSFERÂYÎNÎ, Ebu'l-Muzaffer Tâhir b. Muhammed, **et-Tebşîr fi'd-Dîn ve Temyüzü'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fırakı'l-Hâlikîn**, (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1983.

KA'BÎ, Ebu'l-Kasım el-Belhî, "**Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn**", *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde, (thk. Fuad Seyyid), ed-Dâru't-Tûnûsiyye, Tunus 1974.

KÂDİ ABDÜLCEBBÂR, **Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile ve Mübâyenetühüm li Sâiri'l-Muhâlifîn**, *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde (thk. Fuad Seyyid), Tunus 1974.

....., **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, (thk. Abdülkerim Osman), Mektebetu Vehbe, 2. bsk., Kahire 1408/1988.

KALHÂTÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, (thk. Seyyide İsmail Kâşif), I-II, Umman 1980

KARAHAN, Abdülkadir, **İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: Tercümânü'l-Ümem**, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Yay., İstanbul 1962.

KÂTİP ÇELEBİ, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, **Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Milli Eğitim Basımevi, I-II, İstanbul 1971-2.

KHALİDİ, Tarif, “**Mu'tazilite Historiography: Maqdisi's Kitab al-Bad wa'l-Tarikh**”, Journal of Near Eastern Studies, 35/1 (1976), 1-12.

KILAVUZ, A. Saim, “**Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikâdî Görüşleri**”, U.Ü.İ.F.D., II (1987), s.111-20.

....., **İman Küfür Sınırı**, Marifet Yay. 5. bsk., İstanbul 1996.

KÖSE, Saffet, “**İbn Batta**”, DİA, XIX/358, İstanbul 1999.

KUMMÎ, Ebu Halef Sa'd b. Abdillâh el-Eş'arî, **el-Makâlât ve'l-Fırak**, (thk. Muhammed Cevâd Meşkûr), Matbaa-i Haydarî, Tahran 1963.

KUTLU, Sönmez, “**Ebu Mansûr el-Maturidî'nin Mezhebî Arka Planı**”, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik* içinde, Kitâbiyât Yay., Ankara 2003, s.119-146.

....., **İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler**, Kitâbiyât Yay. Ankara 2002.

....., “**İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu**”, İSAV Mezhepler Tarihi Metodoloji Toplantısı (basılmamış tebliğ).

....., “**Kerrâmiyye**”, DİA, XXV/294-6, Ankara 2002.

KUTLUAY, Yaşar, **İslamiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu**, Pınar Yay., İstanbul 2003

KUTLUER, İlhan, “**Bir Bürokratın Gözüyle Kelam ve Felsefe**”, *Akl ve İtikad* içinde, s.212-242, İz Yay., İstanbul 1998.

KÜÇÜK, Abdurrahman – ERDEM, Mustafa – AKIN, Adem, “**eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal (Mukaddimeler)**”, AÜİFD, c.XXX (1988), s.1-33.

- LEWINSTEIN, Keith, **Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firaq Tradition**, (basılmamış doktora tezi), Princeton University, 1989.
- ....., **“Notes on Eastern Hanafite Heresiography”**, Journal of the American Oriental Society, 114/4 (Kasım-Aralık 1994).
- LEWIS, Bernard, **Some Observations on the Significance of Heresy in Islam**, Studia Islamica, I (1953), s.43-63.
- MADLUNG, Wilfred – WALKER, Paul E., **An Ismaili Heresiography: The ‘Bab al-Shaytan’ from Abu Tammam’s Kitab al-Shajara**, Brill, Leiden 1998.
- ....., **“Ash’arî and the Ash’arites in Islamic Religious History II”**, Studia Islamica, 18 (1963), s.19-39.
- ....., **“The Shiite and Kharijite Contribution to Pre-Ash’arite Kalam”**, “İslamic Philosophical Theology” kitabının içinde s.120-139, edt. Parviz Morewedge, State Univ. of New York Press, New York 1979.
- ....., **“Frühe Mu’tazilitische Häresiographie: das Kitab al-Usul des Ğa’far b. Harb”**, Ders Islam, LVII, 1980, 220-236.
- ....., **Bemerkungen zur Imamitischen Firaq-Literature (İmamiyye Firaq-Literatürüne Dair Mülâhazalar)**, (çev. Ali Dere), *Şîi Fırkalar* içinde Ek1 olarak, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004
- MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tahir, **el-Bed’ ve’t-Tarih**, Mektebetü’l-Müsennâ, I-VI (üç cilt halinde), Bağdad 1962.
- MAKDÎSÎ, Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî, **Ahsenü’t-Tekâsîm fi Ma’rifeti’l-Ekâlîm**, (thk. M. J. De Goeje), II. bsk., Brill, Leiden 1906.
- MAKRÎZÎ, Takıyyüddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali, **Kitabu’l-Mevâiz ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hıtat ve’l-Âsâr (Hıtat)**, Dâru Sâdır, I-II, Beyrut, tsz.

- MALATÎ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, **et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'**, (thk. Muhammed Zâhid Kevserî), Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1388/1968.
- McCARTHY, Richard J., **The Theology of al-Ash'arî**, Matbaatu'l-Katolikiyye, Beyrut 1953.
- MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin, **Mürûcu'z-Zehab**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), 4. bsk., Kahire 1384/1964.
- ....., **Kitabu't-Tenbîh ve'l-İşrâf**, (thk. Michael Jan De Goeje), Brill, Leiden 1967.
- MÜBERRED, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdülekber el-Ezdi, **el-Kâmil**, (thk. M. Ebü'l-Fazl İbrahim), Dâru'l-Fikri'l-Arabî, I-IV, Kahire, tsz.
- MÜNÂVÎ, Muhammed Abdurrauf, **Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr**, Dâru'l-Ma'rife, I-VI, 2. bsk., Beyrut 1391/1972.
- NÂŞÎ el-EKBER, **Mesâilu'l-İmâme ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât**, (nşr. Josef Van Ess), Franz Steiner Verlag, Beyrut 1971.
- NESEFÎ, Ebu'l-Muti' Mekhûl b. el-Fazl, **er-Redd alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ**, (nşr. Marie Bernard), Annales Islamologiques, XVI (1980), s.39-126.
- NESEFÎ, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed, **Tebsîratu'l-Edille fî Usuli'd-Dîn**, I-II, (thk. Hüseyin Atay), DİB Yay., I-II, Ankara 1993 – 2003.
- NEŞŞÂR, Ali Sami, **Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam**, Dâru'l-Maârif, I-II, 8. bsk., Kahire 1977.
- NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ, **el-Hûru'l-İyn**, (thk. Kemal Mustafa), Dâru Âzâl – el-Mektebetü'l-Yemeniyye, 2. bsk., Beyrut – San'a 1985
- ONAT, Hasan, "**Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**", DİA, XXVII/406-7, Ankara 2003.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “**Makdisî, Mutahhar b. Tâhir**”, DİA, XXVII/432-4, Ankara 2003.

ÖZLER, Mevlüt, **İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı**, Nûn Yay. İstanbul 1996.

....., “**Malatî; Hayatı, Eserleri ve İtikâdî İslam Fırkalarına Bakışı**”, Ekev Akademi Dergisi, c.1, sayı 2 (Mayıs 1998), s.127-45.

PEZDEVÎ, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, **Usûlu'd-Dîn**, (thk. Hans Peter Lins), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, Kahire 1383/1963.

RÂZÎ, Ebu Hâtim Ahmed b. Hamdan, **Kitâbu'z-Zîne**, *el-Guliv ve'l-Fıraku'l-Gâliyye fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye* içinde, s.225-312, (thk. Abdullah Sellûm Sâmerrâî), Dâru Vâsıt, Kahire 1982.

RÂZÎ, Fahreddin, **İ'tikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, (thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1986.

RITTER, Helmut, “**Philologika III: Muhammedanische Häresiographen**”, Der Islam, 18 (1929), s.34-59.

....., “**Eş'arî**”, İA, IV/390-392, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.

RUDOLPH, Kurt, “**Heresy**”, ER, VI/269-75, New York 1987.

SAYAR, Süleyman, **Makdisî'nin Çeşitli Dinler ve İslam Dini Hakkında Verdiği Bilgiler Üzerinde Bir Araştırma**, (Basılmamış Doktora Tezi), (dan. Günay Tümer), UÜSBE, Bursa 1995.

SEKSEKÎ, Abbas b. Mansûr, **el-Burhân fî Ma'rifeti Akâidi Ehli'l-Edyân**, (thk. Halil Ahmed İbrahim), Dâru't-Türâsi'l-Arabî, Kahire 1400/1980.

SİNANOĞLU, Mustafa, “**el-Mevâkıf**”, DİA, XXIX/422-4, Ankara 2004.

SÜBKÎ, Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin, **Tabâkâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ**, Dâru'l-Mâ'rife, I-VI, 3. bsk., Beyrut, tsz,

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, (thk. Emîr Ali Mehnâ – Ali Hasan Fâ'ûr), Dâru'l-Ma'rife, I-II, Beyrut 1416/1996

....., **İslam Mezhepleri**, (çev. Mustafa Öz), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

ŞEŞEN, Ramazan, **Türkiye Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Mühim Yazmalar**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (İstanbul 1969) sayı 23, s.83-110.

TAFTAZÂNÎ, **Şerhu'l-Makâsıd**, (thk. Salih Musa Şeref), Âlemü'l-Kütüb, I-V, Beyrut 1409/1989.

....., **Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye**, (thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ), Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1408/1988.

TANCÎ, Muhammed b. Tavîl “**Abu Mansûr al-Mâturîdî**”, AÜİFD., 1955, I-II, I/1-12.

....., “**Şehristânînin Kitabı'l-Milel ve'n-Nihal'i (Arapça metinlerde neşredilmeyen kısımlar)**”, AÜİFD., c.5 (1956), sayı I-IV.

....., **Basılmamış ders notları**.

TAŞKÖPRÜZÂDE, Ahmed b. Mustafa, **Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzû'âti'l-Ulûm**, (thk. Kamil Kamil Bekrî – Abdülvehhab Ebu'n-Nur), Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, I-II, Dersaadet 1313.

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, **el-Câmiu's-Sahih**, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), el-Mektebetü'l-İslâmî, I-V, Riyad, tsz.

TOPALOĞLU, Bekir, **Kelâm İlmi Giriş**, Damla Yayınevi, ilaveli 5. bsk. İstanbul 1996.

TOLMACHEVA, Morino A., “**Makdisî, Muhammed b. Ahmed**”, DİA, XXVII/431-2, Ankara 2003.

TUNÇ, Cihad, “**Kitap Tanıtma**” (en-Nâşî el-Ekber, Mesâilu’l-Îmâme ve Muktetafât mine’l-Kitâbi’l-Evsat fi’l-Makâlât), AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, sayı 2 (1975), s.199-204.

TÜRKMEN, Ömür, **Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Keşşî’nin ‘Kitabu’t-Temhîd fi Beyâni’t-Tevhîd’ Adlı Eserinin Tahkik Tahric ve Tahlili**, (basılmamış doktora tezi), (dan. Bekir Topaloğlu), Harran Üniv. S.B.E., Şanlıurfa 2002.

ULUDAĞ, Süleyman, **İslam Düşüncesinin Yapısı**, Dergah Yay., İstanbul 1979.

ÜZÜM, İlyas, “**Mezhep**”, DİA, XXIX/526-32, 535-37, Ankara 2004.

WALKER, Paul E., “**Abū Tammām and His Kitāb al-Shajara: A New Ismāīlī Treatise from Tenth-Century Khurasan**”, Journal of American Oriental Society, cilt 114/3.

WATT, W. Montgomery, **The Formative Period of Islamic Thought**, Oneworld Publication, England 2002.

....., **Free Will and Predestination in Early Islam**, Luzac&Company Ltd., London 1948.

....., **Islamic Philosophy and Theology**, Edinburg Univ. Press, Edinburgh 1985.

....., **Islamic Creeds**, Edinburgh University Press, Edinburgh 1994.

WENSICK, A. S., “**Nesefî, Ebu’l-Muîn**”, İA, IX/199, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, **Mu`cemu’l-Buldân**, I-V, Beyrut, 1975.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “**Ebu Hâtîm er-Râzî, Ahmed b. Hamdân**”, DİA, X/148-50, İstanbul 1994.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, “**Şehristânî I**”, DİFM, sayı 3 (1926), s.263-314

....., “**Şehristânî II**”, DİFM,, sayı 5-6 (1927), s.187-277.

YÜKSEL, Emrullah, “**el-İbâne**”, DİA, XIX/254-5, İstanbul 1999.

ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, (thk. Şuayb el-
Arnaût-İbrahim ez-Zeybak), Müessesetü'r-Risale, I-XXIII, Beyrut 1403/1983.